

М. Подворняк

МИХАЙЛО ПОДВОРНЯК

БОЖИЙ СПОКІЙ

Оповідання

Накладом
Християнського Видавництва "Дорога Правди"

Вінніпег — 1966 — Чікаго

The Peace of God

— by —

Michael Podworniak

NOVELS

Published by "Doroha Prawdy"

(Ukrainian)

ПЕРЕДМОВА

Ми щиро вдячні Богові за те, що з Його ласки можемо доручити нашим читачам чудову збірку оповідань Михайла Подвірняка під назвою: "Божий спокій". Деякі оповідання з цієї збірки друкувалися по різних християнських часописах, а деякі друкуються тут уперше.

Усі попередні збірки М. Подвірняка успішно розійшлися поміж нашим братством і здобули собі шире признання від вдячних читачів. Про них були надруковані прихильні рецензії в багатьох християнських, а також у світських журналах.

Глибоко віримо, що ця нова збірка знайде своїх зичливих читачів і для любителів євангельської літератури принесе справжній спокій і сердечне вдоволення. Для цієї самої мети автор над нею щиро попрацював, а видавництво "Дорога Правди" для цієї самої мети її видало.

А Богові нехай буде подяка ще за одну цеглину в розбудові нашої української євангельської літератури!

Чікало, грудень 1966 р.

Видавництво "Дорога Правди"

ВИДАВНИЦТВО "ДОРОГА ПРАВДИ" Ч. 35

Ця книжка виходить у світ при частинній фінансовій допомозі Українського Баптистського Жіночого Об'єднання Західної Канади, І. Я., з провінції Саскачеван і Української Баптистської Церкви в Сван Рівері, Манітоба.

Обгортка Петра Мацука

ДОБРЕ РІШЕННЯ

На запорошенному роздоріжжі, недалеко блискучої річки Василь стояв і чекав свого поїзду. На станції він не любить чекати, бо там темно й непривітно, а тому вийшов на дорогу. Тут багато сонця і квіток, які тільки-що почали розцвітати. Річка пливе ліниво й байдуже, а на її поверхні, підливши під берег, дрімає качка з качатами. Дорога йде через вузенький міст, вигинається на захід і ховається за нерівними кущами. З цього боку, куди пішла дорога, має прийти поїзд, але його ще немає. Василь подивився на годинника і невдоволено покрутів головою, — чекати ще треба цілої півгодини, якщо поїзд не спізниться.

Пройшовши містком, він вийшов на горбок і став під кущами. Недалеко на полі проходив трактор і разом кількома плугами клав за собою свіжу чорну скибу. Клав рівненько, ніби вправними руками, похитуючись в обидва боки. За трактором стрибали по пухкій землі якісні пташки, а сонячне проміння перескакувало через поле, через річку і через дорогу. Бігло десь за недалекий хутір і чіплялося рябою тінню за дерева. Весна. Музика землі підноситься до неба, кружляє над усім довкіллям, падає на Василеве серце і зроджує в душі якісні невисловлені солодкі почування. Він став на зелений моріг і чомусь глибоко зітхнув. Трактор сковався за горбок і від нього тільки видно смужку сірого диму, який снувався догори. Цвіла весна, співали пташки, хлюпалися в річці маленькі качата...

З-за кущів виїхала підвіда і візник спинив коні.

— Якщо ви на станцію, то сідайте, бо поїзд зараз надійде, — кинув він Василеві.

Той скочився за драбину і скочив на воза. Аж

тепер побачив, що поїзд уже показувався на обрію, викидаючи клубки диму.

— От і можна так спізнатися. Задивився на поле, на весну, замислився й навіть не зоглядівся, як час минув — сказав Василь і сів на дошку.

Поїзд укотився на станцію запилений і чорний. Шарпнувшись, зарипів колісми і став. Ніхто з нього не висідав, але тут всіліо кількою людей, а між ними і Василь. Він пройшов довгими вагонами, шукаючи порожнього місця, де б можна було сісти самому. Але всі місця були зайняті. Переїшов до другого вагону, а там також не було багато вільного місця. Тому скинув плаща, поклав на полицею, а сам сів накраю біля якогось юнака. Простягнув вигідно ноги, вийняв гребінця і розчесав на голові волосся, яке вітер надворі перевернув і покрутів. Потім дивився крізь вікно на поля, де гули трактори, співали пташки і бриніла музика весни.

Незнайомий юнак заметувався, дістав з невеликої валізки книжку й поклав собі на коліна. Потім простягнув Василеві якогось папірця, сказав:

— Прошу, як бажаєте, візьміть. Це дуже добре для вашої душі.

Узявши папірця, Василь всміхнувся й тихо сказав:

— Дякую, я також християнин.

— Якщо так, то слава Господу, брате, — сказав юнак і подав Василеві руку. — Якщо ви християнин, то нам і не треба знайомитися. Ми — брати в Христі.

— Так, але брошурку я сковаю, то дам комусь іншому, що Господа ще не знає, — сказав Василь, радісний, що матиме тепер знайому людину аж до самого міста.

— То я вам більше дам, — відкazав юнак і відкрив свою валізку.

Іхали тепер і розмовляли, як два давні приятели. Василь довідався, що юнак є студентом Біблійної Школи, щонеділі їздить до сусідніх сіл, де

веде недільну школу для дітей і сьогодні він їде востаннє, бо вже кінчає школу і йде на місійну працю. А Василь розповів про себе, що він фармар, господарює, у великих школах не був, але вміє читати, виписує євангельські книжки, журнали і читає тоді, коли має час. Тепер їде до міста отримати гроші за минулорічну пшеницю, замовити нового трактора, розплатитися за податки.

Не доїжджаючи до самого міста, юнак попрощався з Василем, дав йому ще брошур для безплатного розповсюдження і висів на підміській станції, сказавши, що узвітра під вечір буде вертатися ще раз цим самим поїздом і радий буде знову зустрінутися з Василем.

Підсунувшись під саме вікно, Василь оперся головою на м'яке крісло й глибоко замислився. За вікном пробігали хати, городи, дороги, але він ніби й не бачив їх. Думки його чомусь кружляли біля молодого студента, який сполохав їх своєю розмовою, щирістю і християнською ревністю. Василь порівняв себе із студентом і побачив, що він далеко не такий. Багато разів він їздить оцію дорогою до міста, але він ще ніколи нікому не дав євангельської брошури, ні з ким не поговорив про його душу, про Христа. Він навіть не знає, як розпочати на цю тему розмову, з котрого боку найкраще підійти до незнайомої людини, яка не знає Бога. А цьому юнакові так легко й зручно це йде. Він не боїться й не соромиться. — Прошу, це дуже добре для вашої душі... — Оце є правдиве християнство. Це те, що повинен робити кожний віруючий.

Роздумуючи отак, зваживши свій духовний стан, порівнявши себе з молодим студентом, Василь твердо постановив у своєму серці робити також щобудь для Бога.

Пасажири заметувалися й почали збирати свої валізи, бо поїзд спиняв біг. Василь не мав що брати, тільки накинув плаща на плечі, пустився до дверей. Влився в людський потік, який

потягнув його до зеленого поруччя, що відмежувало вулицю від станції. Надворі тепло, багато сонця, а ще більше міської пилюки. Десь далеко на його фармі пробігав теплий вітер, але сюди він не досягав, бо сиві міські мури його не впускали.

На розі двох великих вулиць, де безустанку гуркотіли трамваї, стояв високий будинок, до якого Василь щороку приходив за своїми грішми. Він ішов сюди, ніби додому, ніби до своєї хати. Його тут усі знали і він знов усіх. Багато літ він віддавав сюди свою пшеницю, а тут одержував гроші. Брав стільки, скільки потребував, а потім ходив по місті й вимінював їх за машини, за добро в для поля, за нафту й ропу для тракторів і грузовиків.

Сьогодні він також отримав свої гроші, глибоко заховав їх до спідньої кишені піджака, пішов широкою вулицею до центру міста. Потім повернув наліво й опинився в рухливому міському парку. Рівні стежки плуталися між кущами, ховалися в зарослях, а по них стрибали білки. На лавках дрімали люди, які вийшли до парку відпочити або ті, що не мали роботи й щоденно грілися тут на сонці. Якась ніби утома оволоділа Василем і він присів на порожню лавку, розклавши на ній стару газету. Встромив руку до кишені, вийняв чоколяду, а разом з рукою висунулася і впала на траву брошурка. Він підійняв її і згадав студента, з яким познайомився в поїзді. Згадав і знову замислився. "А що, коли б отак піти по парку й роздати брошурки людям", — сказав майже вgłos сам до себе й оглянувся, чи ніхто не чує того, що він сказав.

Він миттю встав і взяв до рук кілька брошур. Пустився до однієї лавки, на якій сиділо кількою людей, але не мав сміливості того зробити й вернувся назад. Чув, як його ніби хтось тримав за полу і є пускав. Василь сів, але за хвилину знову встав і пішов у другий бік кущів. Там також бу-

ло багато лавок і багато людей. І між ними ходив Василь, ніби когось шукав. Ходив, дивився, прислуховувався, що люди говорять, але не мав сміливості й відваги до когось підійти і дати йому брошуру.

Утомлений пішов через траву в самий кінець парку й сів пад стежкою. В голові ройлися тисячі думок. Він — християнин, щонеділі ходить на богослужіння, дітей посилає до недільної школи, старий член церкви, давно-давно пізнав свого Господа, а іншим соромиться засвідчити про Христа. А що, коли б так прийшло переслідування, чи мав би він силу постраждати за Христа? Ні, не мав би, бо коли тепер соромиться Його, то що було б тоді?

Не бачив свого обличчя, але чув, що воно палає соромом, що він тепер не зміг би зустрінутися ні з студентом, ні кимсь іншим віруючим. Перед його очима знову промайнула в уяві постать студента, озвалося докірливим голосом в серці рішення, яке він зробив у поїзді, що відтепер почне також щось робити для Господа. Бачив, що тепер найкраща пора, золота нагода. В його кишені повно духовних брошур, а в парку повно людей. Отже, нічого більше не треба.

Василь не міг сидіти. Не мав він спокою, а щось ніби переслідувало його. Встав і ходив по парку з низько опущеною головою. Тримав у руці брошурку, з якої на нього дивився гострий, ніби ніж, заголовок: "Спасіння тільки в Христі".

Пустився до брами й до безконечності був злий на себе й невдоволений. На дереві запищала білка і Василь подивився дотори. Небо всміхнулося йому ласково й мило. Сипнуло йому в обличчя весняним теплом, а до нерішучого серця влило відваги й сміливості.

Він побачив під кущами лавку, на якій сидів незнайомий чоловік, направив свої кроки туди. Сів з другого кінця лавки, але незнайомий навіть не подивився на нього.

— Хороша сьогодні погода, — сказав Василь, шукаючи розмови.

— Угу, — відповів незнайомий, навіть не дивлячись на Василя.

Вийнявши брошуру, Василь подав незнайомому й сказав:

— Прошу, візьміть, якщо бажаєте. Це дуже добре для вашої душі.

Незнайомий обернувся. Змірив Василя темним поглядом і сердито відрубав:

— А звідки ви знаєте, що я маю душу?

— Бо якщо ви живете, грієтесь на сонці й говорите зо мною, то це свідчить, що ви маєте душу.

Василева рука з простягнутою брошурую упала на коліно.

— Коли по вашому все, що живе, має душу, то й оця білка, що скаке по дереві, також має душу. Вона ж гріється на сонці, гризе горіхи, пищить і говорить своєю мовою. Га?... — сказав незнайомий і засміявся до Василя: рядком жовтих від тютону зубів. Аж тепер Василь відчув від нього сильний запах горілки.

Василь хотів щось сказати, але незнайомий йому перебив:

— Ви, церковники, краще подбали б про тіло людей, ані ж про їх душу. Ви не спитаєте мене, чи я сьогодні обідав, чи я маю працю, а тикаєте мені свою брошуру, — і він злісно сплюнув на землю, ставши на це місце ногою.

— Друже, — відізвався Василь, — звідки я можу знати, чи хто має працю, чи хто голодний? І якщо ви справді голодний, то я можу вам і тим помочи. Още маєте п'ять доларів, підіть і пообідайте. А брошуру також візьміть. Господь нехай допоможе вам.

І він простягнув незнайомому гроші і брошуру.

Той узяв, не сказавши ані слова. Притримався за лавку, підвівся й пішов поволі за кущі.

Василь лишився сам. Серце його було схвилюване. Він дивився вслід незнайомому, бачив, як цей вийшов за браму й кинув брошуру до кошика зо сміттям. І сумно стало Василеві. Здавалося, що він кинув туди частину його серця. Він так бажав йому помогти, такий радий був сказати йому про Господа, але...

До Василя підішов молодий гарно одіtyй мужчина, який сидів на сусідній лавці й читав газету.

— Пошто ви, добродію, дали йому гроші? — сказав він до Василя.

— Він сам просив. Казав, що сьогодні ще нічого не єв. Видно, бідний...

— Ні, добродію, він не повинен бути бідним. Він мав добрну працю, але почав пити і прогнали його з неї. Він мав кілька домів і все змарнував і пропив. Розійшовся з дружиною, розігнав дітей і тепер ходить по парках, ходить містом і де може, то жебрає. І якщо ви йому дали якийсь гріш, то він відразу пішов з ним до коршми. Шкода таким людям помагати, бо це їх псує.

— Таким, власне, й треба помагати, бо ви, як я бачу, або я, слава Богу, помочі не потребуємо. Інколи отаких людей можна тим самим опам'ятати, привести їх до Бога, зробити їх знову людьми.

— Воно то так, але щодо нього, то це людина, яка опустилася найнижче і вона ніколи встati уже не зможе. Кінець її — дім для божевільних або нагла смерть десь у парку на лавці.

— Власне, для таких людей треба помочі, — казав Василь. — Треба шукати доріг, якими можна їх направити, зробити їх людьми, привести їх до Бога. Христос для таких грішних і прийшов, щоб спастi їх від смерті, від загину.

Незнайомий всміхнувся і подивився на годинника.

— Ви маєте слухність, але й я також в цьому випадку правильно думаю. От ви дали тому п'янici гроші, і зробили це з обов'язку, з милосердя.

Взутра хтось інший йому дасть і так щодня він має свіжий гріш і свіжу чарку. А це його не поправляє. Чи не так?

— Так, але що ж робити? —

— Не знаю, — сказав новий незнайомий і ще раз глянув на годинника.

— Пробачте, але я мушу спішити, — і він пустився до брами.

— Прошу, візьміть це, — сказав Василь і подав йому брошурку.

Незнайомий взяв брошурку і сказав:

— Дякую, але я маю свою церкву. Я християнин також.

— Дуже добре і слава Богу за це. Але брошурку візьміть, бо там є чудова пожива для душі. Вона каже, що спасіння тільки в Христі, а якщо ви вже спасені, то брошурку дайте тому, хто ще не спасений.

Незнайомий затримався.

— А як же людина може знати, чи вона спасена? — і він пильно подивився на Василя. — Про це ми будемо знати в вічності.

— Ні, добродію, — з запалом відповів Василь, — Євангелія каже, що віруючий в Сина Божого вже тепер знає про те, що він має життя вічне. Шкода, що я не маю при собі Євангелії, а то я прочитав би вам. Але там у брошурі є посилки, то ви можете звірити. Ви ж маєте Євангелію вдома, правда?

— Ні, не маю, але щонеділі слухаю в церкві. Я такої думки, що коли людина добра, то в кожній церкві вона добра. А знову, якщо людина погана, то й церква їй нічого не поможет. Мені от подобається, що ви дали бідному гріш, але не подобається те, що ви своєю вірою накидаєтесь людям. Цим ви самі ніби зневажаєте свою віру. А кожна віра рівна перед Богом, Бог для всіх однаковий Отець.

— Чи ж я казав, що ваша віра недобра, а моя

краща? — боронився Василь. — Не про віру ж я вам говорив, а про Христа.

У той час за огорожею парку з боку вулиці почувся чийсь крик. Василь з незнайомим пішли до брами й побачили, як з недалекої коршми випихали за двері п'яну обірвану людину, яка боронилася, чіпляючись руками за одвірки.

— Оце він випив за ваші гроши, зараз приде поліція, забере його, він переспить десь у поліційному підвалі, а завтра знову буде шукати по вулицях і по парках добрих і милосердних людей.

Василь похитав головою, а незнайомий вибачився, що мусить спішити й пішов хідником повз паркової огорожі.

Василь залишився сам зо своїми думками, зо своїми свіжими невеселими враженнями. Ще як ніколи перед тим він побачив, скільки то на світі є нещасних людей, як багато є духовної праці, яка це широка нива. Де не глянь, усюди люди, усюди душі, яким треба сказати про Бога. І ця праця тяжка. Це не те, що засіяти пшеницю, зібрати її, помолотити і позиспати в засіки. Не те, що виплекати худобу. Тут треба мати справу з живими людьми, з різними характерами, з різними поглядами й думками.

Хідник його звернув наліво, де за дротом стояли нові трактори, сівалки, плуги й борони. Василь підписав у бюрі потрібні документи і звідтам пішов просто на двірець. До відходу поїзду було ще кілька годин, але він не мав у місті що робити, а тому вирішив перечекати тут. У почекальні було майже порожньо, свіжо й біло. На стінах висіли великі картини покритих туманом гір і довгих рік, що снувалися вигинастими ярами.

Присівши в кутку почекальні на лавку, Василь віддався своїм думкам. Від сьогоднішніх зустрічей у парку йому так бажається свідкувати людям про Христа, помагати чимбудь у Божому ділі, але що ж буде з фармою, з родиною? Хто буде сіяти поле, вирощувати пшеницю? І чи ж може він відпо-

вісти на всі духовні питання, які постануть при зустрічі з людьми? Ось п'яний у парку спітався, яка різниця між душою білки й людини, а він не міг повністю відповісти. Самому ще треба вчитися і студіювати. І що ж було б, коли б і він, і його сусіди задумали стати місіонерами? Хто ж робив би іншу працю? А світ на тому стоїть, що кожен робить своє, кожен покликаний до чогось іншого і в цьому є гармонія життя, рівновага і планомірність.

І нараз ніби стріла, ніби промінь сонця пронизав його серце і він протер долонею очі. Встав, випростався і тихо сказав сам до себе.

— І я можу взяти уділ в місійній роботі, а тим самим стати місіонером. Так, можу...

Він пройшовся по почекальні і снував нові плани. Перед ним уявлялася велика духовна нива.

Пригадавши, що студент узвітра ввечері буде їхати тим самим поїздом, Василь вирішив переночувати в місті, щоб вертатися додому також тим самим поїздом і ще раз зустрінутися з молодим студентом. Хотів порозмовляти з ним і поділитися планом, який він опрацював для успішної духовної праці. Цей план звичайний, фармарський, простий, але він найважливіший.

Другого дня, коли годинник на двірці продзвонив п'яту годину по полудні, Василь уже був на двірці. Поїзд стояв готовий до відходу. Знайшовши вільне й дуже вигідне місце біля вікна, Василь оперся плечима на м'яке крісло, а плаща кинув на сітку над головою. На його душі було чомусь так погідно й весело.

На підміській станції всідали люди, а між ними Василь без труду пізнав знайоме обличчя студента. Махнув йому рукою і всміхнувся.

Поїзд швидко минав поля, озера і загороди на горбках, де паслася худоба. За кілька годин спільнної подорожі Василь розповів студентові про свої пригоди в місті, про розмови з людьми, про труднощі, які він матиме, якщо скоче людям свідкува-

ти про Бога. Студент слухав пильно, уважно, а потім розповів Василеві про свої перші початки місійної праці, про свої нові плани в майбутньому. А коли поїзд зближався до станції, де Василь мав виходити, він вийняв з кишені білого й не заадресованого закритого коверта й, подаючи його студентові, сказав:

— Не знаю, чи це добре, чи ні, але я придумав для успішної місійної праці такого плана, як у тому коверті. Чогось більшого й іншого я придумати не міг. Прошу взяти це, але відкриєте аж тоді, як поїзд буде йти і мене з вами не буде. Не хочу, щоб ви сказали мені, що я може найвний фармар. Може ми ніколи більше й не зустрінемося, але це не важне, — я таки глибоко переконався, що мій план добрий... А тепер бувайте здорові і щиро бажаю, щоб Господь поблагословив вашу духовну працю. Помоліться колись і за мене, щоб Господь допоміг мені виконати щиро моого плана. Я люблю духовну працю, дуже жалію, що досі майже нічого не робив, щоб та праця йшла вперед...

Василь щиро потиснув руку студента і миттю пустився до дверей, бо поїзд уже став.

Студент довго дивився на коверта, якого тримав у руці і не зінав, що з ним робити. Коли поїзд рушив, він відкрив його й побачив там шість банкнотів по 50 доларів, а на звичайному клаптикові паперу твердою фармарською рукою було написано: "На Боже діло"...

Студент кинувся до вікна, чи не побачить ще часом Василя, але за вікном ліниво ходив по ріллі трактор, блищаля річка, а Василя не було... Студент сів на лавку і на його очах блиснули сльози.

**

Знайомою польовою доріжкою Василь йшов до свого зеленого хутора. На душі його було так легко, ніби з неї скотився великий камінь. Над лісом заходило сонце. Він йшов і думав-думав. Він

такий щасливий сьогодні, ніби наново народжений.

З воріт вийшла Настя, Василева дружина. Вона йшла швидко, майже бігла й витерала фартухом очі.

— Що сталося, Насте? — з хвилюванням спітався Василь.

— Нічого, Василю, не хвилюйся, все добре.

— Але чого ти плачеш?

— З радості... Господь почув нашу молитву. Сьогодні повернувся від батьків наш Богуслав і повернувся новою людиною. Навернувся до Господа. Там провадив недільну школу, а також біблійний клас для молоді якийсь студент з міста і Богуслав там навернувся. Тішиться треба, Василю. Він такий тепер хороший, спокійний, зовсім перероджений. Ти зустрінь його, як наверненого... Привітай його...

Василь протер очі й обернувся від воріт.

— Насте, це найдорожча для мене новина, яку я коли мав. Нехай буде Богові слава за те. Він нас не лишить, якщо ми будемо щирі для Нього. Я тільки жалію, що я так мало дав за це велике щастя... Тільки триста долярів. Але це нічого, це тільки на початок... Не розумієш? Я бачу... Ходи до хати, я все розкажу. Ходи, хочу скоро бачити Богуслава...

Василь зачинив ворота, а заходяче сонце кидало йому під ноги тіні з дерев. Кидало й заходило за обрій... Воно своїми червоними проміннями ніби освічувало нове й благородне Василеве рішення.

ВІРА БЕЗ ДІЛ

На фабриці, де Анатолій працював, завжди був нестерпний галас і шум. Навіть тоді, коли приходила дванадцята година, коли всі машини ставали й робітники йшли на обід, то й тоді в найдальшому кутку одна машина ніколи не втихала. Біля неї вганявся в чорному фартуху немолодий вже робітник, тримаючи в одній руці хліб, а другою рукою шарпав ручкою мотора, щоб машина навіть на хвилину не затрималася.

Робітники були невдоволені гуркотом тієї машини, ходили до господаря фабрики на скаргу, жалілися, що навіть на одну годину не можна відпочити від гуркоту, але господар, махнувши байдуже рукою, сказав:

— Якщо Майк хоче робити, і вуха його ще не болять, то нехай собі робить.

І машина продовжувала скрипіти, гуркотіти, сердито тарабанити від самого ранку аж до вечора.

Анатолій ще не був знайомий з цим робітником, але сьогодні він вирішив обідньої пори піти до нього, познайомитися і трохи поговорити. Якраз машина його стояла, бо щось зіпсувалося, а робітник у довгому фартуху сидів біля своєї перекуски.

— Щось вам зіпсувалося? — спітався Анатолій, сідаючи на якусь порожню скриньку.

Робітник махнув рукою й витер уста.

— Та, яка фабрика, то такі й машини, — відповів зневажливо й з якоюсь гіркотою в голосі. — Ось уже півгодини машина дармуює, а вони ще не привезли якоїсь там частини до мотору, що зломилася. Мушу чекати й невідомо доки.

— Та це ж нічого, — сказав Анатолій, — всеодно обідня пора. Відпочинете.

Михайло замотав останки хліба в папір, по клав на вікно, а яблуко почав різати ножем.

— Ви десь тут недалеко живете? — спитався Анатолій.

— Зараз за річкою, яких п'ятнадцять хвилин ходи.

— Давно вже в Канаді?

— О, чи я знаю, — відповів Михайло і подивився дотори, ніби щось пригадуючи. — Чекайте, можливо, що буде вже чотирнадцять років.

— А ви?

— Я тут роджений, — відповів Анатолій.

— Але добре ще говорите по-нашому, — здивувався Михайло і так подивився на Анатолія, ніби вперше його бачив.

— Не добре, але то й не диво. До школи ходив англійської, а мови навчився від батьків, — відповів Анатолій.

Мовчали якусь хвилину. Годинник на стіні показував, що вони ще можуть порозмовляти цілих двадцять хвилин.

— Робимо отак на одній фабриці, живемо в одному місті, а досі, властиво, ми й знайомими не були, — знову Анатолій.

— Я отак нікуди не йду, а тільки з праці додому, а з дому до праці й так завжди, — відповів Михайло. — Часом у неділю, якщо не працюю, то йду до церкви, а з церкви також додому.

— Так, люди найбільше можуть зустрінутися й познайомитися біля церкви, — сказав Анатолій, а потім так, ніби ненароком, вирвалося в нього:

— А до якої ж церкви ви ходите?

— До євангельської, — відповів Михайло і чомусь трохи засоромився своєї відповіді.

— Я чув, що тут є євангельська церква, але ще ніколи в ній не був. А колись неодмінно піду. Цікавлюся всім. А щодо віри, то мені здається, що кожна віра добра, якщо люди виконують те, що їхня віра їм каже. Чи ж не правда?

Михайло засовгався на стільці й подивився на годинника.

— Не знаю, бо я звичайний робітник, але написано в Євангелії, що віра без діл мертвa, — відповів він по короткій надумі.

Анатолій хотів ще щось сказати, але в дверях з'явився механік, що ніс якісь частини до зіпсувтої Михайлової машини.

Він устав, потягнувся, заклавши руки за шию і пустився до своєї роботи. Знадвору сходилися робітники.

— Прийди ще колись! — гукнув навздогін Анатолієві Михайло, — але будемо говорити на “ти”, а не на “ви”. У Канаді всі так говорять.

Анатолій тільки озирнувся й кивнув головою.

По праці Анатолій іхав додому, а в його ушах чомусь невідступно бриніли Михайлово слова: “Віра без діл мертвa”... Як це так може бути? Мертвою може бути людина, тварина, природа... Усе те, що ми можемо бачити. Але віра — це річ, якої не можна ні бачити, ні дослідити, а тому вона не може бути живою чи мертвою. Кожна віра є такою, якою її скристалізували її основоположники, якою вона була споконвіків. І при тому Анатолій пригадав собі, що колись він читав про магометанство, про буддизм, про конфуціянізм, порівнював те з християнством і дуже цікавився проблемами віри, коли був молодший. Тепер різні турботи, родина, темпо життя, телевізія, воєнні події, — усе це чомусь зробило його байдужим, автоматом, який мало чим цікавиться. Але ось сьогодні Михайлово слова чомусь сколихнули приспане його чуття, воскресили його зацікавлення і збудили те, що довгі роки десь спало на дні його серця.

Другого дня, коли у фабриці знову обідньої пори стали всі мотори, Анатолій з'їв свій обід і пішов у найдальший кут, де гуркотіла Михайлова машина.

Михайло, як завжди, в одній руці тримав хліб,

а другою рукою працював. Учора він згаяв півтори години, тому сьогодні надолужував працю. Анатолій став збоку і, діждавшись принаїдної хвилини, коли Михайло не так був зайнятий, спитався:

— А все ж таки, Майк, те, що ти мені учора сказав, мене сильно зацікавило. От, наприклад, я не знаю, як то може бути віра жива і мертвa? Але, як ти сказав, що таке написано в Євангелії, то це правда. І треба, щоб ти мені це пояснив.

— Не маю я тепер часу, чоловіче, — відказав Михайло і знову рвонув за ручку, щоб пустити машину іншим зворотом. — Зрештою, що ж я можу пояснити, коли я й сам мало знаю. Коли б треба було пояснити, чому оте колесо крутиться в один бік, а це — в другий, то я можу сказати, але щодо віри, то це вже теологія. Що там у тому розбирається чорний фабричний робітник?

— Добре, але ти ж казав, що в Євангелії написано, що може бути віра жива й мертвa, — казав Анатолій, — то це значить, що ти читав про те і можеш сказати, яка різниця між цими двома вірами.

— Та де ж я там про те читав? — виправдовувався Михайло, — а якщо й читав, то це було давно, може ще в Європі. У Канаді, ти знаєш, немає коли читати. Тут праця та й годі. Недавно наш проповідник проповідував на ці слова, то я й пригадав, що то вони є в Євангелії. Якщо хочеш, піди от до нашого пастора, то він тобі і пояснить, — і Михайло знову шарпнув за ручку машини так сильно, ніби він був чомусь на неї дуже сердитий.

Після цього Анатолій більше не приходив до Михайла. Він бачив, що той не має часу навіть обідньої пори, а тому не бажав йому надокучати. Але Михайловах слів він не забув і чомусь більше почав придивлятися до Михайла й цікавитися його життям і поводженням.

**

Одного зимового вечора, зараз по Новому Році Анатолій проходив вузенькою вулицею свого міста, яка виходила далеко аж до самого поля. Падав лапатий сніг і надворі було якось сиро і досить холодно. Він ішов, звівши теплого коміра, роздумував про те, що колись отут недалеко він жив у тій дільниці, тут він вперше був поселився, приїхавши з фарми. Але то давно вже було, і хати тут вже інші, дерева повиростали великі, городи розширилися. Нараз на розі двох вулиць Анатолій побачив невелику церкву, вікна якої палали ясними світлами. Двері церкви були навстіж відкриті й туди заходили люди, Анатолій минув уже фіртку, але нараз побачив на сходах біля церкви Михайла і затримався. Потім мимоволі чомусь ввійшов фірткою і торкнувся Михайловою рукою. Той оглянувся і якось примушено всміхнувся.

— Це твоя церква? — спитався Анатолій.

— Так, — відказав Михайло, — сьогодні дитяча програма недільної школи, то я привіз і своїх дітей.

— А мені також можна зайти? — знову Анатолій.

— Можна... Певне, що можна. Церква для всіх. Вони ввійшли до середини і Анатолій чомусь відчув себе тут зовсім зайвим і чужим. Але потім, коли заграли органи, полинула ніжна пісня, виступили діти з декламаціями, це все так вплинуло на Анатолія, що він готовий був сидіти тут до самого ранку.

По закінченні богослуження всі виходили, а Михайло, залишивши Анатолія, вийшов бічними дверима, навіть не попрощаючись з ним. Анатолій хотів іти за ним, але в цій хвилині до нього підступив проповідник.

— Ви, мабуть, уперше в нашій церкві?

— Так, — відповів Анатолій тихо.

— Дуже приємно і я радий з вами познайо-

митися, — сказав проповідник, подаючи Анатолієві руку.

— Я отак ішов і попав сюди ненавмисне, — ніби виправдовувався Анатолій, — але побачивши знайомого, з яким працюю, вступив. Зрештою, цікавлюся всім і шаную кожну церкву, коли вона наїть чим різниться від моєї. Колись хотів навмисне познайомитися з вами, бо мав до вас одне дуже цікаве питання, на яке навів мене мій знайомий, член вашої церкви, але отак...

— Добре, прошу колись прийти, буду радий познайомитися з вами ближче, порозмовляти. Присядьте на хвилину, ще не пізно...

Коли Анатолій ішов додому, то сніг перестав падати. На вулицях було мало людей і аж тепер він побачив, що то була пізня пора. Він ішов через міст, ховав обличчя від колючого вітру, а в душі його палав якийсь вогонь вдовolenня від розмови, яку він мав з незнайомим проповідником.

**

У фабриці знову була обідня пора. Анатолій помив руки і йшов до столової. Навпроти нього вийшов Михайло і, побачивши Анатолія, всміхнувся.

— Бачив, що ти розмовляв щось з нашим пастором, — сказав Михайло і затримався біля дверей.

— Так, розмовляв і таки й добре наговорився, — відповів Анатолій.

— Ну і про що ж ви говорили?

— Про все. Говорили про віру, про життя, про погоду, навіть про політику. Ваш проповідник справді цікава і гарна людина.

— І знаєш уже, що то значить віра жива й мертвa?

— Знаю. Навіть можу тобі пояснити, але ти повинен тоді стримати свою машину, щоб не гуділа. То цікаво. Я й сам так думав, а воно дійсно так є. Я тепер якраз маю вдома Євангелію і

читаю її. Багато чого я вже довідався з неї. Хочеш, потім прийду до тебе?

— Добре, прийди, — відповів Михайло.

Анатолій швидко з'їв свій обід і чимськоріше пішов в найдальший кут до Михайлової машини, яка вже працювала. Михайло, побачивши Анатолія, затримав мотора й сів на стілець. Біля нього примостиився також Анатолій, опершись ліктем на вікно. Відкашельнувшись й простягнув ліву ногу до самої стіни.

— Отже, щодо віри, — почав Анатолій, — то моя віра мертвa, як каже про те Євангелія, але мертвa й твоя.

Михайло насторожився, піднісся трохи зо стільця, ніби його щось вколо. Хотів щось сказати і навіть відкрив уже уста, але Анатолій йому пересвібив:

— Слухай, друже, моя віра мертвa, бо справді я досі не знат правдивого Бога, поклоняється виробам людських рук, але чим же краща твоя віра? Я не понижую тут в загальному вашої віри, але кожна людина повинна в собі показати свою власну віру, а тієї віри я досі в тобі не бачив. От, дивись, тут працюють і католики, і православні, і протестанти, і жиди, але коли приходить обідня пора, всі вони обідають, хвилину відпочивають, а потім ідуть до праці. А ти ще ніколи не затримав твоєї машини. Бігаєш, працюєш, побиваєшся, а це каже, що в тебе віра зажерливості, жадоба грошей, багатства. Від тоді, коли ти мені сказав, що ти належиш до євангельської церкви, я чомусь почав більше до тебе придивлятися і побачив, що немає різниці між нашими вірами. Мертвa моя і твоя також мертвa.

Михайло хотів устати, махнув з усієї сили рукою, відганяючи з чола надокучливу муху, а Анатолій казав далі:

— Я тобі друже повинен все сказати, але ти не гнівайся. От, пригадуєш, минулого року ми збирали між робітниками поміч для вдови й сиріт

померлого нашого друга. Безбожники давали по п'ятнадцять, по десять доларів, а ти дав... Пригадуєш?... дав одного долара. Я думав, що ти справді біdnий, а коли я потім довідався, що ти маєш аж три domи, маєш за mістом фарму, маєш аж три роботі, то ми хотіли віддати тобі назад твого долара. Довідався я також про те, що ти приходиш додому, насико вечеряєш, і йдеш до іншої роботи, десь там у банку замітати, а щосуботи ходиш знову на якусь третю роботу. Кажуть, що літом ти ще ніколи не поїхав десь над озеро відпочити, а коли фабрика наша закривається на три тижні, то ти, замість мати відпочинок, як всі люди, бігаєш по місті, шукаючи, де б щось заробити. То скажи, яка ж у тебе віра: мертвa, чи жива? Мертвa, дружe! Bo якщо ти не куриш, не п'єш, не поклоняєшся іконам, не хрестишся рукою, а при тому нікому не зробиш найменшого добра, не поможеш біdnому, живеш тільки для себе, гребеш без кінця все докупи, то це рівнозначне, коли б ти й напився, закурив сигару, пішов на танці. Це рівнозначне з тим, коли б ти вдома поставив ідола й поклонявся йому. Так, дружe. Це мертвa віра... Віра без найменших познак життя. А знаєш, найбільш мене вразило те, коли минулого місяця господар сказав, що хоче, може працювати в неділю. Пригадуєш? Усі тоді пішли додому, навіть безбожники, а ти працював. Усі люди спішили до своїх церков, щоб кожен по-своєму помолитися Богові, а ти працюєш, гаруєш, побиваєшся, мучиш себе, ніколи не маєш спокою, вдовolenня, бо хочеш мати все більше і більше. Працюєш на Різдво, на Великден, в найбільше свято, бо в тебе долар дорожчий за життя, більший як свято, важливіший за твою віру, за церкву. I коли я так на піdstаві того, що читаю в Євангелії, на піdstаві моєї розмови з вашим пастором міряв твою віру, то побачив, що вона мертвa... Така сама, як мільйонів людей... Отже, треба віру показати в житті, свою власну віру...

Анатолій хотів ще щось сказати, але якраз задзвонив годинник, сповіщаючи час праці. Михайло, зніяковільний устав і якось ніби сердито, ніби із співчуттям, ніби з вибаченням за зроблену кривду, подивився на Анатолія. А цей простягнув йому свою руку й сказав:

— Пробач, дружe, якщо сказав щось невлад. Накипіло отут, — і він поклав собі руку на серце. Машини загули, заскрипіли.
Розпочиналася праця...

ХВОРИЙ

Прийшовши ввечері від праці, Микола кинув кашкета в кут, нашвидко помив руки і сів на м'яке крісло, простягнувши перед себе спрацьовані ноги. Був якийсь сердитий і невдоволений. А тоді, коли Микола невдоволений, то він ні до кого не обзивається, нічого не каже, лише дивиться мовчки на газету, яка в нього завжди лежить на маленькому столику в кутку кімнати. Наталка, Миколова дружина, вже знає про те ѹ не виходить з кухні, аж поки вечера буде готова.

В хаті було тихо, бо діти були ще надворі. Миколі ніхто не перешкоджав читати газету, а Наталці приготовляти вечерю. За вікном сяяло сонце і скакало червоним промінням по стіні. По кухні розливався запах вечері. Наталка витерла руки і стала в дверях біля чоловіка:

— Ходи, вечера вже готова, — сказала.

Микола підніс догори руки і потягнувся так сильно, що аж у плечах щось хрусьнуло. Потім кинув газету на крісло і перейшовся по хаті, човгаючи по новому дивані м'якими пантофлями.

— Що ти такий, ніби сам не свій? — знову Наталка. — Może щось сталося?

— Певне, що сталося, — тихо відповів Микола. — Мені завжди стається.

— А що таке? — і Наталка підійшла ближче до нього. Була трохи схильована і переляканна.

— Знову стратив працю, — відповів Микола, бачачи стурбованість дружини. — На цілих три дні казали не приходити, бо забракло якогось там сирівцю.

— То це ж не велика біда, — всміхнулася Наталка. — Я думала, що стався якийсь випадок або щось іншого.

— А це що не випадок, га? — спохватився Микола. — От треба буде платити податок, треба купити щось дітям на зиму... Я думав, що попрацюю трохи ввечері понад годинами, а тут маєш... три дні треба сидіти вдома.

— І що ж, така велика біда? — потішала Наталка. — Не забудь, що минулого місяця ти ж робив і вдень і ввечері, а якщо тепер трохи посидиш, то це ѹ краще для тебе. Відпочинеш. Робота не заєць, не втече. Життя ще впереді і напрацюватися ще встигнеш...

— Ти завжи своє і своє, — боронився Микола, — але якщо треба десь платити, то я мушу мати гроші. Тебе не питають, а мене, господаря.

— Правда, Миколо, правда, — казала дружина, — але не є в нас так погано, як ти думаєш. Довгу не маємо, хата виплачена, діти здорові, на зиму мають усе. А якщо не поробиш три дні, то зовсім не біда. Гроші ж ми маємо, то чого ще більше треба?

— Добре, добре, — сказав з притиском Микола, йдучи на кухню. — Хай буде по-твоему.

Наталка всміхнулася і торкнулася його руки.

По вечері було ще видно і Наталка з Миколою вийшли надвір. Біля їхніх воріт росте гильчасте високе дерево. В його виттях завжди вуркотять голуби, стрибають горобці, а густе зелене листя тримає соняшне проміння й не пускає його на траву. Тут також стоїть кілька нових крісел, які Микола купив минулого тижня і тойдалка для дітей. Недалеко проходить вулиця, дерева, парк, а там далі бурхливе й багатолюдне місто. Микола з Наталкою люблять свій тихий куточок, тут здається найбільше чистого повітря, найбільше сонця. Кругом голубе небо і зелена трава.

Коли сонце склонилося за комини якоїсь далекої фабрики, Микола з Наталкою прийшли до хати й Наталка відразу, пригадавши собі, сказала:

— Миколо, треба тобі було б відвідати Матвія в лікарні. Кажуть, що знову його привезли і

погіршало його здоров'я. Зовсім не може стати на ноги.

— А що я йому поможу, — відповів Микола, дивлячись у люстро.

— Певне що нічого не поможет, але піти треба. Лежить же він там самотній, і йому буде присно, коли хтось знайомий відвідає. Ти не був ніколи у лікарні, то не знаєш, які там довгі й безконечні дні. Треба, щоб ти пішов.

— Добре, може й піду, але не знаю сам, що маю йому там казати. У лікарні, знаєш, самі хворі, самі ті, що стогнуть, журяться, нарікають і їм треба сказати якесь слово потіхи, ласки, а в мене, ти сама знаєш, того немає. Я співчуваю їм, віддав би їм своє серце, але от не маю такого характеру, такої вдачі, щоб сісти біля хворого, щось йому сказати потешаючого, доброго... Що ж зроблю, коли я вже такий.

— Нічого, Миколо, піди, — настоювала дружина. — Піди. От узвітра до праці не йдеш, то матимеш багато часу. Посидиш там трохи, порозмовляєш. Я приготовлю щось для нього, винограду, щось спечу свого...

— А чи наш проповідник знає, що Матвій в лікарні? — спитався Микола. — Може б він пішов.

— Він знає, знає. Багато разів уже він там був, але піди і ти. Проповідник одне, а ти — друге. На нікого не дивися, добру справу зроби ти.

Микола мовчав.

Другого дня було ще тепліше, як учора. Микола збирався поїхати над озеро, але відклав це на другий тиждень, а сьогодні вирішив таки відвідати хворого Матвія.

По полуздні він уже йшов довгим блискучим хідником до великого червоного будинку між полями. Це лікарня. Широкі вікна світяться сонцем, під тінню дерев стоїть безліч порожніх авт.

Микола торкнувся блискучої ручки дверей і вони самі перед ним відчинилися. На довгому яс-

ному коридорі стояли збоку кілька крісел, а над ними світилися лямпи. У вазонах росли квітки і племісся по приставлених для них дерев'яних перегородках.

Микола вперше був у лікарні, бо досі, слава Богу, навіть голова його не заболіла. Він побачив, що тут не так, як деінде, не так, як на вулиці чи навіть у церкві. Коридором ходять у білому вбранні люди, ходять дуже скоро й тихо, ніби завжди кудись спішать. Пахне скрізь не квітами, не запахом смачного обіду чи вечері, а ліками. Скрізь тут ніби щось невидимого причається в кожному куточку й чатує на життя людини.

Блискучі мармурові сходи вели догори й Микола пішов ними, залишивши нанизу свого капелюха. Тут також довгі й чисті коридори, а з обох боків — двері з маленькими табличками і з жовтими числами. Всюди глибока тиша й якась незбагнена маестатичність.

Відшукавши потрібне число, Микола ввійшов до невеликої кімнати. Під стіною на високому ліжку лежав його давній знайомий Матвій. Побачивши Миколу, він всміхнувся рядом білих зубів і махнув рукою, показуючи на стояче крісло.

— О, Микола!... Добре, що прийшов. Прошу сідати.

— Дякую, — казав Микола, кладучи руку на ліжку біля голови хворого, — я постою. Ноги не болять, бо сидів у домі. Не працюю тепер...

— Дякуй Богові, що можеш стояти, що можеш ходити, — казав тихо Матвій і його ліве око дрібненько закліпало. — Але сідай, сідай, прошу.

Микола сів і роздивився по кімнаті. Вона чиста і гарна, але якась не така як у дома. І коли б йому довелося тут бути, не хотів би того за жодні скарби. Матвій, ніби відгадав його думки і сказав:

— Дивишся на мою господарку. Гарна кімната, але то ж лікарня... Щасливі ті, що тут не по-

требують бути. Але що ж... — і голос його затримів і обірвався.

У цю хвилину до кімнати ввійшла молода дівчина, поставила на Матвієвому столику склянку з водою і тихо вийшла. Матвій присунув голову до стола, але в цю хвилину Микола поспішив і подав хворому воду.

— Дякую, дякую, — казав Матвій. — А тепер розкажи, як же там живеш, давно не бачились. Як дружина, діти? Великі вже, мабуть?...

Микола зітхнув.

— Отак, живемо, але немає чим похвалитися, — сказав і подивився у вікно. — Учора стратив працю ѹ цілих три дні буду вдома. Така непотрібна фабрика. Не прийшов якийсь там матеріал і всіх робітників на три дні звільнили.

— А дружина? — знову Матвій.

— Дружина не працює, бо діти, а з хлопцями то ѹ ради не можна дати. Купиш черевики, а за тиждень-два, дивись і — нема. Залізо порвали б і поторошили б такі вітрогони. А тут минулого тижня ще й мало що в суді не був.

Матвій широко відкрив очі.

— А що таке? — спитався з тривогою в голосі.

— А ось задумав поїхати своїм човном на рибу. Озеро недалеко, дні гарні, то, думаю, чому б не поїхати. І я поїхав. Кинув вудку, риба прічепилася, а я її до човна. І друга, третя... шоста... Але, бачу, — на березі поліція. Махнули до мене і я під'їхав до берега. Яку ти маєш рибу? Покажи! Подивилися на рибу, подивилися один на одного і на мене подивилися. А потім один узяв рибу, один вудку, а мені сказали витягнути човна на берег. І що ж виявилось, — що я ловив ту рибу, якої не можна ловити. Її сезон давно минув. Спісали акта, сконфіскували човна і насилу минулого тижня віддали. Але заплатити кару таки заплатив. Аж сто тринадцять долярів разом з якимось там судовим процесом. Отаке то життя. Де тонко, то

там ще й рветися. І сто тринадцять долярів заплатив, і праці тепер немає, і хлопцям треба на зиму щось купити, а зимою прийде опал, олива, газ... І так людина тільки на те є робить. А зложити нічого не можна.

Микола вигідніше сів на ліжку і заклав ногу на ногу. А потім разом з кріслом присунувся біжче до хворого.

— Ну, а ти ж як? — спитався він Матвія.

Хворий болюче скривився і пробував сам і діснутися додори на подушку, але не міг. Микола устав і взяв його під руки.

— О тут не бери, Миколо, — стогнав хворий. — Тут усе тіло болить. Повипрівало від довгого лежання. Візьми трохи нижче. Отак, так... Ще нижче... Ще... Так, так. Добре...

Матвій був легкий, ніби дитина і для такого силача, як Микола, це — ніщо. Він би однією рукою взяв би його й поніс аж додому. Але тепер він тільки підсунув його вигідніше на подушку і знову сів на крісло. Хворий спочатку стогнав, а потім заспокоївся. Лежав і дивився на Миколу великими голубими очима.

— Ну, а як же ти тут? — спитався в свою чергу Микола.

— Отак, як бачиш, — відповів хворий. — Недавно знову погіршало здоров'я й положили сюди. Чи вийду звідси живий, то не знаю, Бог знає. До головини живу, а до половини — мертвий. Маю голову, можу думати, маю очі, якими можу бачити, можу говорити, але від пояса наниз — я мертвий. Лівою ногою ще можу трохи ворухнути, а праву відняло і вона в мене як колода. Казав лікар, що я вже ніколи на неї не стану. Як посадять, то сиджу, але сам не можу ні сісти, ні лягти, ні встати. А тепер відчуваю ще тяжкий біль у лівому плечі і в крижах...

Хворий стримав віддих, скривився від тяжкого болю і витер рукою спіtnіле обличчя. Відпочив хвилину, а потім казав далі:

— Ну, але що ж... Слава Богу й за те. Лікар казав, що могло б бути багато гірше. Моя хвороба могла б піти на голову, на очі, а тому мене спитали, що я краще бажаю мати, чи ноги, чи очі. І я вибрав очі. Все ж таки можу бачити Божий світ якщо не можу ходити... І тоді перетяли якісь там нерви, обезвладнили ноги, але врятували мозок, очі. І так живу... Часом приходить розпач, я ж ще молодий, але як подивлюся тут на інших, то хочу за все дякувати Богові. Він ще милосердний до мене. Багато тут у лікарні є таких, що радо помінялися б зо мною своїм положенням. Так, багато є таких... А тому я й нічого не кажу. Дякую за все Богові...

Хворий знову стримав віддих, а Микола чув, як його сильно щось вколо біля серця. На коридорі продзвонив дзвінок і хворий сказав:

— Ти вже мусиш іти, Миколо... Але прийди ще колись... Прийди...

Вийшовши на довгий коридор, Микола не йшов, а біг стрімголов на широких сходах наниз. Біг ніби його щось переслідувало, гонило.

Опам'ятався аж надворі, коли відчиняв своє авто. Впав за керівницю і з місця натиснув на газ. Авто загойдалося й покотилося рівною асфальтовою доріжкою між високими тополями. Потім виїхало на головну вулицю міста, але Микола не пам'ятав, куди він іде, що він робить. Голова його розколювалася надвое, а в устах висихала остання влага.

Але ось його біла хата, чіхрате дерево над хідником, під деревом крісла і гойдалка. В городі цвітуть квіти, сміються соняшники. Але того всього Микола тепер не бачить. Він убіг до хати, навіть не зачинивши за собою дверей, сів на м'якому кріслі й запліощив очі. За ним прийшла Наташка.

— Миколо, що сталося? Може щось погано з Матвієм? — і стежила пильно очима.

— Нічого, Наташко, нічого, — відповів Микола, тримаючи руку на чолі.

— Але що ж таке, що? — знову дружина. — Ти ж такий блідий... Може щось з Матвієм?

— Ні, Наташко, не з Матвієм, — і він устав на ноги. — З Матвієм нічого не сталося, але сталося зо мною...

— Що таке, Миколо, кажи?

— Бач, то дуже багато розповідати, а сьогодні я того не хочу. Досить для мене... Але скажу тобі, Наташко, що Матвій здоровий. Він не може встati, але здоровий... А я... хворий. Справді хворий... Каліка та й годі...

— Але що ж таке, Матвію, скажи? Ти такий блідий, а голова — ніби огонь. Сядь трохи... Може дати аспірину, води?

— То не поможет, Наташко, не поможет... Почекай, нехай я заспокоюся.

Він сів на крісло й тяжко зітхнув. Наташка і собі сіла біля нього схильована і занепокоєна. Поклала свою руку на його чоло й щебетала невтомною пташкою:

— Миколо, але щось мусіло статися, га? — і пильно дивилася йому в обличчя.

Микола протер очі й протяжним непевним голосом сказав:

— Був я в Матвія і він, бідний, навіть сам не може сісти. Блідий, вихудлий і легкий, ніби дитина. Але коли я тільки прийшов, то він так гарно всміхнувся... А потім, коли я його спитався, як він почувається, то цей хворий Матвій каже: "Слава Богу й за те, бо могло б бути ще багато гірше..." Він казав, що в іншій лікарні є багато людей, що хотіли б помінятися з ним його положенням. Отже, видно, що вони ще більш нещасні за нього... І це, що я почув з уст цієї хворої людини, ніби гострим ножем прокололо мое серце. Розумієш, Наташко, ніби найгострішим ножем?... Я біг, як несамовитий з лікарні і думаю, що за мною дивилися всі люди. Людина, яка свідомо знає, що вона ніколи не буде ходити своїми ногами, яка ніколи вже не стане здорововою із свого ложа і вона в

покорі дякує Богові без найменшого нарікання. Ти тільки подумай, Наталко... А я?... Усе мені не так, ніколи я не вдоволений, ніколи не щасливий... Тому я кажу, що не Матвій хворий, а я... Мені треба якихось ліків.

Микола замовк. Дивися в вікно, яке виходило на зелений город, а Наталка присіла ближче до нього і поклала свою голову на його плече. В кімнаті було тихо, тихо. Наталка чула, що на її очі виступають сльози, і втерла їх рукавом. А потім сказала:

— Миколо, ми маємо багато защо дякувати Богові, а сьогодні я Йому особливо вдячна за те, що Він відкрив твої очі, твою свідомість, твою душу. Ти знаєш, як я турбувалася тим, що ти поза своєю працею, поза своєю хатою, поза своїми грішми нічого більше не бачив. Але сьогодні я рада чути те, що ти сказав. Це вперше за дванадцять років нашого спільнотого життя я чую таке. А то, бувало, одне й одне, праця і гроші, знову...

— Наталко, досить уже, — перебив її Микола. — Це було колись, але воно вже минуло. Мусимо тепер жити новим життям так, щоб те минуле ніколи назад не повернулося. Я готовий тепер. Сьогодні навчив мене Господь дуже багато. Показав мені, де я стою... Не я підтримав Матвія, а він мене.

Сиділи біля себе так близько, ніби вони щойно учора поженені. За вікном тріпалося на дереві листя. В городі цвіли тюльпани і Миколі з Наталкою здавалося, що сьогодні сонце ясніше світить, ніж учора, що квіти цвітуть рясніше...

ЗГОДА

Невелике місто ще спало. Криві вулички були засновані раннім сивим туманом і ними вже йшов низенький ростом, але дуже рухливий і жвавий Хведот, господар з недалекого села. Він сьогодні встав дуже рано, відміряв з своего села вісім кілометрів і вже йшов порожніми вулицями містечка. Досі він ішов босоніж, бо шкода мочити росою нові юхтові чоботи. Він ніс їх зв'язаних на палиці, а вони гойдалися за плечима і стукали його по піджакові.

Під самим містом ІХведот помив ноги в Горині, втер їх підшивкою з кашкета і взувся. Йшов хідником, стукав новими підковами й оглядався навколо себе, чи хто не бачить його сміливої ходи. Але місто ще спало. Проіхав тільки одноконною запряжкою якийсь візник, але він навіть не подивився в той бік, де йшов Хведот.

Вуличка звернула над яром, де висипали сміття, а потім ішла направо й закрутами снуvalася між деревами під гору. Хідника тут уже не було, роса прикрила грубу пилюку і Хведот тепер бачив свої одинокі лапаті сліди. Вони трохи розкарячені, але рівномірні, ніби відзначені шнуром.

Дім до якого Хведот так рано спішив, склався в саду і до нього хвіртка ще зачинена. Але біля хвіртки є дерев'яна лавка, на якій Хведот сів, витерши перед тим її рукою. Простягнув перед себе нові свої чоботи і був радий, що він тут перший. Не жаль того, що він рано встав, не жаль, що втяв стільки дороги, але добре, що нікого ще тут немає. Напевно його і першого покличуть.

Верхами високих каштанів бігло сонце і чіплялося за червоні дахи домів. За тином цвірінька-

ли горобці, по дорозі скакали довгохвости сороки. Пробуджувалося місто, пробуджувалися сади і городи.

До хвіртки, де сидів Хведот, прийшов якийсь незнайомий чоловік з жінкою і також сіли на довгу лавку. Але Хведот посунувся на самий кінець, боячись, щоб ніхто інший не забрав його місця. Потім ще прийшов якийсь старенький сивий дядько, знову якась незнайома старша вже жінка і на лавці не вистачило всім місця. Тому, хто прийшов раніше, той сидів, хто пізніше — ті стояли під тином на траві.

Не більше як за годину за хвірткою рипнули двері, відчинилися навстіж вікна і в них, ніби вітрила на морі, загодалися білі занавіси. Потім виїшла на ганок молода дівчина й обернулася до хвіртки:

— Хто прийшов перший, то пан казали, що можна заходити.

— Я — перший! — голосно сказав Хведот і випростався стільки, скільки він міг.

— Ідіть! — сказала дівчина, відчиняючи хвіртку. — А ви, зачекайте.

Хведот ішов стежкою, а коли тільки став ногою на ганку, то скинув кашкета, ніби в церкві. Дівчина пустила його за двері і він побачив, що знайомий його адвокат перекидав паперами, чогось шукав, а на Хведота навіть не подивився. Аж потім, коли щось написав, потиснув те місце бляшаною зігнутую ніби човен скринькою, то аж тоді сказав:

— Сідайте!

— Дякую, пане, — відповів несміливо Хведот, — я вже трохи сидів, а коли прийду додому, то знову буду сидіти.

І стояв під якимось портретом, що висів на стіні, тримаючи ввесь час у руках свого кашкета. Адвокат почав відразу:

— Отже, господарю, — казав він, — ваша справа несподівано набрала зовсім інших форм.

Земля, що на ній стоїть пліт, за який ми ведемо суд, продана і завтра на неї приїздить новий властитель. Через це ваш позов уневажнюється.

Хведот стояв під стіною і його маленькі очі дрібненько закліпали.

— А що ж тепер буде, пане? — спитався дрижачим голосом.

— Треба всю справу починати заново, бо по-передні всі папери, всі підписи, всі печатки неважні. Все попереднє було зроблене на одне прізвище, а тепер треба все переробити на друге.

— А як буде з грішми, які я попередньо заплатив? — знову Хведот.

Адвокат узяв олівця, поколупав ним щось по своїй бороді і сказав:

— Сподіюся, пане Хведоте, що ви є дуже розвідна людина, то й повинні знати, що коли анулюються всі попередні справи, то й оплати за них уневажнюються. Тепер треба заново все писати, заново прибивати печатки, завіряти, заново все робити від початку. Але вас це не торкається, це роблю я. А вам треба платити... Жодний суд без оплат не відбувається. Зрозуміли?

— Так, зрозумів, — відказав Хведот і чув, що йому мурашки побігли по спині. Кашкет випав йому з рук, але він забувся за нього і так стояв під стіною ніби вже на справжньому суді. Потім ковтнув слизину, підніс голову й сказав сміливо і твердо:

— Пане, я думаю, що той пліт і та земля, на якій він стоїть, не варті того, що мене вже коштує. У мене ж діти, хліба не вистачило до посту, а переднівок був такий тяжкий, що...

— Ну, досить уже, досить, — сказав адвокат і наставив наперед руку. — Я тільки хотів би вас спитати, зашо ви судитеся? Га? Защо?

— За чужого плота, що стоїть на моїй землі, — відповів твердо Хведот і переступив з ноги на ногу.

— Ні, не за плота, — знову адвокат.

— А зашо ж?

— За щось більшого. Коли б за самого плота, то ясно, що він того не варт, що ви заплатили. Він також не варт тих паперів, що я списав. Не варт він вашого і моого труду. Ale тут, кажу вам, щось більше, як пліт. Багато більше, — і адвокат зробив навмисне довгу мовчанку. — Тут іде справа, шанований господарю, не про самий дерев'яний пліт, критий солом'яними сніпками, а ходить про вашу славу, про ваше ім'я, про ваш гонор. От за що ми провадимо суд!... Це дорожче прошай, дорожче скарбу. Гонор людини!... I той гонор я бажаю вам відвоювати. Треба, щоб він залишився за вами... Ну, що ви на те?

— Я подумаю вдома, пораджуся з дружиною і приду до вас за тиждень? Добре?

— Добре, ідіть, але пам'ятайте, що я вам скав. Гонор людини... Подумайте тільки, що скажуть люди вашого села, коли б ви уневажнили суд? Навіть дитина сміялася б з вас. Їхали, їхали, а по середині дороги злізли. Не довели справи до кінця. Так порядній господар не може робити... Правду кажу, чи ні?

— Правду, пане, правду! Ale...

— Ale що?

— Ax, нічого... Піду додому й пораджуся з дружиною. За тиждень приду. Я думаю, що від свого я таки не повинен відступити.

— От і правду кажете. Dobре. Я знов, що ви мудра людина. Ідіть!...

Хведот аж тепер побачив, що його кашкет лежить на долівці. Підійняв його і аж за хвірткою наклав на своє розкуйдовжене волосся.

За містом здійняв чоботи, зв'язав їх вушками докути і повісив через плече. Ішов польовою доріжкою, а рясний спориш, що ріс по дорозі, лоскотав його між пальцями. З обох боків доріжки стояли жита, хилилися свіжими колосками до Хведота і стукали по чоботях.

Ось і Горинь. За чорним дерев'яним містком

простягнулися сіножаті. На них висока трава і різномольорові квіти. Між кущами зеленої вільхи простягнулася до самої ріки Хведотова ділянка. Чайка скиглиль понад кущами, знизується над самим Хведотом, а потім знову вилітає високо, ніби літак на вправах. Хведот того не бачить і йому байдужа Горинь, байдужі сіножаті, байдужа чайка і байдуже все його життя. Ось він прийде додому, гляне — Карпів пліт і далі стоять на його власній землі. Стоїть майже на цілий метр від межі, а Карпо нічого з того не робить. Ще й сміється, обзыває перед сусідами: На того плота Хведот продав уже коня, продав нового кожуха, а тепер може доведеться продати й сіножать. I він продасть, а свого не подарує. Нехай знає Карпо, який Хведот. Господар, що зміє за собою постоїти, якщо треба... I люди нехай знають.

Ішов з тяжкими думами й нічого перед собою не бачив. У душі його кипіла буря і він готовий був на кусочки розірвати кожного, хто б йому став тепер на дорозі.

На саме роздоріжжя біля церкви до нього вийшла дружина. Була також сердита, як і Хведот.

— Ty чув, що сталося? — спитала його.

— Що?

— Карпо вибирається. Кажуть, що продав усе обистя, всю землю, господарку і виїздить аж за Ковель.

— Знаю те, — відповів Хведот, насупившись.

— A що ж буде з плотом? — знову дружина.

— Казав адвокат, що треба наново відновляти суд і судитися з тим, хто купив землю.

— I зашо ж ти будеш судитися?

— Не знаю. Якщо треба буде, то продам сіножать, продам воза. Три роки я веду цей суд, а тепер, щоб я перестав, то з мене б усі люди сміялися. Тут не тільки справа іплоту, але справа моєї чести, гонору... Te саме казав і адвокат...

Хведотова дружина витерала фартухом очі,

а він, сплюнувши з усієї сили на дорогу, вів далі:
— Що ж ти гадаєш? Що дорожче, сіножать, чи добре ім'я? Інженер же вимірював і виразно сказав, що пліт майже на щільй метр стойть на моїй землі. То чому я маю це подарувати? З якої рапції? Га?... Хведот не з таких, що дарують своє і про це нехай знають усі!...

Другого дня Хведот стояв біля вікна й дивився, як Карпо, поскладав на воза тлумаки, подушки, рядна, відра, горшки й рушив за ворота. На завороті обернувшись, здійняв з голови солом'яного капелюха і три рази перехрестився. Новий господар, високий в літах уже селянин, зачинив ворота і почав скидати зо свого воза різні домашні речі.

Хведот вийшов на подвір'я і пішов стежкою біля самої межі аж до пласта, за якого він судиться. Побачивши Хведота, новий господар на Карповому подвір'ї, вийшов йому на зустріч.

— Помагайбі, — сказав він голосно і простягнув до Хведота руку.

Хведот відказав і змірив своїм поглядом нового сусіда.

— Це ви купили Карпове обийстя? — спитався.

— Так, я.

— І все ви купили?

— Ні, не все. Купив тільки обийстя, сад, город, трохи поля, а на решту не мав грошей. Я не багатий, родина велика, не можемо ніяк доробитися.

— А чи знали ви, що ви купуєте, коли робили купчу? — знову спитався Хведот, але якось уже голосніше, а при тому більше почервонів і переступив за межу.

— Знаю, що купував, бо робив купчу в адвоката в місті, який сказав, що Карпове обийстя чисте від довгів, нічим не загачене і можна його купити.

— А в якого адвоката ви робили купчу?

— У Станіслава Чарнецького.

Хведота ніби щось вкололо. Він обернувся, хотів, видно, відійти, але затримався і почав дрібненько махати руками та говорити:

— Це ж мій адвокат! Три роки я судився з Карпом за отого пласта, — і він поклав свою тяжку руку на пліт. — Три роки я ходжу до нього, несу останній гріш, від дітей відриваю молоко, щоб було з чого зробити для адвоката масло. Останні кури позаносив, качки, а він крутив судом, відкладав, спроваджував інженерів, а я знову і знову за все платив, тягнувся до останньої нитки. І він вам зробив купчу, знаючи, що пліт на моїй землі і я позиваю за те Карпа до суду. Ошуканець!... Водив мене і витягав мою кров!...

— Заспокійтесь, — казав новий сусід.

Але Хведот заспокоїтися не міг. Торкнуло його аж до живого і він бігав по траві туди й сюди, вимахуючи довгими худими руками.

— Ні, я не подарую... Я буду судитися далі. Це моя земля, моя кривавиця, моя мозолиста праця і я не дам її нікому...

— Але в чому справа, друже? Я нічого не розумію? — питався сусід.

— В тому справа, — сердито відтяв Хведот, — що оцей тепер ваш пліт стойть майже щільй метр на моїй власній землі. Так вимірив інженер. А ще ж земля моя... Розумієте, моя власна земля... На неї я робив усе мое життя, на ній поклав мое здоров'я... І тепер я буду судитися з вами. Я не можу подарувати свого...

Новий сусід всміхнувся і підійшов більче до Хведота.

— Дорогий сусідо, — сказав спокійно. — Судитися ми не будемо, бо то немає за...

— Якто немає защо? — сердито закліпав маленькими очима Хведот. — Є защо!... Це праця моя, моєї родини. Це майже метр городу моєї власної землі...

— Отже, слухайте, — знову новий сусід, — якви кажете, що мій пліт стойть на вашій землі, то

скільки ж діла. Узвітря я візьму своїх синів і перенесемо плота назад на мою землю. Пощо ж тут сваритися? Чи ж вартий того цей пліт? Ми ж християни і пощо нам судитися? Христос так в Євангелії не сказав. Він хоче, щоб ми любилися, шанували один одного. Вперше ми зустрілися в житті й ось відразу будемо судитися. Не треба того, сусідо. Я плота пересуну й буде спокій. Хочете, то пересуну взвітря. Пощо за той кусок землі судитися? Ваша це земля, — беріть її! Вистачить землі всім нам на світі...

— Не знаю, — відповів Хведот, дивлячись на траву. — Пораджуся дружини. Що то вона скаже.

Хведот убіг до хати засапавшись і впав на осілін. Від порога вже почав говорити до дружини, що поралася біля печі:

— Ти знаєш, що отої наш сусід казав мені? Знаєш?... Казав, що взвітря пересуне плота на свою землю...

Дружина зробила великі очі.

— То добре! — вигукнула вона і сплескла руками.

— Але я, знаєш, що думаю? — перебив її Хведот. — Я думаю, що нехай він собі там стойть отої пліт. Що він мені заважає? Стоїть, — хай стоїть... Кури не йдуть на город, затишніше навіть від вітру.

— То ти аж тепер це побачив? — дружина.

— Так, аж тепер, — сказав Хведот і тісно сів на ослона. Подивився по хаті і вона сьогодні видалась якоюсь іншою для нього. Стіни ніби побілені, долівка ніби насвіжко помашена жовтою глиною. Хведот пошкрябався за вухом і сказав до дружини:

— Ні, нехай той пліт там стоїть, де він і стоїв. Нехай!... Для кожного землі вистачить... І не багато людині її треба. От трошки — й кінець...

У Хведотовій хаті було тихо. І він чув, що так само було тихо в його душі.

ЗІВ'ЯЛІ КВІТИ

Поїзд ішов через поля, снувався над близкучими озерами, минав гори й долини і ставав на кожній навіть найменшій станції. На одній брав порожні баньки від молока, на другій якісь паперові коробки, на третьій якісь мишки з зерном і так увесь довгий і гарячий день. Часом проїздив густим зеленим лісом і тоді тіні високих дерев гадали на вагони, розсипалися й губилися під колісъми. До міста було далеко, треба ще іхати майже пів дня.

На одній дуже маленькій станції, яка ніби ластів'яче гніздо причепилася під горою, до нашого вагону ввійшла старенька жінка, а за нею — юнак яких 17-18 років. Він мав у руці велику шкіряну валізку, яку недбало кинув на горішню сітку. Роздягнувся і повісив маринарку на гачок біля вікна, а на сидіння поклав цілу купу якихось старих газет і журналів. Сів біля самих вихідних дверей недалеко від мене, старій жінці показав місце в другому кінці вагону, також під вікном. Вона спокійно пішла, сіла й оглянулася кругом по довгому вагоні. Відразу було видно, що мало їздила і все тут їй було нове і незнайоме. Була вона низького росту, обличчя змучене, важурене, покрите безліччю зморшок, які ясно свідчили про тяжкий життєвий шлях цієї незнайомої старої жінки. Я відразу подумав, що це, мабуть, українка, бо околиця, якою проїздив поїзд, була густо заселена нашими людьми.

Поїзд рушив і старенька жінка перехрестилася. Тепер я був певний, що це українка, бо хрестилася по-православному.

Хлопець, що сів до поїзду разом із нею, безустанку жував гуму, вигідно простягнувся на

двох сидіннях, а навколо нього лежали купи різних-прерізних "каміксів". На обгортці якогось журналу був намальований страшний "ковбой", що стояв на білому коні, а в обох руках тримав по револьверові і притілювався просто на мене. На другому журналі бились два високі і дуже грубі й страшні негри. Один з них лежав на долівці, а другий стояв йому ногою на животі, піднісши догори свою тяжку руку. По тій "літературі" відразу було видно, чим жив цей молодий хлопець.

Кондуктор провірив квитки. Юнак, що сидів недалеко мене, показав свого квитка, показав кондукторові на стару жінку і я побачив, що обое вони ідуть на один квиток.

За вікном пролітали назад дороги, річки, зелені поля і білі хмари. В вагоні людей було мало. Можна було вигідно сісти, обернути сидіння, простягнути ноги й опертися вигідно, як людина бажає. Але старенька жінка, видно, не знайома з такою дорогою, сиділа на одному місці, притулилася плечком до стіни і навіть не сміла покласти біля себе якогось вузлика, а так і тримала його на колінах. Мені дуже бажалося піти до неї й порозмовляти, а тому я встав і перешовся по довгому вагоні. Затримавшись потім біля незнайомої жінки, я спітався:

— Далеко ви їдете?

Жінка, почувши свою мову, піднесла голову і на її обличчі засяяла радісна усмішка. Така усмішка, яка буває в малої дитини тоді, коли вона дуже щаслива і вдоволена.

— До Едмонтону, — сказала вона і заметушилася. Посунулася близче до вікна і чомусь ще тісніше притиснула до себе свого тлумачка.

— Не тримайте тлумака на колінах, бо ж він вам заважає, — кажу до жінки, — а дорога ваша ще довга.

Вона подивилася навколо себе, шукаючи місця, де б його покласти. Тоді я взяв тлумака, поклав угорі на сітку і жінка вигідніше простягнула

втомлені плечі. Я присів напроти неї. Вона глибоко зітхнула й сказала:

— Дякую вам. Я ніколи не їхала отим поїздом, то й не знаю, як тут що є.

— А де ж ви живете? — спітався я знову.

— На фармах. Отам, де ми й сіли до поїзду. Туди приїхали з краю багато років тому, там жили досі і мені здається, що вже я ніде не могла б привикнути до життя.

— А цей хлопець, що з вами сів, також їде до Едмонтону? — спітався я знову ніби ненавмисне.

— Так, він їде зо мною. Це мій син, — відповіла жінка і подивилася в вікно.

Я аж тепер побачив, що юнак має всі риси обличчя своєї матері, тільки риси ці молоді, безтурботні, свіжі, а матірні покрилися зморшками й глибокими життєвими турботами. Під лівим її оком виднів довгий шрам, що позостався від якоїсь загоєної рани. Цей шрам робив її щоку трохи подовгастою, більш засмученою і більш нещасливою. Через цей шрам я чомусь назавжди запам'ятав обличчя цієї старої жінки.

За вікном вагону знову пролітали назад високі кущі, блискучі озера, білі хмари й голубе небо. Ми сиділи із старою жінкою напроти себе і вона розповіла мені тяжку історію свого життя. Багато років тому вона приїхала зо своїм чоловіком і з двома малими дітьми до Канади. Поселилися на життя в густих лісах, а навколо, як тільки можна бачити оком, тягнулася пустеля і мочарі. Доріг ще не було. Вони викопали в лісі землянку, накидали на неї хабаззя, дерня, викопали криницю. Чоловік пішов до міста на працю, а вона була в лісі сама з малими дітьми. Вночі до землянки приходили вовки, ведмеді, шкрябали лапами за двері, за вікна і вона відганяла їх вогнем. Навесні прокорчували трохи поля й посіяли перше зерно. Другої весни ще прокорчували, ще посіяли і так почали жити. Потім підростали діти, була трохи поміч, а ще пізніше дерево забило її чоловіка і

вона залишилася сама з дітьми. А потім економічна криза, безліч труднощів, переживань. І так прожила вона аж досі. Тепер їде до Едмонтону і буде жити в дочки. На фармі немає вже чого триматися, бо вона стара, а діти розбрелися по світі.

Я слухав оповідання старої незнайомої жінки, і слухав би його без кінця, бо було воно надміру цікаве й трагічне. Але кондуктор пройшов вагоном і голосно сказав, що скоро будемо на станції, де мені треба висідати. Тому жінка закінчила свою розповідь, а я ще спітався:

— А чому ж ви так далеко сіли від свого сина? Разом вам було б веселіше їхати.

Вона кашельнула, витерла рукавом чоло й сумно-сумно сказала:

— Знаєте, які тепер діти. Не такі, як колись. Я не вмію говорити по-англійськи, а тому йому соромно сидіти біля мене, щоб ніхто з людей не почув, що ми розмовляємо по-нашому. Мені дуже болюче, але що ж... Такий тепер світ.

Жінка замовчала. Очі її дрібненько закліпали, а довгий шрам під лівим оком сильно зморщився.

— А ви маєте матір? — нараз спітала вона.

— Ні, не маю, — відповів я і почув, як мене щось сильно вколою за серце. Давно вже я не маю матері, але досі ніхто мене про це не питався. Що ж то кого обходить чия мати?

— Коли б я мав матір, — говорив я далі, — я чувся б дуже щасливим. Я сів би біля неї дуже близько, взяв би її за руку, подивився б в її очі, бо на світі нічого немає кращого, як очі матері. На світі також немає кращого приятеля за рідну матір.

Поїзд наш затримував біг. Я подав старій жінці руку на прощання, а вона подивилася на мене очима повними сліз. У цю хвилину мені здавалося, що оця старенька незнайома жінка є моєю матірю, бо на її обличчі так само багато зморшок,

бо життя її було так само гірке, як і життя моєї дорогої матері.

**

Фабрика, до якої я щоденно спішив на працю, стояла над широкою вулицею, а кільканадцять кроків далі текла річка. За рікою лежав міський цвинтар. Щодня я йшов біля того цвинтаря до праці, йшов над рікою, а ввечері тією самою знайомою дорогою я вертався додому. Побачив я цю свою дорогу, свою мандрівку і здавалося мені, що в тому місті я народився, що тут проходило мое дитинство. Але це було не так, у Канаді я був усього п'ять років, а доріжкою біля цвинтаря ходжу щойно другий рік.

Одного піввечора, коли сонце ховалося за високі дерева й обливало цвинтаря золотом, я йшов з праці додому. Надворі було тепло й тихо. Тихо на вулицях міста, а ще тихіше на цвинтарі і над вузенькою річкою. Я скоротив свою дорогу і пішов навпростець, просто через цвинтар, біля старих, порослих травою, могил. На дереві співали пташки, плигали вивірки. Між могилами робітники загребали скошенну траву, складали її на тачки, кудись везли, а потім знову поверталися з порожнimi тачками. Біля гурту цих цвинтарних робітників гребла траву якась старенька жінка і мені здавалося, що я її перед тим десь бачив. Але чи то мало є на світі людей схожих до себе?

Другого дня я знову йшов додому, а на цвинтарі працювала старенька незнайома жінка. Вона якраз переходила з граблями через стежку і я відразу побачив її обличчя. Так, це була знайома мені жінка, але де я її бачив, то пригадати ніяк не міг. Можливо десь в Європі, можливо десь у Канаді.

Пройшовши біля неї, я минув великого мармурового пам'ятника, ввійшов між рядами могил і стежив за старою цвинтарною робітницею. А во-

на сіла над стежкою, дістала з торби кусок хліба, папірову чашку з молоком, і почала їсти. В одній руці тримала хліб, у другій молоко, якраз так, як ідять десь на фармі, при праці. На траві біля неї лежали граблі і відкрита торбина.

Обійшовши навколо, я знову вийшов на ту саму стежку і порівнявся з жінкою. Вона піднесла голову, сонце пробилося крізь гущавину дерев і освітило її обличчя. Я виразно побачив під її лівим оком довгого шрама і пригадав усе. Це була та сама жінка, з якою я кілька років тому випадково зустрівся в поїзді. Вона багато постаріла, більше зігнулася і ще більше посумніла. Один тільки шрам під лівим оком залишився такий самий і твердо переконував мене, що це таки вона.

Я підійшов ближче і сказав:

— Добридень вам, бабусю!

Жінка подивилася на мене таким самим опроміненим від вдоволення обличчям, як і колись і тихо відказала:

— Дай, Боже, здоров'я.

— Напрацювалися багато, а тепер полуднаєте, — сказав я знову отак аби щось казати.

— Так, напрацювалася, але може не так багато зробила, як багато втомилася. Не ті літа, що колись. Нс та й тепер сила. А ви що, може мене знаете?

— Знаю, бабусю, знаю. Колись давно, пригадуєте, ви їхали до Едмонтону і я був у тому самому вагоні?

Старенька жінка подивилася на мене широ і пильно. Потім похитала головою і сказала:

— Ні, я вас не знаю. Не пригадую. А давно це було?

— Кілька років тому. Ви їхали тоді зо своїм сином. Сиділи в одному кінці вагону, а син у другому. Я тоді підійшов до вас і ми довго розмовляли...

Жінка думала. Видно, що намагалася пригадати, бо чоло її морщилося, очі то заплющувалися,

то знову відкривалися. Потім вона нараз пригадала, поставила молоко на траву і пробувала встati. Я взяв її за руку.

— Сидіть, бабусю, сидіть, а я також присяду на траві. Поговоримо трошки.

— Аж тепер я пригадала собі, аж тепер, — говорила тихо жінка. — Ви тоді казали, що у вас немає матері, що мати — найкращий приятель кожній людині. О, так... Тепер пригадую. Яка коротка зробилася моя пам'ять. Геть забула.

— То де ж ви тепер живете? — запитався я, коли жінка скінчила полуднати і поклала до торби недоіджений хліб.

— Тут у місті.

— Маєте хату, дітей?

— Ні, не маю нікого. Живу сама. Рентую одну маленьку кімнату, місто помагає, дає на хліб, на молоко і так живу сама. А мені більше й не треба. Чую, що жити залишилося мало, — і вона важко зітхнула.

— А тут на цвинтарі ви працюєте щодня? Вам же тяжко працювати, краще посидіти, відпочити.

— Я тут не працюю, а так собі вийду і помагаю інколи гребсти скошену траву. Надокучає самій сидіти в хаті між чотирьма стінами. За цю працю мені не платять... Я отак собі, щоб не сидіти вдома. Не можу бути без роботи.

— Ну, а діти ваші де?

— Діти, слава Богу, всі живі та здорові. Мають свої родини, мають добру працю, бо ми, хоча й бідували, були темні, неписьменні, але про дітей дбали. Дали їм освіту і тепер один інженером в Каліфорнії, другий доктором у Монреалі, третій принципалом школи в Нью Йорку, а дочки також мають добрих чоловіків, свої родини.

— Але ж вам тяжко самим жити, добре було б бути при котрому з дітей. Ви ж уже старі, потребуєте опіки, ласки, чийогось доброго і широго слова.

Я побачив, що сказав не те, що треба, бо ста-

ра жінка заметушилася, почала застібати торбу, а потім відвернула від мене обличчя і витерла фартухом очі.

Ми сиділи мовчки якусь хвилину. Потім жінка поклала свою чорну й худу руку на граблі, що лежали біля неї і побачив, що її рука дрижить, ніби струна, що готова розірватися. За хвилину вона знову підвела на мене очі й журливим голосом сказала:

— Сину, щоб ти зінав, як тяжко старим людям жити на світі! Вони подібні до деревини, яка відається для людей всі свої соки, всі свої плоди, а потім вона більше нікому непотрібна. Спорожняві її викорчують та її викинуть до рову. Так і зо мною. Віддала я своїм дітям усе своє серце, свої найкращі літа, свою силу, свою любов, а тепер, на старість, живу сама одна як та билина в чистім полі. Ні до кого обізватися, ні до кого заговорити...

Жінка знову замовчала і тільки тяжко дихала.

— Але що ж, діти не хочуть щоб ви з ними жили, чи ви не хочете? — запитався я знову.

— Ні, вони не хочуть, — сказала вона тактихо, що я насліду почув. — Вони багаті, по-нашому не говорять, до церкви не ходять, мають у себе завжди гостей і я й сама знаю, що їм ніякovo мати в хаті стару немічну жінку. А мені хотілося б хоч з унуками побачитися. Особливо тяжко в якесь свято, коли інші батьки разом зо своїми дітьми. Ти може не розумієш, сину, бо ще молодий, але колись побачиш, як то тяжко старим людям жити, коли вони самотні...

— Розумію, бабасю, розумію і дуже вам співчуваю, — казав я. — Ось, прошу прийдіть колись до мене додому. Я маю гарних малих синів, і якщо ви їм розкажете казочку, вони пообіймають вас, повилазять на ваші коліна, обцілують вас. Знаєте, так як малі діти. Ми вас гарно приймемо, ви побудете в нас. Прийдете?

— Прийду, — відказала стара жінка, — як

Бог дастъ дочекати до другої неділі, то прийду. А де ж ти живеш?

— Зараз за тією вулицею, третя хата від ріки. Ми будемо вас чекати.

Жінка взяла граблі й торбину і збиралася йти. Я також пішов на вулицю і чомусь мені було на серці дуже приємно і спокійно. По багатьох роках, я почув, що чужа маті сказала на мене "ти", назвала мене сином, а тоді мені здавалося, що це не чужа, а моя маті.

**

Дні були теплі й погідні, але десь далеко за горами збиралася в свою дорогу осінь. Тому на цвінтартних липах, біля яких я щодня ходив до праці, від самої землі почали жовтіти перші листочки. Небо зробилося більш голубе, хмари порідшали і здавалося, що піднеслися над містом ще вище. А цвінтарт був такий самий тихий, спокійний. Стояли могили, зеленіла трава, плигали безтурботні вивірки.

Кожної неділі я чекав у себе старенької жінки, що обіцяла прийти, але її не було. На цвінтарті я її також ніколи не бачив. Але, йдучи одного разу тудою, спітався якогось робітника, що розгортає свіжу землю:

— Чи ви не знаєте, де та жінка, що колись сюди приходила і помагала згребати траву?

— О, її вже давно немає, — сказав байдуже робітник. — Померла й отам похована в розі цвінтартя.

Я почув, як по мені пройшов холод. Було таке враження, яке завжди буває в людини від якоїсь несподіваної неприємної вістки.

— Якщо можете, то прошу показати мені її могилу, — просив я робітника. — Вона була нам дуже близькою жінкою.

— Ходіть, я якраз іду туди і покажу вам. Ми пройшли повз браму, минули кілька висо-

ких камінних хрестів і опинилися в самому розі цвінтаря, де стояла ще не поросла травою могила. На ній було так багато вінків і різних квіток, що майже не було видно землі. Був тільки горбок квітів, густо сплетених вінків. Всі вони були вже зів'ялі, деякі посохли, деякі погнили від недавнього кількаденного дощу.

Робітник поставив під деревом лопату і твердо сказав:

— Оце могила тієї жінки! Ви напевно знаєте, що життя її було тяжке, але похорон був дуже і дуже вроочистий. Дочки й сини з унуками поприліали літаками, поклали тіло матері в найдорожчому похоронному заведені, накупили стільки квітів і вінків, що не було видно домовини, а лише квіти й квіти. А між ними їхня мати. А домовина яка! Вона віки буде лежати в землі і не зогніє. Так і видно, що мала велику родину, багато дітей, які її любили. По похороні найкраще видно, як діти шанують своїх батьків.

— Ні, друже, — сказав я, — це не так. — Діти повинні найбільше шанувати своїх батьків за життя, а не по смерті. По смерті людині вже нічого не треба, ані квітів, ані вінків...

Робітник узяв лопату і пустився йти між могилами до своєї праці. Подивився на мене і голосно відповів:

— Ні, я так не думаю. Так, як ви кажете, то було колись, може ще в старому краю, може тоді, як ще не було Канади. Тепер, якщо по-людському діти поховають, то й добре. Слава Богу за те. А то буває, що й на похорон не прийдуть. Поховає місто. Ніхто й квіточки не покладе...

— Поховали вроочно, з квітами, але за життя... — я не сказав того, що хотів сказати, бо робітник пішов між могилами і не було кому слухати.

Я залишився сам над могилою чужої матері і дуже довго там стояв. Дивився на посохлі тюльпани, рожі, намагався прочитати написи на широких стяжках, але їх змили дощі, висушило сонце

і букви давно пропали. Передо мною лежала купа сухого зілля, мотузочки, якими були пов'язані вінки, а потім на самому кінці могили я побачив одну однісеньку живу квітку, яку хтось посадив і, мабуть підлив її водою, бо вона дивилася до сонця своїми листочками і жадібно пила його тепло. І тоді мені здавалося, що оця одинока чудова квітка, яка не зів'яла і не засохла, — це серце матері, що завжди любить, завжди ласкає. А посохлі вінки, що лежали на могилі, погнилі тюльпани, здавалося мені, що це були камінні серця невдячних і негідних дітей...

З-за кущів вибіг теплий вітер, тріпнув сухими квітами, а звідти, — так мені здалося, — ніби пробринів тихий голос залишеної всіма й обездоленої матері:

— Сину, щоб ти знов, як то тяжко старим людям жити на світі!

ПРАВИЛЬНИЙ ВИБІР

Сьогодні по півдні екзамени закінчилися. Всі студенти Біблійної Школи тепер приготовляються додому, а деякі просто звідси їхали на свою першу місячу працю.

Великий овочевий сад, який оточував будинок Біблійної Школи, гомонів тепер, ніби вулик, виставлений після зими на сонце. Учора тут майже нікого не було, бо студенти сиділи ввесь день по своїх кімнатах, а тепер вони всі вийшли на сонячне дозвілля. Одні сиділи на широких дерев'яних лавках, інші по два, по три й цілими групами ходили туди й сюди вузенькими стежками, що плуталися між деревами. Сьогодні було в них про що поговорити. Разом вони прожили ось у цьому червоному будинку ще один шкільний рік, разом пережили так багато незабутніх і гарних хвилин, а завтра всім їм треба розійтися звідси. Одні ще весени сюди прийдуть, а ті, що закінчили школу, не повернуться сюди ніколи. Чимало з них іде до Африки, до Індії, до Японії...

У самому розі саду, на самотній старій лавці сидів Данило, одинокий український студент тієї Біблійної Школи. Він навмисне вибрав цю найдальшу лавку, щоб бути самому. Йому сьогодні не бажається з кимось говорити, не бажається ходити в кругу шкільних друзів, а бажається бути самому. Його горю ніхто не допоможе і не порадить, хіба тільки Сам Господь торкнеться тієї справи.

Від лавки, на якій сидів Данило, видно було смерекові кущі, а далі за ними — горбики, де паслися отари овець. Смерекові кущі шуміли, приносили до нього запах живиці, нагадуючи йо-

му рідний далекий хутір. Сонце якраз сковалося за хмару і ряба тінь дерев лягла на сад. А тоді Данилові здавалося, що ця тінь лягає не тільки на траву, на дерева, на лавки, але що вона тяжким покривалом лягає на його зболіле серце і ранить його немилосердно і тяжко. Він устав, поправив ковнір сорочки і хотів іти до недалеких соснових кущів, а потім десь далі аж на горбики, де паслися вівці. Але побачив, що до нього спішив його шкільний приятель, студент з німецького народу Рудольф і затримався.

— Даниле, — гукав той здалека, — ходи ж поговоримо про дещо, бо я ж узавтра вранці виїжджаю!

Данило, спершись рукою на лавку, мовчав і сумними очима дивився перед себе. Рудольф узяв його за руку.

— Даниле, ти хворий? Що з тобою? — спитався.

— Ні, не хворий, — відповів той тихо і сів на краю лавки.

— А що ж є, скажи? Сталося щось?

Данило мовчав.

— Ну, скажи ж, друже, — не відступав Рудольф і собі сів біля нього. — Скажи, чого ти такий зажурений? Ти ж екзамени здав найкраще... Директор школи, коли ти вийшов за двері, сказав, що такого пильного учня вони давно не мали, а ти тепер такий заклопотаний. Ти нездоровий, га?

Данило ніби щось проковтнув, подивився на Рудольфа і той побачив, що його очі були повні сліз.

— Друже, щось сталося, а ти не хочеш мені сказати, — знову Рудольф. — Скажи, що таке?...

Данило витер очі й тихо заговорив:

— Я не хворий, Рудольфе, але справді мені сьогодні дуже й дуже тяжко. Не знаю, чи ти мене зможеш повністю зрозуміти. Бачиш, все мое молоде життя я мріяв тільки про одне — бути місіонером. Про це я щоденно молився, для того

стратив багато літ ось тут у школі, а тепер всі мої плани пішли на ніщо. Розсіялися так, як дим на полі. Ти ж знаєш, що я не хотів особистої кар'єри, не шукав земного багатства, марної людської слави, а шукав отого найпростішого, незначного, щоб бути навіть голодним, якщо треба, упослідженім, але бути тим, до чого стреміло мое серце. І ще, до чого я йшов, було вже близько, воно мало розпочатися ось за кілька днів, а тут нараз усе обірвалося ніби навмисне чиеюсь рукою...

— То ж я чув, що тебе посилає одна місія до Індії? — перебив Рудольф.

— Так, був такий план і мені це обіцяли. Але ось сьогодні вранці директор місії сказав, що якраз те поле, куди я мав їхати, закрилося. Я просився до Африки, але там ніби якесь політичне заворушення і ті місіонери, які там є, змушені деякі вернутися додому, а деякі перейхати в інші місії.

— А як з Філіппінськими островами або з Японією? — знову Рудольф. — Я чув, ніби місія потребує туди робітників?

— Ні, не потребує, — відповів зажурено Данило. — На Філіппінських островах немає відповідних полів, а до Японії можна їхати, але треба знати японську мову. Отже, коли б я хотів туди поїхати, треба було б ще кілька років учитися японської мови. На ті ж поля є дуже багато самих японських студентів. Є ще одна можливість — це Альжирія, але туди найкраще приймають місіонерів з французькою мовою. І още все... — закінчив Данило, безнадійно махнувши рукою.

Було тихо в саду, була також мовчанка між двома студентами. Рудольф повним серцем співчував своєму другові і тепер якраз шукав якісь слів, щоб потешити Данила. Але той його попередив:

— Бач, я думаю, що коли б я був німець, англієць, чи француз, то скоріше для мене і праця

зняйшлася б. Але тому, що я українець, мій народ бідний, а через те...

— Даниле, що ти таке говориш? — перебив йому голосно Рудольф і присунувся ближче до нього. — Скажи щиро, чи за ввесь час твого перебування в Біблійній Школі ти колибудь відчув, що ти не такий, як усі? Чи комусь із студентів або професорів таке приходило на думку? Скажи, дав тобі хтось хоча найменший про це натяк? Га?...

— Ні, але... — відповів Данило.

— Але що? Га?... Ну, скажи? — наполягав Рудольф.

— Але мені тяжко... — насилу вимовив Данило і схилився на поруччя лавки.

— Друже, — потішав його Рудольф, — ти ж ще молодий і життя твоє ще перед тобою. Якщо Господь тебе знайшов у цьому світі, якщо Він вклав у твое серце бажання вчитися в Біблійній Школі, щоб потім бути місіонером, то думаєш що Він не має для тебе праці? Чому ж ти так скоро зневірився, Даниле? Всі поля духовної праці це Його поля. Він вибирає і посилає робітників, а не місія. І тобі насамперед треба мати жаль не до місії, не до школи, а до Господа Бога. А ти маєш до Нього жаль, можеш це сказати? Ну, скажи, маєш жаль до Бога, що Він відразу не посилає тебе на духовну працю? Думаєш, що Він помилляється?...

Данило заперечуюче хитав головою, а Рудольф присунувся ближче до нього, взяв його за руку і тихо по-приятельськи говорив:

— Даниле, пам'ятай, що духовна праця — це найтяжча праця на світі. Це тяжче, ніж розбивати каміння, кувати залізо, копати землю. Каміння і залізо — це мертві речі, а праця духовна — це праця над живими людьми. І якщо ти на самому початку захитався, то що буде потім? Але для духовного робітника, для кожного місіонера найбільшою підпорою є те, що сказав Христос до тих, кого Він посылав на місію: “Я перебуватиму

з вами повсякденно аж до кінця віку..." Оце наша сила, наша надія і поміч...

Данило обернувся до свого доброго друга й обійняв його обома руками. Він щось тихо говорив, але Рудольф не міг нічого розібрати. Він тільки чув, як Данилові теплі сльози падали на його шию, а також чув, як сильно билося його втомлене серце.

Йшли потім обидва до шкільного гуртожитку, трималися за руки і Данило веселим голосом казав:

— Рудольфе, ти добре зробив, що прийшов до мене. Я тобі дякую. Справді, як я скоро зневірився. То ж Бог мені так багато допоміг в житті, то невже ж Він не допоможе далі? Сам не знаю, звідки та зневіра прийшла до серця...

Другого дня під вечір Данило вже був на невеличкій станції, чекаючи на свого поїзда. Під стіною почекальні стояли дві його валізи з книжками, а він ходив довгим цементовим хідником, який був скрізь потрісканий від давнини. Між розколинами хідника стояли калюжі води від недавнього дощу, а тому він переступав воду і ходив сюди й туди. В голові його снувалися різні думки, різні плани, але в минулодні зневіри й турботи не залишилося й сліду. Він знов, що він оце їде додому, допоможе батькові в праці, посіють усю пшеницю, посадять картоплю, а потім, він вірив, таки покличуть його до місії і пошлють на духовну працю. Після дощу повітря було свіже, сповнене запахом молодих ліп, звільнене вологостю вечора. На небі запалювалися зорі, ніби та-кож виміті дощем ясні і свіжі. Поїзду ще не було, але він за кільканадцять хвилин мав надійти, а тому на станцію приходило більше людей.

З-за рогу старих будинків показалися кілька почернілих вагонів. Шарпнулися в обидва боки і стали якраз навпроти Данилових валізок і відчинених дверей почекальні. Ллоди входили до вагонів, але Данило не спішився. Він знов, що в по-

їзді заїжди вистачає місця для всіх, він відійде більше як за півгодини, тому й спішти немає чого. Надворі так багато свіжого повітря, так багато ясних зір, і голубого неба. Тому він ходив і ходив своїм порепаним хідником, заклавши назад руки. Робітники лазили під вагонами, світили своїми лямпами, стукали молотками. Приготовляли поїзда в дорогу.

Коли поїзд мав відійти, за рогом якогось нового будинку показався сивий дідусь, що кульгав на одну ногу й намагався приспішити ходу. Побачивши Данила він замахав рукою, в якій тримав палицю, прохаючи його допомоги. Данило миттю кинувся до старого і взяв його під руку. Дідусь штикульгав і силкувався ставати рівно криовою ногою, але вона туго випростувана, кожний раз ставала не там, де треба. Кондуктор стояв у відчинених дверях вагону й чекав. А дідусь, тяжко дихаючи, поспішав і говорив:

— Дякую, сину, що допоміг... Ти, видно, з наших... Розумієш по-українськи?

— Розумію, дудусю, розумію, але тепер не говорить, бо треба спішити. Поїзд уже рушає.

Кондуктор подав старому руку, а Данило притримав його палицю.

У вагоні було тепло й ясно. Пасажирів не багато і Данило знайшов вигідне місце і для себе і для старого.

— Далеко їдете? — спитався, коли поїзд рушив.

— Ні, не далеко, на... — хотів відказати старий, але скопився за серце і почав сильно кашляти. Потім, як прийшов до рівноваги, тяжко зітхнув, оперся на м'яке поруччя й закінчив свою відповідь:

— От цей кашель! Мучить мене кілька років і жити не дає. Колись, бувало, на ходу вискакував на коня, дуби валив, на ходу поїзда скакав з даху вагону, а тепер на два ступні до вагону тяжко вилізти. Боже, і ді та сила поділася?... А їду я

недалеко, як Бог дасть на ранок буду вдома. Чотири пристанки звідси.

Колеса рахували тяжкі кроки, а крізь вікно вагону зазирала ніч. Пройшли кондуктори, пропітили квитки, пасажири дрімали на своїх місцях, але Данилові спати не хотілося. Його принагідний товариш подорожі виявився балакучою людиною і своїми оповіданнями розігнав ввесь сон. Він увесь час водив худою почорнілою рукою по чолі й розповідав:

— У кавалерії я служив, сину, а військо тоді було не те, що тепер. П'ять день ми муром стояли під Перемишлем, не їли самі і коням не було що дати. А росіяни наступали, ніби сарана. Люди падали від куль і від виснаження... Потім не стало нашого цісаря, упав цар, прийшла революція, в нас постала Польща. Жити було тяжко, бо не було поля, а тут відкривається дорога до Канади. Приїхали ми сюди, тяжко бідували, тут я і згубив свою силу, набув на старість ревматизму, а все, мабуть, через те, що напочатку жили в землянках. В сирості, ніби кроти. А потім усе вийшло наверх. Але, слава Богу, дітей виховав, школу їм дав, а Канаду люблю за те, що нас прийняла до себе і зробила господарями, людьми.

— А багато маєте, дідусю, дітей? — спитався Данило, коли побачив, що старий кінчає.

— Не багато, четверо, три сини й одна дочка. Всі вже пішли на свій хліб. Кличуть нас з старою до себе, але щоб ми там робили в місті в тих їхніх муріваних стінах? Два тижні жили і стара малоць не вмерла з туги. Ані деревини, ані курчати, ані грядки городу, а тільки авта, машини, трамваї, а вгорі літаки. А ми привикли, сину, до поля, до нашої старенької хати, навіть до своєї криниці на подвір'ї. Тому ми живемо на своїй господарці, садимо город, а поле віддали в оренду. Нам вистачає. Діти, дякувати Богові, всі добрі, не виреклися батьків і помагають нам. Але жити старим дуже тяжко. Піти ж до старе-

чого дому також не хочеться, він у місті і мови англійської ми не знаємо. Прожили ось тут вік і за працею не було часу навчитися. Найгірше тяжко зими, бо дні й вечорі довгі, ніби вічність. Але що ж робити, не одні ми такі, — закінчив старий і знову кілька разів кашельнув, обернувшись до стіни.

— А куди ж ви ходите до церкви? — спитався Данило.

— Нікуди, сину, не ходимо. Був кілька років тому священик, була й церковця, але тепер вона стоїть пусткою, бо священик десь виїхав в інше місце. І найгірше те, що немає навіть де Богу помолитися, — зажурено відповів старий.

— Нічого, дідусю, Богу можна помолитися і вдома. Господь є присутній усюди.

— Ми так і робимо. Молимося вдома. А на Різдво і на Великдень приїздять діти і тоді всі їдемо до церкви в місті.

Поїзд біг полями, якимось чагарником, коливався і шарпався, ніби по вибоїтій дорозі. Данило подивився на годинника і сказав:

— Знаєте, дідусю, поїзд вже три рази ставав, а на четвертому пристанкові вам треба висідати. Ось, дивіться, і небо вже прояснюється.

Старий аж тепер спохватився і подивився в вікно. Далеко на сході ясною полосою зарумянилися хмары. Він оперся на палицю і зручніше посунувся на своє сидіння. Потім важко зітхнув і тихо сказав:

— Так скоро минула ніч, як і все життя. А я давно так ні з ким не говорив. Дякую, сину, що допоміг мені добігти до поїзду, не цурався старого і розмовляв зо мною. Не багато тепер таких людей, як ти, а особливо молодих.

За півгодини поїзд став на маленький станції. Чорна почекальня дрімала в глибокому рівчику, але світла там не було видно. Також ніхто з людей там не висідав. Надворі було ще темно і густий передранковий туман застеляв поля і

якісі невеликі горбки, порослі низькими осинами.

— Куди ж ви підете, дідусю, в цю темінь? — спитався Данило старого, помагаючи йому зійти на землю.

— Сину, я тут знаю кожну стежку і додому зайду з заплющеними очима. Тут же я проходив свій вік.

— А знаєте дідусю що? — спитався нараз Данило і сам не зінав, звідкіля йому прийшла така думка. — Може б я вас провів додому?

Старий зробив великі очі.

— Ти спізнишся до поїзду. Він тут довго не стоїть.

— То нічого. По полуничні буде йти другий і я можу ним поїхати. Узвітра субота, спішити я не маю куди.

Старому аж палиця впала на землю. Він вхопив студента за руку і дивився в його усміхнене обличчя.

— Ти правду, сину, кажеш? Невже ж ти міг би таке зробити? Якщо б ти пішов до нас, то ми безмежно були б щасливі... — і дивився на Данила ніби мала дитина.

Данило пустив руку старого, миттю кинувся до вагону і взяв свою течку і плаща. Сказав кондукторові, що він тут висідає і скочив у темряву.

Йшли вдвох вузькою польовою доріжкою, а холодний передранковий туман стелився ім під ноги. Старий, як і в вагоні, був балакучий і говорив:

— От сюди, сину, ми приїхали до Канади. Тут починали своє життя і тут прийдеться його кінчати. Чую, що вже недовго... За тими кущами було мое поле, яке я сходив здовж і впоперек отими своїми хворими тепер ногами. Цілий день, бувало, волочив боронами, а ввечері чомусь і втому не було. Надію жив на краще, то й сила була. А тепер... — старий кілька разів кашельнув і

пристанув на дорозі. — А тепер от немає сили зо станції прийти до свого хутора.

— А які оце навколо тут люди? — спитався Данило, коли вони вийшли на горбок, з якого було видно всю околицю.

— Оце, сину, — і старий повів навколо палицею, — все це наші люди. Правда, є трохи німців, кількох шведів, арешта — все наші. Он там з тими тополями буде мій хутір... Підемо сюдою навпростеъ через долину.

Данило із дідусем прийшли до хутора, коли сонце вже показувалося з-за гори. Старенька жінка зустріла їх в воротях, а коли старий дідусь її розказав про Данила, вона тягнула його за руку до хати, помагала роздягтися, шукала найкращого місця, де б поставити його валізу.

За хвилину, коли Данило встиг помити руки, на столі був уже сніданок. Молодий студент дістав зо своєї течки Євангелію і поклав перед собою: Коли ж усі вже сиділи, він розгорнув книжку і сказав:

— А тепер я дещо прочитаю з Євангелії, а потім ми помолимося й подякуємо Богові за те, що допоміг нам щасливо приїхати.

І читав увесь п'ятий розділ від Матвія, наголошуючи кожне слово.

Коли він відкрив очі після молитви, він побачив, що старий мовчки стояв перед столом на колінах, а господиня відійшла до кухні й витирала рушником заплакані очі.

— Чого плачете, бабусю? — поцікавився Данило.

— Нічого, сину, нічого. Їжте, це я так собі... Пригадалося ось все минуле. Колись ми до церкви ходили, було де Богу помолитися, а тепер живемо, ніби які пустельники. Ні він, ні я не вміємо грамоти, а то б хоча почитали щось з тути. Дітям дали школу, а самі й букви не навчилися... Але ти пробач мені, сину, що я розплакалася. Іж, щоб не був голодний.

Після сніданку старі повели Данила показати свій город. З широкого подвір'я, на якому ще видніли сліди колишніх машин, було видно всю околицю. Далеко чорнів якийсь ліс, а ліворуч простягалися широкі сіножаті. З другого боку клубився ранній туман, а далі, як тільки можна було додглянути оком, рівні поля й хуторі.

— Коли б ти так, сину, залишився на завтра, ти б нам ще щось прочитав. Прийшли б сусіди, нехай би вони послухали, — сказав старий і сам не був певний, чи він добре сказав.

— Я можу лишитися, — відповів студент. — Якщо приймете, переночую, а завтра поїду.

Господиня сплеснула руками. Миттю побігла до хати й почала дзвонити, телефонувати до всіх своїх сусідів.

Другого дня Данило встав дуже рано. Чомусь сон його втік, довго він обертався з одного боку на другий, але тепер втоми нечув. Був свіжий і бадьорий. В душі також відчував щось тепло і солодке.

Потім побачив крізь вікно, що до їхнього хутора йшли якісь незнайомі люди. Двоє, знову двоє, а з другого кінця, просто через поле — четверо. Потім приїхала підвіда, запряжена кіньми, а ще пізніше кілька разів приїхали старим поіржавленим автом. Господар вийшов на подвір'я, зо всіма вітався, запрошуав до хати.

Велика кімната заповнилася старенькими людьми. Вони посидали на кріслах, на якихось скриньках і всі просто їли очима Данила, що важко сидів біля столу й читав Євангелію. Жінки ввесі час витирали кінчиками хустки очі, а мужчини важко зітхали. Вони ще ніколи не чули, щоб хто так просто своєю мовою читав з святої книги.

Час швидко йшов. Данило подивився на годинника і сказав, що йому треба спішити до поїзду. Старенький господар звівся на ноги:

— Ти ще маєш час, сину, бо твій поїзд йде аж по полудні.

— Ні, дідусю, він йде саме тепер. Я додому не поїду, але вертаюся назад до міста, — відказав Данило.

— Щось забувся, сину, га?

— Так, забувся полагодити в школі дуже важливу справу, — відповів Данило і почав закривати течку з книжками.

— То ми тебе відвеземо, — знову господар.

— Шкода, що так коротко... А ти, Дмитре, заверни коні і відвезеш чоловіка...

— А чи ви могли б ще колись приїхати до нас? — почулося кілька голосів.

— Приїдьте другої неділі... Дорогу заплатимо. Можна зібратися в мене, моя хата просторіша. Покличемо більше людей, — говорив худий високий фармер, що сидів біля самого порога.

Данило обіцяв приїхати, а тимчасом господиня неслася йому на дорогу щось замотане в папір. Коні вже стояли, обернені до воріт.

Другого дня Данило знову був біля знайомого будинку Біблійної Школи. Скрізь там тепер порожньо і сумно, але в Даниловому серці б'є цілий фонтан якоїсь невисловленої радості. На сходах перед канцелярією його зустрів директор місії.

— Даниле, що сталося? — спитався він і подивився йому глибоко в очі.

— Я вернувся просити вас, щоб дали мені одне місійне поле.

— Де?

— Тут, у Канаді.

Ходи до середини й поговоримо, — сказав директор і широко відчинив двері.

Данило довго оповідав директорові місії про свою вchorашню пригоду. А коли закінчив, директор підійшов до нього, поклав руку на його плече і по-батьківському сказав:

— Оце, брате, те, що тобі треба. Іди, пра-

цюй, а ми будемо за тебе молитися і будемо тобі помагати. Ми давно про це поле думали, але ні француз, ні англієць, ні японець на нього не надаються. А ти можеш там бути найкращим місіонером. Ти знаєш не тільки мову свого народу, але й знаєш його серце, його душу... Там ти зможеш більше зробити для Господа, як в Африці, чи Індії. Туди підуть інші студенти, які не можуть піти до ваших людей, а ти будь там, де тобі показав Господь. Це також Його нива. Йди і нехай Господь допомагає тобі!... Ми будемо стояти в тій праці з тобою.

Данило стояв, ніби на найтяжчому екзамені, але в душі його було так радісно й погідно, як ще ніколи перед тим.

Він аж тепер побачив, що зробив правильний вибір.

ПОСІЯНЕ ЗЕРНО

Осінь цього року прийшла рання і дуже тепла. На деревах, що росли навколо Онуфрієвого двору, ще трималося листя, але воно з кожним днем більше й більше жовтіло, а потім падало на дорогу, вкриваючи її м'яким жовтим килимом. Онуфрій любив походити по тому листі, а особливо тоді, коли воно сухе й якось так чудово шелестить під босими ногами. Тоді йому чомусь пригадується його минала молодість. Було це давно-давно, але він добре пам'ятає ті незабутні і щасливі осінні дні. Пам'ятає що він в такі дні пас у лісі корови, згортав таке саме сухе листя під ліщиновими кущами, шукаючи під ним горіхів. Сонце золотило ввесь ліс, вітер навів якусь осінню тугу, а по голубому безхмарному небі летіли довгими шнурками дикі гуси. Потім він виганяв корови за ліс на поле, збирав сухе картоплиння, складав на купи, запалював і пік в ньому картоплю. А вона була така смачна, хороша! Потріскає від вогню, припечеться з одного боку і Онуфрій жадібно її єсть, витерши з пороху рукавом своєї сорочки. А потім він лягає горілиць на стерні, дивиться на простір голубого неба, рахує пролітаючі дикі гуси і поволі пливучі клапті білих хмар. І тоді приходила до нього якась невисловленна туга, якесь бажання, щось таке, чого він не розумів і не міг його пояснити. Інколи йому хотілося перемінитися в білу хмарку, перелетіти ось так як летіть хмарки, понад рідними полями, понад усім довкіллям і побачити те, що є де на світі. Але якраз саме тоді його корови зближалися до сусіднього поля, на якому стояли ще не звезені гівокопи і Онуфрій біг за ними, тримаючи в руці недойджену свіжу картоплю...

Одного такого осіннього піввечора, коли він гнав корови з поля до села, біля самої греблі він зустрів якогось незнайомого подорожнього. Незнайомий мав на плечах припалу пилюкою торбу, але це не була торба жебрака, бо сам він був ще молодий. Мав ясне й щасливе обличчя, великих голубі очі й сміливо ступав упевненими кроками високою греблею. Порівнявшись з Онуфрієм, він запитав його, скільки кілометрів до Витівки і пішов поза вербові кущі. Але потім чомусь вернувся назад і спитався Онуфрія:

— Як тебе звати, хлопче?

— Онуфрій, — з повагою відказав пастух.

— А читати ти вмієш?

— Трохи вже вмію, а цієї осені йду до школи і навчуся більше, — відповів Онуфрій.

Незнайомий дістав з торби якусь маленьку книжечку, дав її Онуфрієві й сказав:

— Візьми оцю книжечку, а коли навчишся читати, то читай її. Вона тебе зробить щасливим у житті... А тепер, поки ти ще не навчився добре читати, нехай читає твій батько, мати.

Незнайомий подорожній пішов стежкою по над самим ставом, а Онуфрій розгорнув книжечку і насилиу склав на ній великі заголовні букви: "Євангелія від святого Івана". Потім склав книжечку далеко за пазуху і щасливий помандрував за коровами.

Давно це було, але Онуфрій чомусь дуже запам'ятав цей осінній піввечір. Тоді особливо червонуною заграбовою палав захід сонця, а вода в ставу була чиста, ніби слюза. Поній пливали качки, ловили під берегом ряски, а верби стрясали на воду своє пожовкле листя.

Онуфрій пригнав корови на подвір'я і чим-скоріш побіг до хати, показати батькові маленьку книжечку. Але батько нею не зацікавився, перекинув кілька сторінок і віддав назад Онуфрієві. І від тоді маленька книжечка назавжди залишилася в нього. Він навчився читати, закінчив школу,

виріс на дозрілого юнака, але до книжечки, яку колись йому дав на греблі незнайомий подорожній, він майже ніколи не дивився. Вона лежала на сволоку між багатьма іншими паперами, прикрита густою пилюкою, забута всіма людьми.

Проминуло багато років, з дерев опало безліч пожовкленого листя, вкриваючи собою землю. В ріці пропливло багато води. Кожної осені Онуфрій чомусь згадує свої молоді роки, багато картин з його молодечого життя записалися в душі нестерпними фарбами. І чим глибша приходить старість, тим виразніше стоять перед ним ті картини.

Сьогодні Онуфрій вийшов на своє поле, але не працювати вийшов, бо сили в нього вже немає, а тільки подивитися на землю, на те поле, якому він віддав усю свою снагу, всю силу молодих своїх літ. Воно було вже виоране і приготовлене до осінньої сівби. Де-не-де по ньому стирчали з землі сухі стебла приораної стерні, а по них почіплялося довге біле павутиння. Учора тут моросив дощ і по впадинах на ріллі блищає ще сріблом невисохлі калюжі. Але горбком сухо і сюдоюходить Онуфрій в своїх довгих юхтових чоботях. Пройде крок-два і оглянеться навколо себе. Ось тут колись росло два великих дуби, які він викорчував своїми руками, порізав на дошки й обдилював стодолу. Стодола ще стоїть, а на тому місці де були дуби, завжди росте буйніша пшениця і просо. Там он далі на самому завороті за дорогою ще й досі простягнувся довгий рів, порослий густою травою, якого Онуфрій викопав, щоб захистити поле від весняної повені. І так, куди він не гляне, куди не подивиться, — всюди залишилася праця його мозолистих рук. Сили своєї він не жалів, ночі не досипав, навіть в неділю не мав відпочинку, а все працював і працював. Дбав, щоб було і для нього, і для дітей. І тепер він бачив, що справді придбав багато. Навколо нього — все його земля. Одне поле з пшеницею пішло направо, інше простягнулося наліво, а приготовлена

до засіву рівнина, простягнулася ген аж за горбок. І все це його маєток, придбаний тяжкими зусиллями і працею. В минулому безліч разів він обходив це своє поле, тут він клав рівними по-косами пахучу гречку, складав півкопи тяжких снопів і складав їх так рівно, ніби для якоїсь паради. А потім обходив кілька разів, обсмикав не-потрібні стебла, поправляв, щоб не затікав дощ. Це було колись... Давно. Тепер Онуфрій чує, що не обійшов би вже свого поля, десь поділися сили, прийшла його справжня глибока осінь. Вона по-срібила його волосся, поклала на обличчя зморшки, забрала силу, забрала все.

Онуфрій сів на порослу межу й глибоко задумався. Високо над ним прокричали дикі гуси, але він навіть не підніс догори голови. Від кількох днів щось стиснуло його за карк і тримає ніби руками. Тяжко повернути головою, не можна напружити м'язів. Тому нехай собі гуси летять, нехай простують свій шлях до далеких країв, але Онуфрія вони більше не приваблюють своїм летом. Йому добре сидіти ось так на твердій межі, перебирати в руках посохле стебло лободи й роздумувати над тим, що життя його таке саме, як ця лобода. Колись було зелене, буйне, а тепер засохле, непотрібне ні кому.

Устав з межі і, опираючись на свою невідлучну подругу палицу, пустився до дороги. Потім прийшов до свого хутора й здалека побачив, що на нього в воротях чекає якийсь незнайомий юнак. Коли Онуфрій зблизився до воріт, юнак устав з трави і здійняв свого капелюха.

— Добриден, дідуся! — сказав він старому і сказав він якось так, як мало хто говорить з молодих хлопців, яких Онуфрій знає.

— Дай, Боже, здоров'я, — відповів Онуфрій, опираючись на ворота. — Хто ж ти такий, юначе, і куди йдеш?

— Їду до сусіднього села, але хочу зайти до

vas і попросити напитися води, — відповів незнайомий.

— Добре, добре, ходи, — з поспіхом казав Онуфрій, — а може хочеш молока, може голодний, то кажи? Слава Богу, все в нас є... Іди, іди.

— Дуже дякую, але я тільки нап'юся холодної води. Недавно я обідав і ще не проголодав.

Ішли між густими придорожними тополями до хати і юнак говорив:

— Велике маєте поле, діду. То все ваше?

— Мое, сину, було, а тепер можна сказати, що й не мое. Пощо воно мені? Своє я вже відробив, немає вже сили працювати, а тому думаю ще цього тижня все позаписувати на дітей. Нехай господарят і згадують батька добрым словом, — закінчив Онуфрій.

У хаті було просторо й ясно. Онуфрій гукнув і з другої кімнати вийшла пожила вже жінка. Вона винесла холодного молока і незнайомий присів біля столу.

— Молоко, а ще холодне — це те саме, що й вода, — говорив Онуфрій, не спускаючи очей із незнайомого. — Воно проганяє спрагу, а при тому дає й силу. Пий, пий, а то дорога ще далека.

Незнайомий юнак відпочивав, розглядався по хаті і всюди бачив тут достаток статичного господаря. Велике вікно з кімнати виходило в сад, а там стояли, похиливши від яблук, розлогі дерева. Вікно було трохи відкрите і крізь нього прилітав вітер, гойдаючи білою занавіскою.

— А ти, як бачу, з міста? — перервав хвилю мовчанку Онуфрій. — На полі, мабуть, ніколи не робив, не знаєш тієї праці...

— Так, я з міста, — відповів юнак, — встаючи від столу. — На полі справді не вмію ні орати, ні сіяти, але я орю іншу ниву, засіваю інше насіння.

— А що ж ти робиш, яка це нива? — здивувався Онуфрій.

— Нива, на якій я працюю — це людська душа, а зерно, яке я там засіваю — це слово Боже.

— Не розумію! — похитав Онуфрій заперечливо головою.

— Це дуже просто, — говорив веселий юнак.
— Ви ось, як я бачу, добрий господар. Маєте поле, сієте на ньому пшеницю, садите картоплю, ростите в саду яблука, а все це призначене для життя людини, щебто для людського тіла. Але треба пам'ятати, що кожна людина, окрім свого тіла, має також душу, а та душа також потребує поживи, потребує хліба. І їй ані пшениця, ані картопля, ані молоко непотрібні. Поживою для нашої душі є Боже слово, свята Євангелія. Тому я й розношу ще слово Боже по селах, сію в людських серцях і душах оце вічне зерно і воно інколи приносить добрий овоч, якщо знайде відповідний ґрунт. Ви тішитесь, діду, якщо на вашому полі хвилюється море пшениці, а найбільше тішитесь, якщо на ньому лежать уже зжаті снопи. А я тішуся тоді, коли якась людська душа прийме до свого серця Євангелію і своє життя віддасть Богові. Це, так би мовити, мої жнива... Ось я і вам хочу залишити це слово, це зерно, — і юнак вийняв зо своєї валізи невелику книжечку, подаючи її Онуфрієві.

— Дякую тобі, юначе, — казав чомусь схвильований Онуфрій, — але я вже читати не можу. І почекай-но хвилину. Не спіши. Знаєш, колись давно-давно, як ще я був хлопцем, якийсь чоловік дав мені на греблі таку саму книжку. Якраз така сама і я зараз тобі покажу.

Онуфрій приставив до стіни ослона і дістав із шафи купу паперів. Знайшов між ними невелику книжечку, здмухав з неї пилоку й подав юнакові.

— Оце вона. Дав мені якийсь чоловік і оце вона й досі в нас лежить.

— Це, діду, Євангелія від святого Івана, — казав юнак, оглядаючи стареньку книжку. — Це власне є те зерно Боже, про яке я вам казав. І я думаю, що її дав вам колись мій батько. Він розповсюджував по вашій околиці Святе Писання, а тепер він уже в Господа, а за нього працюю я.

Юнак низько склонив голову. Спомин про батька і про його працю легкою тінню промайнув його обличчям. Але за хвилину він підніс очі й спокійно спітався Онуфрія:

— А ви читали колибудь цю книжку?

— Ні, не читав, бо николи не було часу. Ти ж бачиш, скільки маємо поля, яке господарство, а тому все життя проминуло в праці.

— То читайте її тепер, — знову юнак.

— Тепер, сину, вже немає коли. Пізно. І щоб навіть хотів, то не можу. Притулися очі. От так здалека ще бачу, а читати не можу. Пізно, пізно... Все вже проминуло, і назад нічого завернути не можна.

Онуфрій тримався ослона і уста його злегка затримтели. Потім він сів. Гладив дрижачою рукою сиву бороду і тихо, ніби скривдженна дитина кавав:

— Тепер вже пізно, пізно... Все вже проминуло...

— Ні, діду, не пізно. — відказав юнак, розгортаючи маленьку книжку. — Поки ви ще живете, то не пізно. Ви ще тепер можете прийняти Господа, Його святе слово. Ще тепер не пізно для вас отримати вічне життя, тільки треба вірити, бо ця Євангелія, яку вам колись залишив мій батько, каже отак, слухайте: “Так бо Бог полюбив світ, що дав Сина Свого Однородженого, щоб кожен, хто вірує в Нього, не згинув, але мав життя вічне”.

Онуфрій підвівся з ослона. Підійшов до столу і поглянув на розгорнуту книжечку. Потім положив на неї свою тремтячу руку і тихо прошептав:

— І це справді там таке написане. А вона ж більше п'ятдесяти літ лежить між паперами і я не знат, що в ній таке написане. Не було часу... А тепер час є, але немає очей, немає сили, нічого нема..., — і він тяжко сів на лавку. По бороді потекли сльози.

— Нічого, діду, — казав юнак, — не все про-

пало. Поки ви при житті, то ще не пізно. Як Бог дозволить, другого тижня я буду в вас, і тоді більше поговоримо. Тепер мені треба спішити, бо дорога ще далека.

— Прийди, сину, прийди, — казав схвильований Онуфрій. — Я буду тебе чекати. Через тебе, сину, говорить Бог, я це відчуваю. Тому прийди, невідмінно прийди. Я бачу, що ти письменний, то складеш мені завіщання. Я хочу все позаписувати на дітей, щоб по моїй смерті вони не мали клоупуту. Я чую, що мені не довго залишилося тут бути. А з собою і так нічого не візьму....

— Добре, добре, діду, я конче прийду до вас, — казав юнак, направляючись до дверей.

Онуфрій провів його до воріт, а далі не пішов, бо чув, що чомусь сьогодні дуже втомився. Тому вернувся назад до хати. Ішов під самими липами, а вони скидали на нього свої пожовклені листки. Стелилися під ногами і тужливо шелестіли. За липами тягнулося поле, рівне, широке. Вони кінчалися там, де на землю падало голубе небо, де завжди заходило сонце. Онуфрій бувало любив стояти отут під липами, дивитися на своє поле, на голубе небо, на захід сонця і на сивий туман, який тієї пори стояв над долиною. Любив слухати вуркотіння голубів на липах, щебетання ластівок, але того всього тепер або немає, або він його не бачить і не чує. Ластівки вже відлетіли, десь відлетіли й голуби. Відлетіло також його життя... Залишився ще старий він і його поле. Оце і все...

Втомлений Онуфрій прийшов до хати. Просиягся, як був узутій на ліжку, закрив очі і поклав на обличчя маленьку Євангелію від святого Івана. Нічого не бачив, але відчував і усвідомлював собі, що маленька його кімната — це ввесь його світ. Колись він дивився навколо дуже далеко, сягав своїм зором понад усе довкілля, а тепер бачить лише чотири стіни, одне велике вікно і одні двері. І більше йому нічого не треба. Сла-

ва Богові й за це. Ось дожити до смерті, а там... — і Онуфрій чомусь жахнувся. А там...

Він відкрив Євангелію, пробував знайти це місце, що йому читав незнайомий юнак, але знайти не міг, бо очі не бачили маленьких літер. Потім підсунувся вище на подушку, відхилив вікно до саду і довго слухав співу осіннього вітру.

**

Тієї самої осени, коли на Онуфрієвих липах не було вже ні одного листка, молодий юнак знову був в Онуфрієвому домі. Перед ним на столі лежало кілька аркушів паперу, а сини й доньки з поважними обличчями сиділи хто на ослоні, хто на ліжку, хто на кріслі. Онуфрій сидів на ліжку, тримаючись за подушку й тихо диктував:

— Частину поля, яке досягає до самих кущів на Одилівці, записую для Петра, — і затримався, ніби це треба було дуже довго писати.

— А долину з участком лісу і три десятини на Вільшанці, віддаю Ярині, — і знову затримався майже на півслові.

— А п'ять десятин, що відкупив у Загайчука, віддаю Данилові, — і знову став, тяжко дишучи.

— А решту поля, що навколо хутора, належиться Степанові, який мене і до смерті догляне... Оце і все... Так, юначе, і запиши. Подайте мені, і я ще якось підпишу. Воно матиме силу і не треба йти до нотаря. А щодо худоби, то поділіться по-Божому, щоб люди з вас не сміялися, щоб був спокій між вами, як і досі. Це вашого батька воля...

— Молодий юнак, записав, поклав перо на чорнильницю й спітався Онуфрія:

— А що ж ви собі залишаєте, діду?

— А мені нащо? Жити ж не багато лишилося, а по смерті...

— А по смерті що?

— Не знаю, — відказав Онуфрій.

— 77 —

— Отже, щоб ви знали, то я вам скажу, що людина повинна дещо мати і по смерті. Ваша Євангелія, яку ви маєте, ось що каже, слухайте: “Я воскресіння й життя. Хто вірує в Мене, — хоч і вмре, буде жити”. А ще говорить Христос. Це значить, що життя наше не кінчачеться тілесною смертю. Людина житиме і по смерті, житиме вічно.

— То що ж мені туди треба? — тремтячим голосом спитався Онуфрій.

— Поля, діду, не треба, саду не треба, хліба не треба, але треба віри, треба прийняти Христа до свого серця ще за життя. Още й все, що потрібне вам на далеку дорогу, яка стоїть перед вами.

— Але це вже пізно, пізно, — знову Онуфрій.

— Ні, діду, не пізно ще. Ви ціле життя дбали про себе, про дітей, це дуже добре. Ви все пороздавали своїм дітям, що тільки мали, і це також добре, бо всього того там вам непотрібно. Але з чим же ви зібралися йти до вічності? Що залишили для себе з усього прожитого життя? Чи багато помогли бідним, хворим, калікам, сиротам і вдовам? Чи багато подорожніх знайшли притулок у вашій хаті? Чи щедрі ви були для ваших близніх, для церкви, для Бога? Якщо так, то ще якраз те, що вам треба взяти з собою.

Онуфрій закрив обличчя руками і поклався на подушку.

— Ні, сину мій, того всього в мене немає. Не було часу. Поле, хутір... Працював увесь свій вік, а про це, що ти кажеш, ніколи й не думав. Ось Євангелія все моє життя пролежала в хаті, і не було часу подивитися до неї. А тепер вже справді мені нічого не треба. Зовсім пізно... Пізно.

— Ні, ще не пізно, діду, як я вам і казав. Літа ваші вже пропали, минули, — казав юнак, — завернути назад ви нічого не можете, але якщо не літа, то ви свої дні, навіть години можете ще віддати Богові. Він і це прийме. Він вас любить...

— Хочу, сину, — говорив тихо Онуфрій, —

але як це зробити, то я не знаю. Скажи мені старому, навчи мене.

— Щоб тільки у вас було бажання, то Господь Сам вас навчить, — сказав юнак, встаючи від столу. — Ви тільки відкрийте своє серце, а решту Бог Сам зробить... Він хоче останні дні вашого життя забрати для Себе. Все життя ви віддали для поля, для дітей, для себе, то решту віддайте Йому і Він і ще візьме. А другого тижня я знову буду в вас, якщо бажаєте, то про все поговоримо більше.

— Приходь, приходь, сину, двері нашої хати, а також серце мое широко відкриті для тебе, — говорив Онуфрій схвильовано. — А ти, Петре, — звернувшись він до сина, — заплати чоловікові за його труд і відвези туди, куди йому треба.

— Мені платити, діду, нічого не треба. Я нічого з вас не візьму, але найбільшою моєю нагородою буде, якщо ваші сини читатимуть оту святу книгу, яку я вам залишаю. Підвозити мене також не треба, хочу ось так пройти стежкою гарним вашим полем, а там дорогою до сусіднього села з кимось під'їду.

Юнак підійшов до Онуфрія, подав йому руку і пильно дивився в його впали старечі очі. Попрощався зо всіма іншими в хаті і вийшов за ворота. Ішов втоптаною вузенькою стежкою через зоране поле, бачив на ньому проростки нової озимої пшениці і думав свою радісну думу. Думав, і був певний, що слово Боже, яке посіялося в серці старого Онуфрія, також зійде, пустить паростки і буде рости. І не тільки рости, але й принесе овоч для вічності.

МАКСИМОВА ПРАВДА

Недалеко Максимової хати був густий зелений парк і Максим, скінчивши свою працю, виходив сюди на відпочинок. Тут багато зелені, багато квіток, багато білок і йому приємно забути гуркотіння фабрики, скрип заліза і полюбуватися природою.

Сьогодні Максим також вийшов до парку. Над містом запалювалися перші вогні. Сонце десь ще світило, але за високими чорними будинками його не було видно. Великі табуни голубів кружляли над деревами, падали рябою хмарою на недалекі будинки, а потім знову зривалися й летіли десь за тополі.

Максим ліг горілиць на старій лавці під деревом і чув, що від того відпочивають його спрощовані ноги. Дивився на безхмарне небо, дивився на білки, що стрибали по гілках і думки його мимоволі швидким голубом полетіли до далекого рідного краю. Він згадав перші дні вересня 1939 року, коли надворі стояла ось така сама погода, а по голубому небі пролетіло п'ять близкучих літаків, перших віsnиків страшної війни. Вони були високо-високо, ніби білі голуби, окутані ранковим туманом. А потім війна... Пожежі, трупи, кров і слози. Так багато того всього було, але давно воно проминуло й інколи згадується тільки, як страшний сон. Згадалося воно Максимові і тепер. Ходив думками по рідному селі, по своїх полях і там не такий був захід сонця, як отут в американському місті. Сонце там сідало за обрій великим червоним колесом і можна було бачити, як воно розкидає від себе вогнені бриски. Сонце сідає наниз, а сивий туман від ріки підноситься догори. В тому тумані бовваніють копиці сіна і

здалека видається, що вони не стоять, а ходять сіножатями. Потім починає темніти, копиць уже не видно, не видно також сонця. І Максим йде з поля додому. Босими ногами відчуває холодну росу, підкасую під коліна колошні штанів і йде. А туман густішає, роса падає йому на очі, десь за межею співає перепелиця...

— Тату, тату, йди додому! — почув Максим за кущами.

Він зірвався з лавки і спогади, які він щойно бачив і пережив, перетялися, ніби ножицями. До нього біг його п'ятирічний Петrusь.

— Тату, мама казала, щоб ти йшов додому, бо поїдете до церкви.

Максим узяв сина за руку і вони пішли обидва до відчиненої брами.

За брамою лежала стара й невживана вже залізниця, а трохи далі — Максимова хата.

Зіна стояла біля хати з газетою в руці. Коли Максим з Петрусем прийшли ближче, вона сказала:

— Я хочу, Максиме, щоб ми сьогодні ввечері поїхали до однієї церкви.

— До якої церкви і пощо? — здивувався він.

— До євангельської. Ось в газеті, дивись, оголошення, що приїхав аж з Каліфорнії якийсь музичний квартет і сьогодні буде давати свій концерт. А також приїхав проповідник.

— А що тобі мало вже своєї церкви? — знову Максим, ніби трохи сердитий і невдоволений.

— Та я нічого не кажу на свою церкву. Я ж її не вирікаюся, але цікаво послухати. А це недалеко. Ввечері і так не маєш нічого до роботи. Пойдемо, побачимо, послухаємо. Я пригадую, в нас у дома були євангелисти і вони гарно співали. Бувало влітку закінчати своє зібрання, вийдуть надвір, посідають під молитовним домом і співають-співають. Аж хочеться слухати...

— Зіно, це було колись в рідному краю, а тут

того немає. Тут вони і не так співають, як в рідному краю, і не так живуть.

— Чого ж? Це ж та сама Євангелія, та сама віра.

— Так, все те саме, але люди не ті. В краю була біда, недостатки, то люди й співали, а тут немає часу співати, треба заробляти долари. І люди заробляють так, що й світу Божого не бачать. Поробились захланними, скупарами. Згубили пісню, згубили радість життя. І однаково ми, православні, а також євангелисти. Всі... Пригадуєш, як бувало вдома женці йдуть з поля? Пригадуєш?... Помучені, з поколеними стернею босими ногами, часто голодні, але йдуть і співають! А тут ти чула, щоб робітник коли співав? Він йде з праці додому захурений, ніби невідомо яке горе його зустріло. Отже, тут зовсім не так. Все інакше...

— Та вже так погано не є, Максиме, — знову Зіна благальним голосом. — Ходи, поїдемо, послухаємо й побачимо, а тоді будеш говорити. А так вже погано не є, як ти думаєш.

— Є ще поганіше, як я думаю, Зіно. Ти пригадуєш, як бувало в нас в краю було весілля? Га, пригадуєш? Як, бувало, молодих ведуть до церкви до шлюбу. Музика грає, дружки співають, свати вигукують, ніби їх що болить. Але коли підійдуть біля церковної огорожі, то все замовкає. Біля церкви грати музикам і співати дружкам не можна, бо це святе місце, це дім Божий. Або, бувало, побожний православний християнин іде біля церкви, чи біля хреста на полі, то він затримається, здійме шапку і перехреститься. А тут, ти коли бачила таке? Тут з того сміялися б. Тут навіть покійника везуть на цвинтар, то ніхто шапки не скине. Мало того, Зіно, але ти ж знаєш, що в нашій церкві вранці відправляється богослужба, а ввечері в долішній залі під церквою — танці або гра в бінго. І тому мені ніде, як ти знаєш, не хочеться ходити. Тут якось усе перевернулося догори ногами... Ну, але якщо ти так бажаєш, то мо-

жемо поїхати. Послухати, то нічого не зашкодить.

Максим миттю зібрався і за кільканадцять хвилин його блискуче авто стояло перед фронтовими дверима хати. Треба було тільки його трохи витерти від вчорашнього дощу, бо Максим мав такий характер, що не любив їздити запиленим автомобілем. Тому він виніс якісь шмати й витирав шиби, поки Зіна буде готова.

Вони виїхали за парк, звернули направо і тут зараз таки на розі двох вузеньких вулиць стояв невеликий молитовний дім. Навколо нього було вже багато авт, а крізь відхилене вікно вилітала голосна і байдьора пісня.

— Уже почалося, — сказав Максим і так сміливо, ніби це він йшов до своєї церкви, вони направилися до дверей. Там стояв якийсь незнайомий мужчина і остерігаюче промовив до Максима:

— Будь ласка, пане, вважайте, щоб не зачепити дошки на сходах. Якраз відірвалася і не було коли прибити.

Максим аж тепер побачив, що дошка була відірвана й одним кінцем виставала аж до поруччя. Він також побачив, що ті сходи були сильно порепані, брудні, а коли він став на них, то вони вгнулися, ніби спружинові. Двері також були старі, непомальовані і трохи перекошені в один бік. Максим узяв за клямку. Вони трохи зарипіли жалісним скрипом, трохи відхилилися, але до кінця відчинитися не могли, бо в коридорі долівка трохи була вища і не пускала їх далі. Але Максим з дружиною якось таки ввійшли і сіли на лавці біля самих дверей. Всередині було багато світла, а також багато людей. Бриніла пісня і музика.

Коли Максим спочатку побачив біля молитового дому стару й похилену огорожу, коли мало-що не спігнувся на порепаних дерев'яних сходах, то йому хотілося вернутися назад, бо де ж в багатому місті може бути такий старий Божий дім. Але тепер він повеселішав і був задоволений, що не вернувся. Ніжна мелодія пісні, якої він ще ні-

коли в житті не чув, клала на його серце якийсь дивний спокій.

Після загальної пісні на невисокому підвищенні стали шість юнаків із скрипкою, акордіоном, з гітарою. Максим бачив їх на оголошенні в газеті, а тут побачив їх живих. Вони були гарно одіті, молоді, обличчя радісні й щасливі. Забрязчали струни, заплакала скрипка і в переповненій невеликій зали все завмерло від слухання. Максим аж перехилився через поруччя лавки. Такої музики і такого співу він ще ніколи не чув. Ці чарівні мелодії невидимими руками хапають його серце і роблять у душі щось таке, чого він не може пояснити.

Він навмисне поглянув на Зіну. Обличчя її було опромінене вдоволенням і вона непомітно витерла хустинкою очі. Максим ще бачив і чомусь тяжко зітхнув. А спів бринить і бринить. Одна точка, а потім друга, ніби квіти в городі. Все це Максимова душа вбирає в себе, як суха земля дощ. І тепер йому здається, що час так швидко пливе, що оці чудові мелодії скоро й закінчаться. А йому так не хотілося б того. Щоб ще хоч трохи поспівали і пограли. Хоча ще півгодини.

Непомітно подивився на свого годинника і побачив, що якраз година, як він тут. Коли вона пройшла, то він наїйті не зоглядівся. Тепер виходить на підвищення якийсь незнайомий мужчина і кладе перед собою велику книжку, видно Біблію. Зіна торкнула Максима ліктем і шепнула:

— Це, мабуть, проповідник.

В церкві булатиша, ніби тут зовсім не було людей. Проповідник обвів усіх очима, а потім почав читати з Біблії. Після читання проповідував. Максим сидів, ніби був заворожений. Йому здавалося, що все, що він говорить, торкається його, а також торкається всіх тут присутніх. І здавалося, що всі присутні повинні оце зараз встати і молитися, і плакати, щоб Господь прос-

тив їм їхні гріхи. Але ніхто не вставав і ніхто не ворухнувся. В одному кінці зали тільки хтось легко кашельнув, десь схлипнула дитина. А проповідник говорив і говорив. Його слова тяжким молотом вдарали Максимове серце і йому здавалося, що воно вдребезги розлетиться.

Потім проповідник сказав, що ті молоді люди, які грали й співали, це ті, які своє життя посвятили Богові, служачи Йому музикою і піснею. Вони приїхали сюди з далекої Каліфорнії, а це ж дорога тяжка і вона коштує багато зусиль, а також багато грошей. Тому всі ті, що були вдоволені цього вечора з їхнього служіння, нехай приймуть уділ в їхніх матеріальних видатках. Хто не має що дати, нехай буде спокійний, нехай в душі помолиться за їхню працю.

Максим відразу зрозумів про що ходить і сягнув до свого гаманця. Дістав доляра, поклав собі в руку, але в цей самий час ніби якийсь вогонь опалив його серце. Він непомітно поклав доляра до кишені й дістав п'ятидолярового папірця. А тарілка ходила поміж лавками, починаючи спереду і брязкіт грошей вигравав іншу мелодію. Ось Максим бачить, що тарілка вже ходить в четвертому ряді і незабаром прийде до нього. Йому жаль п'ять долярів, бо це ж пів дня праці, але серце шепоче й підказує, що за такий вечір, як він сьогодні мав з родиною, варто багато більше. Тому, коли тарілка прийшла до нього, він сміливо кинув на неї свого п'ятидолярового папірця. Збирщик подивився на нього й затримав тарілку.

— Ви хочете здачі? — спитався він Максима.

— Ні, не хочу, — відказав Максим і почув, як на його обличчя хтось висипав пригорщу жару.

Він витер рукою чоло й токрнув ліктем дружину:

— Ходім, бо вже скінчилося, — сказав тихо.

Надворі було темно, але дуже тепло. Максим відчинив в авті вікно і натиснув на газ. Їхали ледь освіченими вулицями й ніхто не обізвався словом.

Небо дихало прохолодою, моргало зорями.

Вдома Максим завіз авто під накриття, прийшов до хати, сердито кинув капелюха на лавку й мовчки сів біля столу. Зіна підійшла до нього.

— Максиме, що сталося? Ти щось не здоровий? Га?...

— Ні, Зіно, все гаразд.

— Ні, Максиме, сталося щось. Я ж бачу, що ти не такий, як був. Чогось так скоро вийшов з концерту, потім мовчки всю дорогу іхав додому, а тепер чомусь капелюхом кидаєш, чомусь наспівся, ніби курка на дощ... Що з тобою, га?

— Зіно, на тебе не сердитий і будь спокійна. Сердитий сам на себе.

— Чому?

— Не знаю. Або всі люди недобрі, або я поганій і не розумію життя.

— Але що ж сталося? Скажи?... На концерті щось?

— Так, на концерті. Все було добре, але при кінці, то так, ніби хтось узяв мене й обухом вдарили по голові.

— Не розумію, Максиме. Що ж таке там було?

— спіталася Зіна й собі присіла біля столу.

— Ти бачила тарілку, що збирали пожертву на подорож тим гарним молодим співакам?

— Бачила, але нічого такого не зауважила.

— Отже, добре, що ти не зауважила. А я зауважив. Насамперед, вечір, правда, був чудовий? Я так приемно провів його, що чогось подібного давно не було в моєму житті. І я сподівався, що коли тарілка пройде всі лавки, а на останок прийде до нас біля порога, то на ній не буде місця, щоб покласти гроши. Потім мені було аж соромно класти п'ять долярів, але якраз більше в кишені не було. Тимчасом, коли тарілка обійшла майже всіх людей і прийшла до мене, то я побачив, що там лежало два-три доларові папірці; а решта — самі кводри й десятицентівки. Зрештою,

ти ж чула, як вони брязкали, виграючи мелодію скупарів... То ж за одну ту проповідь, яку виголосив проповідник, варто не п'ять і не десять долярів... Але їх нічого не зворушило. Через те оті чудові пісні, чудова проповідь затъмарилися в моїй душі чорною хмарою. Де ж в цих людей віра? Поприїздили до церкви новими автами, понакладали на руки золоті годинники, повбиралися в дорогі костюми, а на тарілку кинув отого бідного кводра. Тому й не диво, що сходи до іхньої церкви покрутилися, що можна ноги поломити. А столітня огорожа аж в землю вгрузла. Але вдома всі ті люди мають не так. У них в хатах напевно м'які коври, на стінах дорогі картини, модерні телевізори, а банки аж тріцать від грошей. То яка ж то віра, а ще й евангельською зветься? Хороша назва, але це тільки порожні слова. Якщо людина приїхала до церкви найдорожчим автом, якщо вона здорова, сильна, має працю і все, що їй треба, а Богові на тарілку кине двадцять п'ять центів, то вона не евангелик, не православний, не католик, а найбільший атеїст... Так... Безвірник та й годі...

Максим став від столу й швидко пройшовся по хаті. Зіна знала, що він уже сердитий, одночасно знала, що це зараз промінє. Вона подивилася на нього і всміхнулася.

— Ну і чого вже розійшовся? Що це тебе обходить? — сказала весело. — Не твоя ж це церква. А кожна людина сама за себе буде відповідати перед Богом. Ти ж чув, як проповідник казав, що навіть між Христовими учнями знайшовся Йода, так і між усіма людьми є різні типи. А в нашій церкві хіба краще?...

— Ні, не краще, Зіно, але ми ніколи не слухаємо таких проповідей, які зробили б нас кращими. А вони слухають щонеділі. Чуєш, щонеділі слухають таку проповідь, як ми сьогодні чули, але це ніби горох об стіну. І мені здається, що коли б оті всі люди, що сновигаються вулицями міс-

та без потреби і які на все нарікають і в ніщо не вірять почули таку проповідь, вони напевно зробилися б кращими. І я думаю, що мені треба почати намовляти декого і з нашої фабрики, щоб пішли послухати. Тоді світ відразу переміниться, коли б усі жили так, як він проповідував. А ось декого з євангелістів такі проповіді не зворушують, не переінчують їх. Забагато їх чують і вже привикли...

Максим обернувся до вікна і вів далі:

— У нашій церкві ще гірше, але ми хоч не хвалимося своєю вірою. А ось зо мною робить один євангеліст, який пізніше мене приїхав до Америки, то він уже має три доми. Скуповує всяка дрантя, багатіє з кожним днем, але бідному й цента не дасть. Він ще ніколи не мав своїх вакацій. Коли влітку наша фабрика закривається на три тижні, всі робітники десь виїздять, то він по всьому місті ходить, щоб десь знайти на ті дні нову працю. Він і не з'єсть по-людськи, не вдягнеться, нікуди не вийде, ніде не видасть зайвого гроша, тільки гребе й гребе, ніби перед якоюсь загибеллю. А коли одного разу ми щось зговорилися про віру, то він каже, що нічого не треба, робити для спасіння, лише треба вірити. Може воно й так, Господь його знає, але в моїй голові те не зміщується. Мені здається, якщо людина така захланна, скупа, а при тому незгідлива, бо він вже зо всіма в фабриці пересварився, то немає користі з самої тільки віри. Тут траба ще чогось.

Зіна взяла Максима за руку і потягнула до столу.

— Сядь і перестань, — казала, — а то знову не будеш спати, як розхвилюєшся. Розібрало ж оце тебе. Яке тобі діло до когось?

Максим сів. Дивився перед себе на стіну, але не бачив, що Зіна вже поставила перед ним каву і свіжоспечений булку.

— Розібрало, бо є чого розібрati, — казав далі. — То ж недавно більшість з них були бідни-

ми скитальцями. Стояли бувало з посудиною біля таборової кухні й жадні були якогось пісного супу. Тоді прирікали Богові, що ніколи не забудуть ані Бога, ані свого близнього в потребі, якщо Бог виведе їх з голодної Європи. І за кілька літ забули за все... Навіть не признаються, чим були.

— Та вже заспокойся, Максиме, — трохи невдоволена Зіна. — Не всі ж такі, як ти думаєш. У них є погані люди, а є й добрі, і таке саме в нас. Усі ж не можуть бути однаковими. А найкраще подивися насамперед на себе, і ти таким не будь. А тепер витий ось каву та йди спати.

— Я не говорю, що я добрий, бо я й не євангеліст, — ще Максим. — Мені можна сяк і так. Я ще можу мати вилправдання, бо я й справді не знаю, що робити, щоб бути добрим. У нас в хаті, як ти знаєш, навіть Євангелій нема, а в них є по кілька. Вони ж чують такі чудові проповіді, як ми чули сьогодні, то чому ж вони так не живуть, як співають, як проповідують, як каже Євангелія? Той бідний колектор, як побачив, що я кинув п'ять долярів, то аж змінився. Мабуть, на тій тарілці така суна ще ніколи не лежала. А вони по двадцять п'ять центів брязь, брязь... А це ж самі багачі, справжні капіталісти. Ти ж бачила їхні авта? Губернатори в нас колись такими не їздили. Га?... Правду кажу, чи ні? І не по одному такому авті мають, а по кілька. Жінка має, чоловік має, а діти також мають.

— Правда, правда, — перебила йому дружина, — але вже перестань. Досить. Дивись, котра пора. Узвітра будний день. Треба йти до роботи.

**

У хаті було тихо і темно. Максим лежав горілиць на своєму м'якому ліжку і сон чомусь далеко втік від нього. Годинник на стіні злегка рахував пізню пору. За вікном гойдалася на вулиці запалена лямпа і її світло скакало на протилеж-

ній стіні біля картини з квітками. Він повернувся на другий бік, а потім устав і зашморгнув над вікном занавіску. Перейшовся від однієї стіни до другої і знову ліг.

— Зіно, ти спиш? — спитався тихо.

— Не сплю, але вже засинаю. Або що?

— Я хочу собі купити Євангелію. Почну читати і звідтам всього довідається. А також хочу по кликати колись до себе того проповідника, щоб мені пояснив, бо ж я багато-чого не знаю. Може я в чому й не так думаю, але по-моєму, то люди таки повинні так жити, як їх навчає іхня церква. А цей проповідник навчає добре, тільки не всі так живуть, як він каже. Коли б люди так жили, то справді на землі було б усім добре. Правда?... А коли б я мав Євангелію, почав її читати, то міг би багато чого з неї й іншим сказати там, де працюю. Як ти думаєш, га?...

Максим чекав, але відповіді не було. Зіна вже спала.

Він тихо зітхнув і собі закрив очі.

РЯТУНОК

(З воєнних спогадів)

Німці прийшли до міста Вишнівця десь біля 30-го червня 1941 року. Я тоді якраз лежав хворий у лікарні, яка приміщувалася в старовинному замку князів Вишнівецьких. Я чув крізь відхилене вікно гул автомашин, інколи чув далекі невиразні постріли, гамір людей, але я був сильно хворий і не міг устати з ліжка, щоб подивитися надвір.

Перед приходом німців, хто з хворих почувався краще, ті виписалися з лікарні й поїхали додому, але я змушений був лежати і був тепер єдиноким пацієнтом на всю велику лікарню. До мене завжди приходив лікар-доctor Мелодиста, єврей, сідав на моєму ліжку і ми розмовляли з ним довгі години. Не мав він тепер багато праці, а тому проводив увесь свій час зо мною. Він був тут єдиноким лікарем, я — єдиноким пацієнтом. Правда, була ще одна низенька медична сестра, паніна Оля, але вона тепер більше була в місті, ніж у лікарні і приносила нам звідти різні новинки.

Доктор Мелодиста був високого росту, мав густе посивіле волосся, грубі рогові окуляри, а тепер мав ще сумне й зажурене обличчя. 1939-го року він, разом з багатьма польськими євреями втікав перед німцями десь з-під міста Лодзі, направляючись через Крем'янець-Вишнівць-Тернопіль до Румунії. Але дійшов тільки до Вишнівця, а далі вже дороги не було... Він так і залишився в Вишнівці, дочекавшись і тут німців. Багатьох з тих польських утікачів потім були вивезені на Сибір, але доктора Мелодисту залишили, бо не було

ким його замінити в лікарні. Вінувесь час був головним лікарем Вишнівецької лікарні й багатьом людям врятував життя. Тепер він лікував і мене й оповідав мені часто про своє минуле життя. Мав одного сина, який жив десь у Палестині, а сам він навчався і спеціалізувався в Паризі, Берліні, Мадриді, Лондоні. Перфектно володів усіма європейськими мовами, обіхав у минулому весь світ, був знаною й шанованою в науковому світі людиною. Тепер був забутий всіма, опущений і мав тільки одного пацієнта — мене.

Воєнні часи були тяжкі й жорстокі, а особливо для єврейського народу. Я вийшов з лікарні, жив у тихому волинському селі далеко від міста, а по якомусь часі поїхав до Вишнівця і завіз для доктора Мелодисти якихось харчів. Застав його в лікарні й побачив, що він за короткий час більше посивів, схуд, зігнувся, ніби справжній старець. Матеріальної помочі він не потребував, бо люди приїздили з сіл до лікарні і привозили йому те, що треба. Потребував він тепер помочі моральної, чийогось доброго слова, людяного серця. Але що ж я міг йому зробити, чим я міг помогти його тяжкій недолі?

Він провів мене за браму лікарні, взяв мене за руку і тихо сказав:

— Чи ви співчуваєте мені в моєму переживанні?

— Співчуваю вам від щирого серця, пане докторе, — відповів я.

— А можете мені в одній справі помогти? — знову доктор.

— Якщо це тільки можливе в моїх силах, то все зроблю, — казав я.

— Отже, говорив доктор Мелодиста, — я маю дуже добрих своїх друзів у місті Сосновці в Польщі, але не можу з ними пов'язатися і дати про себе знати. Пошта в нас неходить, алеходить у Галичині. Якщо можете, то знайдіть там когось,

щоб туди могли приходити мої листи. Я ніколи вам цього не забуду...

Другого тижня я вже був у Галичині, недалеко Збаража в своєого знайомого і заніс йому від доктора Мелодисти два листи.

Повернувшись додому, я з нетерпливістю чекав вісток з далекого Сосновця, бо мій знайомий обіцяв, що коли прийде відповідь, він негайно прийде до мене.

Одного дня я щось робив на подвір'ї, бачу їде мій знайомий з Галичини і вдоволено вспіхається. Я відразу здогадався, що він ішов з доброю вісткою. І він дійсно мав аж два листи для доктора Мелодисти.

Другого дня я вже був з листами в Вишнівецькій лікарні. Доктор Мелодиста узяв свої листи і я бачив, як його рука дрижала, а на очах блиснула слізоза...

— Щиро, щиро дякую, — казав він, витираючи вологі очі, — ви дуже велику прислугу зробили для мене!...

Від того часу я щомісяця переходив до Галичини, заносив туди листи від доктора Мелодисти, а звідти приносили ті, що приходили з Сосновця. Потім доктор Мелодиста отримував такою дорогою листи з Лодзі, Познаня та інших міст західної Польщі. А мені було надзвичайно присмачно виконувати роль такого ризикового зв'язкового і хоча тим морально допомогти тій потребуючій людині.

У місті Вишнівці німці зробили для євреїв гетто, яке досягало своїми старими будинками аж до самої річки Горинь, в цьому місці густо заросла очеретом і лепехою. До гетта вела тільки одна брама, через яку довгі колони обдергих і виснажених євреїв виходили на різні роботи, а ввечері тією самою брамою поверталися до своїх напів розвалених помешкань.

Доктора Мелодисту, його дружину й сестру (здається, сестра дружини) поселили в маленький

хаті біля замку. В місті не було більше ні одного лікаря, а тому під його опіку була віддана вся лікарня.

Незабаром для євреїв прийшло те, що було по всіх країнах тяжкої німецької окупації. До гетто заїхали великі військові вантажні машини, на які силою погружували євреїв, вивозили за Старий Вишнівець і там розстрілювали над давно приготованими ямами. Багато євреїв тоді кинулися через Горинь, перейшли очерети на Старе Місто і потім врятувалися поміж нашими людьми.

Кожний раз я приносив для доктора Мелодисти листи, і кожен раз я бачив, як худло його обличчя, сивіло зволося, падали його фізичні й моральні сили. Тоді, власне, мені найбільше бажалося йому чимсь допомогти.

За якийсь час у селі Старий Олексинець, що лежить біля 5-6 кілометрів від Галичини, з'явилися ознаки тифу. Крем'янецький гебітскомісар послав туди доктора Мелодиста боротися з цією страшною хворобою. Доктор Мелодиста поселився в домі колишньої польської поліції, а клініка була в домі православного священика.

Я тепер ходив до Старого Олексинця, нюсив докторові Мелодисті листи, а від нього брав нові.

Десь в місяці липні (здается, що це був 1942 рік) доктора Мелодисту покликали до гміни до телефону. Якось добра душа телефонувала йому з Вишнівця і сказала тільки одне страшне речення:

— Якщо можете, то втікайте, бо за вами вже пойшло Гестапо!...

Доктор Мелодиста миттю вибіг з гміни, перескочив тин і побачив з горбка, що дорогою до села гнало двох німецьких мотоциклістів. Він устиг тільки вскочити до своєї хати й через вікно разом з дружиною і сестрою кинулися на сусідські городи. Буйні коноплі й фасолі на тичках сховали їх і вони добігли городами на подвір'я Мирона Ш. Переляканий господар негайно сховав їх усіх трьох у хаті під ліжко, а сам вийшов на подвір'я

і почав рубати на дровітні дрова, чекаючи, що то буде далі.

Не заставши доктора в його помешканні, Гестапо поставило на ноги всю українську поліцію, яка тоді стояла в Старому Олексинці. Вони перешукали всі поблизуки городи, сади, поставили на дорогах варту, щоб ні одна підвіда не вийшла з села, а потім пішли шукати по господарствах тих людей, які були найбільш знайомі з доктором. Розуміється, українська поліція шукала так, щоб тільки не знати, надіючись, що Гестапо мусить скоро вертатися до Вишнівця, бо сонце зближується до заходу. Так вони пришли і на подвір'я Мирона Ш. Господар спокійно рубав дрова.

— Дядку, чи в вас не було сьогодні доктора? — спитався комендант.

— Ні, не було, — сміливо відповів Мирон Ш.

Гестаповець наказав перешукати в хаті і в стодолі і група поліції хлінула поміж будинки. Але комендант поліції сказав до перекладача, якого Гестапо завжди возило з собою:

— Слухайте, шкода тут гаяти часу. Якщо господар сказав, що в нього не було доктора, то й не було. Мирон Ш. — штундист і ніколи неправди не скаже. Перекажіть так для Гестапо.

Перекладач сказав те саме гестаповцеві, що стояв на дорозі біля свого мотоцикла. Гестаповець щось поміркував, махнув рукою і наказав іти далі.

Поліція кинулася до других дворів, а Мирон Ш. витер з чола піт і далі рубав дрова. Він потім казав, що за двадцять три роки від свого навернення до Господа още вперше ісайдомо сказав неправду...

Увечері Мирон Ш. завіз доктора Мелодисту на хутір біля самого кордону Галичини, а до мене прислав післанця, щоб я пішов туди і чимбудь помог справі. Хутір заможнього волинського селянина стояв між густими липами й тополями. Зараз таки за хутором простягався густий зелений ліс, а

за лісом проходив кордон, який тепер ділив Галичину від Волині. Не було тут близько шляхів, да-ле мало було до Вишнівця й до Збаража і Гестапо всієї Німеччини не змогло б знайти того тихого сховища.

Пізно вночі я прийшов до того хутора. Рипнув хвірткою, а господар уже стояв на порозі хати. Видно, що всю ніч він пильнував. Коли я спістався його, чи це в нього є доктор Мелодиста, він зблід і заперечливо сказав:

— Немає в мене жодного доктора і я нічого не знаю.

— Не бійтесь, дядьку, — казав я, — він у вас і я прийшов чимбудь допомогти йому.

Господар завів мене до стодоли і приставив у темряві драбину до конюшини в засторонку. Коли я тільки виліз на останній щабель, я почув, як чийсь руки зловили мене за шию і тихий ледь чутний голос по-польськи казав:

— Ми не вірили, що ви прийдете... Незмірно вам дякую за те, що в найбільш тяжку хвилину нашого життя ви не залишили нас...

Доктор Мелодиста обійняв мене, тиснув мої руки і плакав, ніби дитина... Я не бачив його в темряві, але чув знайомий його голос і чув, як гарячі його слізози падали на мое обличчя.

Тієї ночі ми довго сиділи в стодолі, обмірюючи рятунок трьох невинних душ. Доктор Мелодиста знав і бачив сам, що ні я, ні цей господар не можемо його переховувати довший час, а тому просив перевести їх до Галичини. В місті Збаражі він мав якогось знайомого єрея-вихреста, який обіцяв йому допомогу в разі потреби.

Другого дня в Старому Олексинці продовжувалися дальші посилені розшуки за доктором Мелодистою. Поліція перешукувала городи, сади, двори, але доктор покищо був у певному сховищі. Але ми знали, що ті розшуки можуть поширитися на поблизькі хутори, а тому треба було з рятунком спішити.

Третього вечора я знову був на хуторі, взявши з собою знайомого з поблизького села, який часто ходив до Галичини і знав туди кожну польську стежку. Була чудова липнева ніч, якої я ніколи не забуду. Було місячно і дуже тепло. Ліс навіть не ворухнувся, здається що він навмисне принищік і пильнує нас від злих людей.

Ми вийшли з лісу на доріжку, яка вела до кордону. Мій знайомий ішов уперед, щоб бачити добре дорогу й різні небезпеки, доктор Мелодиста йшов з дружиною за ним, а я з іхньою сестрою — ззаду. Тоді мені найбільше було жаль доктора Мелодисти. Він, колись багата й відома в науковому світі людина, може мав якісь свої маєтки, обіхав увесь світ, вивчав мови, студіював медицину, рятував потім не одне людське життя, а тепер абсолютно не мав нічого, крім палиці, на яку опирався, притримуючи другою рукою свою докраю змушену дружину. Навіть не мали найменшої валізи, ні одного вузлика, бо тільки з екіпажем устигли вискочити вікном. Тяжка воєнна доля загната їх на землю, про яку вони колись тільки можливо читали в географії чи історії, на тиху зелену Волинь і тепер вони вперше й віостаннє оце йдуть польовими доріжками нашої землі. Що думав тоді доктор Мелодиста, що переживала його втомлена душа, ніхто не знає, але він ішов передо мною з низко похиленою головою і тяжко зітхав.

Місяць кидав на нас промінням, ми переступали через це проміння і без жодного слова, здається навіть без віддиху ішли поволі до кордону. На далекому сході зарумянилося небо, в лісі густіла темрява, але небо ясніло й робилося прозорим і ніби ближчим до землі.

Ось долина, а далі — поле з вівсом. Ми перейшли через те поле і до самих колін були мокрі від роси, ніби від дощу. Але щасливо вийшли на зарослу споришем доріжку, що тепер була кордоном. Доктор Мелодиста з дружиною ще якось ішли, але їхня сестра з переляку і від утоми зовсім

вибілася з сили і ми з моїм добрим приятелем насилу тягнули її під руки. А тут треба було приспішити, бо ж ми якраз на кордоні і сюди може проходити німецька прикордонна сторожа, яка тоді досить уважно пильнувала.

Ідемо й ідемо... Навколо тихо, як це завжди буває вліті перед світанком. Десять далеко залящів толос перепелиці і знову тиша. Під ногами хлюпоче роса і близкає на руки, на груди. Передранкове поле пахне конюшиною і медом.

Так ми дійшли до перших хат галицького села, до якого я перед тим носив докторові листи. Надворі вже розвиднілося, а ми всі були від роси мокрі-мокрі.

Четверта хата від поля була моїх знайомих. Ми вайшли тихо в двір, а потім до стодоли. Я пішов до хати, розбудив господарів і розповів їм всю історію з доктором і з його родиною. Вони сильно перелякалися, бо ж це наражало їх на найбільшу небезпеку. Але це були добрі, люди, прикладні християни, і вони відразу прийшли до рівноваги. Господиня нагріла молока, нарізала хліба і винесла до стодоли сніданок своїм несподіваним гостям.

Отже, один крок рятунку був зроблений. Тепер треба було знайти спосіб, як довезти доктора з родиною до Збаража. Але ще завдання взяв на себе добрий галицький господар, в якого ми тепер були. Він сказав, що я можу собі вертатися додому, а він справу рятунку доведе до кінця.

Того ж ранку я попрощався з доктором Мелодистою, з його родиною і більше ніколи з ними не бачився. Я вернувся додому ще того самого дня. На кордоні малоцю не попав до рук сторожі, але перележав у густій пшениці, а потім щасливо перейшов кордон. Зайшов на хутір, де переховувався доктор, розповів господареві про все й ми обидва з полегшею зітхнули.

За якийсь час я знову пішов до Галичини, бо

ж хотілося мені знати про дальшу долю доктора Мелодисти. Мій добрий знайомий розповів мені, що одного дня був у Збаражі ярмарок. Він одягнув доктора в стару чеперку, дав йому солом'яного капелюха, до рук дав якогось кошика, і те саме зробив для його дружини та сестри. Посадив усіх їх на віз і вони поїхали до Збаража на ярмарок... У Збаражі віддали їх в дальші руки, які мали ними заопікуватися.

Шо сталося далі з тими людьми, я не знаю. Але десь на початку 1944-го року я отримав через Галичину маленький клаптик паперу, а на ньому було написано знайомим докторовим письмом:

— Дяка Божові, ми покищо живі. Вітаємо вас широ і сердечно і за все дякуємо...

І більше я ніколи від нього нічого не мав, бо ще того самого 1944-го року я втікав перед страшним фронтом і шукав добрих людей, щоб тепер помогли і мені...

МОЛИТВА МАТЕРІ

Усю ніч лив густий краплистий дощ і здавалося, що йому ніколи кінця не буде. Чорні хмари пливли низько над самими деревами й хатами, робили ніч ще темнішою і тривожно стукали в вікна, мов би просилися до хати. А потім знову лили дощем, трясли гіллям дерев, шуміли в комині якимось жалісним голосом. Після того знову підносилася дороги й летіли десь за гори.

Марія сиділа біля вікна, притуливши голову до холодної шиби і чекала, коли цей дощ нарешті перестане. Для неї ніч тягнеться довга, безконечна. Темрява розплывлася за вікном, закрила вчорає ясне небо, розплывлася по її хаті, покрила також її серце і душу. Ніде не блімнє найменший промінь світла, ніде не чути нічне ходи, лише темрява, вітер і дощ... А в хаті вона тільки сама зо своїм малим Івасем, зо своїми тривожними і тяжкими думками.

Марія пройшла по хаті, тримаючись за стіл. Знайшла в темряві сплячу дитину і прикрила його рядном. Нехай спить. Вінще малий і так не розуміє її горя й тяжкого переживання. Потім присіла на стілець, і слухала рівний віддихів свого Івася. Поклала тихо руку на його подушку й думала-думала свою тяжку безконечну думу, таку довгу, як і ця дощева ніч надворі. А потім склонилася на коліна й молилася довго-довго. Молилася про щасливий поворот свого Петра, про Івася... Вірила, що хоч навколо темрява і ніч, ніхто з людей її не бачить, але Господь її чує. Він знає її переживання, Він поверне додому її Петра, Він допоможе виховати Івася.

Встала з колін, витерла очі й поклалася біля сина, тримаючи його маленьку ручку.

За вікном ніч і дощ. Він стукає по шибах, шарпає солом'яною стріхою, співає в комині тужливу журну пісню. Довга і безконечна ніч. Все покрила собою, заволоділа всім довкіллям, обійняла все село і всевладно тримає його в своїх обіймах.

Утомлена мати прилягла біля дитини й заснула. Прокинулася аж тоді, коли за вікном був уже день. Чорні хмари порвалися на безформні клапти і втікали десь за село. А сонце тільки що сходило й золотило мокрі дерева. На дорозі стояли калюжі води, лежали зірвані нічною бурею листки дерев.

Марія виминала ті свіжі калюжі, шукала стежки з камінчиками і спішила до станції, ведучи за руку свого Івася. Серце її міцно б'ється, горить знову новою вірою й надією. А може якраз приїде? О, тоді вона була б щаслива! Малабі свого Івася і Петра. Але тепер вона ще напів сиротою, напів удовою. Йде, але ніхто напевно не може її сказати, чи приїде, чи не приїде. Може якраз, а може... Вона просто боїться думати далі, не може собі уявити, що вона робитиме, якщо його їй сьогодні ще не буде. Це ж вона четвертий раз уже виходить на станцію даремно, ведучи Івася за руку. Отут лежать її сліди, але тепер вони зрівняні дощем, залити калюжами. Кожного разу вона виходить з новою надією, а потім повертається додому з розпаччю, з гарячими слізами. Петро ще не приїхав, ще не повернувся. А кажуть, що сьогодні още приходить останній поїзд з полоненими. І якщо сьогодні не буде, то вже його не буде ніколи, вже його немає в живих. Вона буде сама аж до кінця свого життя. Буде вдовою, а Івась буде сиротою без батька... Мати збирає розпорощені думки, ніби ті дощеві хмари, а вони приходять до голови все нові й нові. Чорні і страшні, ніби ніч осіння.

На станції було вже багато людей. Одні тримали в руках квіти, бо їм сповістили, що їхні батьки приїздять якраз оцім поїздом, інші вийшли так само як і Марія, не отримавши повідомлення. Обличчя їхні були зажурені, втомлені. В очах світилася непевність і турбота.

Марія присіла на лавку й притулила до себе Івася. Проміння сонця падало на її обличчя і робило його ще більш втомленим, невиспаним і зажуреним. Вона ввесь час протирала очі й дивилася між високі липи, кудою проходила залізниця і звідки тепер мав приїхати поїзд і її Петро... Ще залишилося недовго, всього півгодини. Марія не може сидіти, бо їй здається, що через те поїзд спізнююється, час довше тягнеться. Тому вона встає, бере Івася за руку і йде понад шинами під липи. Звідси краще видно далеко залізну дорогу і змочену дощем сіножкату. Липи скидають на неї краплі роси, але Марія їх не чує і не витирає з обличчя. Івась близче тулиться до матері й шепче:

— Мамо, знову дощ...

— То не дощ, сину. Це липи плачуть разом з твоєю мамою... — відказує зажурена Марія, вимінаючи дерева. — Ходімо ось туди далі. Там немає дощу і немає людей. Скоро вже тато приїде.

Зо своєї почорнілої маленької будки вийшов кондуктор і махнув зім'ятим прапорцем. Люди заповнили ввесь невеликий, висипаний піском, перон і підійшли до самої залізної дороги. Далеко почувся гудок поїзду, з-за дерев невеликого ліску випливли догори клубки чорного диму. Зібрані на пероні люди затайли відних й ніхто навіть не ворухнувся. Стояли, ніби в храмі на найбільш врочистій богослужбі. Це ж гудок, що пролунав ось над лісом, сповіщав, що іде останній ешелон полонених їхніх батьків, синів. Останній... Кого сьогодні не буде, того вже не буде ніколи...

Поїзд висунувся з-за лип, втомлено загарчув-

і став перед самою кондукторовою будкою. Відчинилися вагони, а з них ніби хтось з великою силою випихав надвір обдертих, зарослих, втовченіх далекою подорожжю колишніх вояків. Між зібраними на пероні людьми постав крик, вигуки, що ніхто не міг нічого розібрати. Кидалися одні одним в обійми, цілувалися, плакали... Вимашений сажою кондуктор дивився з паротягу, витираючи рукавом спіtnile чоло й щасливо всміхався. Він, видно, незмірно був радий, що привіз людям сьогодні так багато радості і щастя.

Марія стояла під високою липою і пильно вдвідлялася в двері кожного вагону. Вона щохвилини міцніше стискала Івасеву ручку,чула також, як з кожною хвилиною щось невидиме стискає її втомлене серце. А вагони порожніють і порожніють. А мати стойт і стойт... Чекає й чекає... А може таки з котрого вагону вийде і її Петро. Може якраз... Вона ж молилася... Чим же вона гірша за всіх інших людей?...

На пероні вже було порожньо, але Марія далі стояла самотня під липою, ніби прикована до неї якоюсь силою. Вітрець потряс гіллям і кілька великих крапель знову впало на її обличчя.

— Мамо, знову дощ, — сказав Івась.

— Це не дощ, сину. Це липи плачуть з твоєю мамою... Плачуть, бо ми з тобою вже сироти. Ми... — Й Марія не доказала. Притулилася до холодного стовбура липи й гірко і безнадійно заридала. А потім узяла сина за руку і пішла опорожнілим пероном до своєї дороги. На пероні було безліч слідів військових черевик з цвяхами, по тих слідах валялися розгублені квіти, свіжі листки рож, черемхи, тюльпанів. По них йшла також самотня мати зо своєю потоптаною долею...

Прийшовши до своєї порожньої і зажуреної хати, Марія впала перед столом на коліна. Поставила біля себе Івася і крізь слізи сказала:

— Ставай ось тут, дитино, біля мами і буде-

мо молитися, щоб Господь вернув нам тата. Ставай тут, дай твої маленькі ручки. Зложи їх ось так і молися разом з мамою. І запам'ятай цю хвилину на все життя. І якщо не мене, грішну, то тебе, невинну дитину, почую Господь...

Мати молилася, заливаючись слізами, а Івась собі плакав. А коли встали з колін, він узяв маму за руку, притулив до свого гарячого і сплаканого обличчя й сказав:

— Не плач, мамо. Коли я виросту великий, то я буду тобі за тата. Я побудую тобі нову хату, зароблю грошей, все тобі куплю, що треба. Але не плач...

Мати пригорнула сина до грудей, а каплі її сліз падали на його маленьку голову. Вони довго так сиділи, притуливши одне до одного. Івасеві зробилося тепло. Після плачу й далекої ходи на станцію він був утомлений, а тепер так і заснув в обіймах матері. Марія поклала його на ліжко, прикрила хусткою. Сама сіла на ослоні біля вікна. Дивилася на втікаючі порвані клапти хмар і думала про те, що отак втікло від неї родинне щастя і вже ніколи не вернеться назад.

Надворі було вже сонячно. Трава після дощу більше позеленіла, дерева вище піднесли своє ще мокре листя.

**

Минуло багато років. Журба зігнула Марію до землі, сріблом прикрасила її голову, а на обличчя поклала криві рядки зморшок.

Івась виріс на великого юнака. Пішов до школи, а потім подружив з недобрими приятелями і одного дня зо школи не вернувся. Мати ходила, питала, писала в газети, але за її сином і слід пропав. І тепер мати молилася за двох: за батька і за сина. Билася з бідою, ніби риба об лід, передчасно постаріла, але не переставала молитися. Не переставала також чекати, надіячися й вірити.

Прийшов місяць травень, не відомо вже кот-

рий місяць, як вона сама і ніхто їй не принесе квітки на Свято Матері. Сидить вона в своїй старій обездоленій хаті, а на столі стоїть великий букет бузку, якого сама нарвала і сама собі принесла в дарунок. Від бузку розплівається по хаті приємний запах, а Марія його майже нечує й не помічає. Життя її гірке, без квіток і без запахів весни, а тому букет бузку для неї непривабливий. Поставила його ось так, сама не знає навіщо.

Нараз за дверима почулася чиясь хода і Марія зірвалася на ноги. Поправила на голові хустку і відчинила двері. Перед нею стояв незнайомий мужчина, опираючись на палицю.

— Ви чогось хочете? — спітала.

— Додому прийшов, Маріє, — сказав незнайомий і переступив поріг хати.

— Петре...

— Маріє...

Сиділи обоє біля столу, дивилися одне одному в очі і бачили там кожне себе. Марія аж тепер почула, як пахне бузок і присунула букета близче до Петра.

— Але чого ж тебе так довго не було? Я видоптала всі стежки до станції, виплакала вже сльози, Петре...?

— Маріє, це довга історія і колись я тобі її всю розповім, — казав схильований Петро, глядячи голову дружини на своєму плечі. — Не міг раніше прийти, бо боявся, що я вже непотрібний тобі... Боявся, що ти мене не приймеш, бо я... я, Маріє, каліка.

Марія зірвалася на ноги.

— Де ж ти каліка, коли ти ходиш? — сказала й дивилася на нього очима, повними сліз.

— Ходжу, Маріє, але з палицею. Працювати вже не зможу й не зможу тобі заробити, бо одна в мене нога не моя. Дерев'яна. Протеза...

Марія впала йому на груди з новим плачем.

— То нічого, Петре, нічого. Добре, що прийшов. Я робитиму, якщо ти не зможеш. Але як ти міг так подумати, що я, твоя колишня Марія, християнка, і не прийму тебе?... Мені це дуже боляче, що ти таке міг подумати...

Вона дивилася в його очі, бачила в них образ того самого свого колишнього Петра і чула, що вона така щаслива цього травневого ранку.

А Петро посумнів. Він справді аж тепер збагнув свою вину, що таке міг подумати про свою добру Марію. Взяв обидві її руки і сильно притиснув до своїх уст.

— Прости мені, Маріє, прости!... Я справді винен. Міг був прийти раніше, але не прийшов, бо так якось все сталося... Я розкажу тобі хоча коротко, а потім більше розкажу. Багато в мене є говорити, бо ж багато бачив, багато пережив.

Марія зіткнула і тісніше взяла Петра за руку. А він, поправив свою дерев'яну ногу і говорив:

— ...і ми були, Маріє, в тяжкому бою. Мене поранило в ногу, а моєму французькому приятелеві відразу відрвало ліву руку. Поки нас завезли до лікарні, зійшло багато крові і мою ногу відрізали, а мій приятель відразу лишився лівої руки. Ми обидва були близькими приятелями, лежали також обидва в лікарні. Його відвідував багатий його батько, а мене не було кому відвідати. Ти була далеко, а більше я нікого не мав. Ми разом з цим моїм другом воювали, разом вийшли з лікарні, разом поїхали до багатих палаців його батька. Якраз незабаром війна закінчилася. Цей багатий мій приятель був одинаком у своєго батька і батько був такий співчутливий до мене, що потім, вмираючи, записав на мене одну третю своєго маєтку. І коли я отримав цей маєток, я подумав, що можу вертатися до тебе, бо вже мені працювати не треба. І тобі не треба. Вистачить нам аж до самої смерти... На станцію прийде мій

багаж із Франції, там і тепер є вже дещо, але я нічого не міг взяти з собою. Хотілося мені отак перейти самому рідними стежками і пригадати часи, коли ми тут ходили колись з тобою. Ніхто мене не відізнав і я не відізнав нікого з тих людей, що зустрів дорогою. Все змінилося, Маріє, але тепер будемо разом знову...

— Петре, — плакала Марія, — я не щаслива тим, що ти маєш маєток, бо я ще й не знаю, що ти маєш, але щаслива тим, що ти живий і прийшов. Щоб навіть, борони Боже, прийшов без рук, без ніг, але щоб тільки живий, то ти був би мені тим самим дорогим Петром, що й колись. Тебе я випросила назад у Бога, а тепер ще буду в Бога просити свого Івася.

— А скільки вже, як Івася немає? — спитав сумно Петро.

— Три роки. Була чутка, що бачили його люди в сусідньому місті, потім до мене приходила поліція й питалася, чи не був у домашніх, бо десь там ограбували якусь крамницю і думають, що він також там був. Отже, по всьому видно, що він десь є, але для мене його немає. Для нас з тобою він мертвий, пропавший. Тепер будемо обое молитися, обое будемо просити Бога і за нашого сина...

**

І ще минуло кілька років. За той час Петро обновив свою хату, допоміг також відбудувати в своєму селі церкву, дав трохи грошей на маленьку сільську лікарню, на дім сиріт. Купив також більше городів, посадив нові овочеві дерева. Ті дерева цвіли новим цвітом, а восени вкривалися жовтим листям. Проходила весна, літо, осінь, зима, а про їхнього Івася не було жодної чутки. Забули про нього люди, забули сусіди, але Марія не забула. Для когось він може бути злодієм, бандитом, навіть душогубом, але для неї, для матері, він — рідний син. Вона завжди готова його прийняти, все йому простити і все недобре назавжди забути.

Тому вона постійно молиться за його поворот до дому, просить також інших у своїй громаді, щоб молилися разом із нею. І не тільки молиться про те, щоб він вернувся додому, але також про те, щоб він вернувся назад до Бога, від Якого відійшов, назад до Христа.

Сьогодні Марія після щоденної своєї праці позачиняла віжна, підмела хату, а сама взяла свою улюблену стареньку Біблію, вийшла на обсаджений зеленим хмелем ганок і сіла біля маленького круглого столика. За ганком стояв вечір. Темрява розплывалася по саду, по зеленому городі. Картоплі росли до самого подвір'я і в них цвіркотав самотній цвіркун.

На ганку було ясно, бо там завжди висіла лампа, яка щедро розсипала світло по долівці, і по стінах. Те світло лампи падало також на розложену на столі Біблію і на похилену над нею Марію. Вона читала листочок за листочком, а Петро якраз у тому часі стругав у хаті нову палицю, бо ця, яку він привіз з Франції, зовсім стерлася. Потім Марія схилилася біля столика й напівуголос молилася. І якраз тоді, як вона молилася, страшна обдерта чоловіча тінь прокрадалася з саду до ганку, тримаючи в руках великого кия. Ця тінь довідалася, що Петро повернувся з Франції багатою людиною, що в нього вдома є гроши і тепер ця тінь пробивала собі крізь темряву до цих грошей дорогу. Вона підсунулася під самі кущі вже відцвілого бузку, а тут відразу двері до ганку, а потім до хати. Страшна розхристана тінь повзе обережно, ніби пантера до своеї невинної жертви. Вона вже бачить зігнуту біля столу жінку, а далі до хати бачить відхилені двері... Отже, обставини складаються найкраще. Він ударить жінку палицею, приголомшить її, а потім вбіжить до хати. Каліка ж з однією ногою боронитися не зможе й без спротиву віддасть гроши...

Тінь насуває маску під очі, втягає голову в

піджака і повзе-повзе, міцно тримаючи в руці грубого й кострубатого кия. Ось вона вже біля самих дверей. Світло лампи падає їй під ноги, але вона обережно відсувається до куща бузку і ловить рукою за клямку. І в цю хвилину тінь бачить на стіні біля лампи величного портрета, оправленого в блискучу рамку. Тінь пізнає цього портрета, він якраз висить в такому положенні, що обернений до дверей і дивиться туди очима живої людини. Страшна тінь випускає з рук палицю й поволі зсувається під кущ. А звідтам портрет видно ще ясніше. Малий, може дванадцятилітній хлопець тримає в руках якусь книжку і дивиться просто під кущ. Він має гарне кучеряве волосся й великі голубі очі. Тінь з-під куща дивиться в ті очі й пізнає в них себе... Густий піт тепер заливає його обличчя і він безсило падає на землю. А портрет дивиться-дивиться... Світло лампи миготить по ньому вогнем, а від того портрет ще ясніший і виразніший...

Тінь обдертої людини лежить під бузковим кущем і бачить, що Марія поволі стає з колін, витирає рукавом очі й випростовується перед портретом. Дивиться на нього якусь хвилину, потімходить по ньому рукою, щось говорить сама до себе і знову витирає рукою очі. Тінь під кущем виразно бачить, що жінка плаче. А потім нараз пригадує, як у цій хаті проходило його тяжке дитинство сироти. Пригадує, як він разом з мамою молився за щасливве повернення батька, як вони не мали що істи, як передчасно мати посивіла, як почали дрижати її руки, як почала скаржитися, що вже не бачить через постійний плач і слези... А потім тінь нараз пригадала, як то знайшлися погані приятелі, з якими він пішов по чужих містах, ноочуючи в парках, по старих розваленых будинках, аж поки всі розгубилися. А тепер ця тінь прийшла на самий край життя, прийшла, щоб ограбити матір і каліку батька, якого він ще навіть не бачив...

Людська тінь виповзла з-під куща, скинула з плечей подерготого піджака й миттю кинулася до дверей.

— Мамо!... Мамо!... — і впала безвладним снопом на долівку.

Марія бігла ганком, а в дверях вже стояв на одній нозі батько.

— Петре! — крикнула Марія. — Це Івась! Я знала, що так станеться. Вірила...

Вони обое вели під руки напів розбитого гріховним життям сина, від якого неслось тяжким смородом алкоголю. Посадили в хаті на м'якому кріслі й почали скидати з нього смердюче лахміття.

— Мамо!... Тату!... — я піду від вас, бо я не гідний бути сином вашим... Не достойний я того. Простіть мені... — говорив хлипаючи Іван.

Але добра мати не дала йому говорити. Вона розстібала його брудну сорочку, обіймала нечесану голову й цілувала її так само, як і колись. Він для неї завжди одинаковий, завжди дорогий, бо вона завжди одинакова любляча мати.

Було вже пізно-пізно. Іван уже спав на чистому м'якому ліжку, знову приготовленому його матір'ю. Спали вже всі люди в селі, але не спали зорі на небі, не спали цвіркуні на городі, а також не спали Петро з Марією. Вони сиділи на своєму ганку біля маленького круглого столика і сон далеко відлетів з іхніх очей.

— Петре, — казала Марія, — ти прийшов у місяці травні й Івась також вернувся в травні. І хоча Свято Матері давно минуло, відцвів уже бузок, але я вважаю, що Івась — це великий мені дарунок від Бога на Свято Матері. Я вірила й молилася і подумай тільки, який добрий наш Господь, Петре. Тепер уже не смію в Нього нічого просити, а тільки дякувати Йому все моє життя...

Петро взяв дружину за руку. Вона подивилася на нього і в її очах він побачив найбільше щастя доброї матері.

ВАЖЛИВА ТОЧКА

Щоб скоротити трохи дорогу, треба було минути панські кущі, перейти через вузьку почорнілу кладку, а звідти вже проста стежка аж до самих Федьківців. Гнат так і зробив. Хоча на кладці було слизько, бо, видно, що ніхто ще сьогодні через річку не проходив, але він йшов обережно, тримаючись за поруччя, і так перейшов. Зрештою, йому це не першина. Безліч разів він минав оті панські кущі, переходив оцією кладкою і міг би її перейти з заплющеними очима. Знайома йому тут кожна деревина, кожна стежка, кожен клаптик землі. Тут усюди порозкидані його сліди, але їх тепер не видно, бо все покрив перший білий сніг, який випав цієї ночі. Він приоздобив прибережні лози інеєм, зробив слизькою вузеньку кладку, прикрив свіжою ватою довгі сіножаті.

Гнат вийшов на горбок і чомусь, — сам не здав чого, — оглянувся. За ним ховалося в сивому тумані його рідне село, а Федьківців ще не було видно. Як тільки далеко можна було бачити, лежали довгі поля, на яких ще недавно стояли рядком копи вівса, гречки, а тепер сніг, сніг... Над тими білими просторами кружляють табунами ворони, дивуючись, мабуть, чому то все таке біле і просторе. З-під снігу стирчать сухі стебла бадилля, видніють горбочки присипаних меж, а більше нічого не видно. Земля на обрії ніби зійшла з небом і разом творять, велике неосяжне склепіння, що починається від річки і кінчается аж за Федьківцями.

Випроставшись і опираючись на палицю, Гнат міряв свої нерівні кроки і рій непрошених думок настирливо обсідали його голову. Не відомо чо-

му, але йому пригадалося так багато пов'язаного ось з цією стежкою, з тими засніженими полями і сіножатями. Було воно давно, але чомусь це все не забувається. Тут він косив колись сіно, складав сухі паухчі копиці, а потім між копицями пас свої коні. Інколи ночував з кіньми на сіножатах, а тоді він довго не спав. Коні, наївшись досита, стояли, обернувшись до себе головами, а він сидів під копицею, недалеко річки. Над сіножатями плив запах сіна, десь в прибережних лозах цвіріньяла самотня пташка, квакали дикі качки, а в небі сяяли зорі. Гнатові не хотілося спати. Він думав над тим, який то великий світ, що то є там вище зір, чому то ті зорі одна більша, а одна менша. З річки віяло паухчою прохолодою і він натягав на плечі витерту стару симражину. Так, давно це було. Дуже давно. Потім ось тут недалеко кладки, де одна дорога йшла до міста, а друга до лісу, він прощався зо своєю мамою і їхав до війська. Багато тут було людей і всі плачали, ніби справляли йому похорон. І це було також давно. Лишилися в душі тільки спогади, якіс химерні, далекі, журливі. А на їх місце виринали новіші, свіжі зовсім недавні. І такі радісні, щасливі, неповторні, як молодість і саме життя. Тут ось недалеко його сіножать. На самому завороті річки, де найбільше росте лепехи і де влітку найбільше літає водяних блискучих коників, саме на свято Петра і Павла відбулося його хрещення. І не тільки його, але багатьох його однолітків, молодих хлопців і дівчат. Ясно тоді світило сонце, вітер гнав полями хвилі збіжжя, а вода в річці була, ніби сльоза. На дні видно кожного камінчика, кожного корінця і кожну рибку, що стрибає на своєму дозвіллі. Далеко над полями, разом з хвилями пшениці, котився голосний євангельський спів. І під чудові мелодії того співу, з якимось найбільшим щастям і піднесенням багато молодих людей входило до води.

А між ними і він, Гнат. З усіх подій у своєму житті він чомусь оту подію запам'ятав найбільше. І коли він тільки буває ось тут, усе його ество наповняється якимось таким чуттям, що він ладен був би не йти, а бігти через оті всі свої поля і ніколи не чути найменшої втоми... Давно це було також, але як вічний Бог, як вічна людина, то ті спогади також вічні. І хоч він тепер іде, трохи опирається на палицю, відчуває від останнього тижня якийсь біль у крижах, але в душі він почуває себе молодим.

Розгорнувши чоботом сніг, Гнат зійшов над самою річкою. Під берегом чорніли кущі лози, на яких висіли тоненькі прозорі листочки, які не встигли восени власті на воду. Тихо щось шепотів висохлий очерет, а вода хлюпала, ніби її хтось брав і згортав під засніжені береги. Сіножаті простягнулися гендалеко-далеко і сплять собі спокійним і глибоким сном. Навколо ніде ні живої душі. Лише річка, лози, очерет і Гнат. Йому так погідно і весело на душі. От заспівати б отак на все поле! Але він не співає. Поволі розгортає сніг і сходить ще близче до води. Пригадує, що більше двадцять років тому, саме отут стояли його босі ноги. Якраз на тому самому місці. А за ним стояв Петро, Микита, Архип, Оксана, Христина... А пісня з берега лине, лине. Пахнуть трави, хлюпочеться вода, ніби музика...

Гнат здійняв свого кашкета. Став над самою водою, піdnіс очі до неба і так нерухомо стояв якусь хвилину. Йому здавалося, що й не треба отут щось казати, бо Бог і так бачить його серце і чує невисказану молитву. Думки його самі вже є молитвою і не треба слів. Господь же тут присутній і Гнат це добре знає. Знає, бо чує, що йому так добре, так широко в душі і в думках.

З далека долетів голос дзвону і Гнат чомусь аж тепер пригадав, що взавтра неділя і що він ще сьогодні ввечері має бути у Федъківцях. А

взуття там також буде велике богослуження і Вечеря Господня. Брати також мають там свої церковні проблеми, а тому й кличуть Гната, як досвідченого духовного робітника, щоб він прийшов і допоміг їм.

Гнат погладив рукою кишеню піджака, в якій була Біблія, потім рукою по обличчі і пішов снігом по тому місці, де влітку була стежка. Сніг був сухий, дрібний і не чіплявся чобіт. В ліве плеце трохи підганяв вітер і лоскотав за вухо, що виставало з-під кашкета.

За далеким горбком показалися перші верхи федъковецьких дерев. Праворуч йшла дорога до міста, ліворуч до млина, а Гнатова стежка — просто в долину. Там треба буде ще обминути торфовисні ями, пройти монастирським лісом, а далі будуть перші хати Федъківців. Гнат іде, іде, наспівую пісню, роздумує, перебирає в душі пережите, шукає там золотих думок, чистих зерняток, з якими він мав би поділитися з віруючими у Федъківцях. Небо ясне і на ньому немає ні однієї хмаринки. Рука, яка тримає палицю, відчуває, що вітер стає холодніший. Сніг під чобітами більше скрипить.

За долиною стежка вела під гору, була вдоптана і без снігу, бо вітер якраз був із заходу і позносив увесь сніг до рову. Зараз таки за корчаками тягнулося монастирське поле, а далі ліс, а ще далі — Федъківці. Гнат ступив на стежку і спіткнувся. Він відчув під ногами якісь рівчки і став. Аж тепер побачив, що це було чиєсь вузеньке поле з невикопаною картоплею. Гнат відчув, як його щось заболіло біля серця і він притримався там рукою. Потім довго ходив по полі і сам собі не вірив. Справді, невикопана картопля! Вона тепер уже пропала, а до весни вся померзне. Вузеньке поле випиралося одним кінцем в засніженний рівчак, а другим виходило на дорогу. Біля рівчака стирчала з-під снігу висока стерня, а да-

лі — рівні рядочки з сухим картоплинням. По тому картоплинні стрибали маленькі жовтошиї пташки, видзьобуючи якесь насіння. Ходив також Гнат і його юхтові чоботи глибоко грузли в сніг. Він міряв палицею горбочки, хотів таки переконатися, чи це справді невикопані картоплі і витирав рукавом чоло. Так, це були картоплі. Гнат випростався, підніс очі і бачив, що задалекою горою сідало сонце. Його закривала сива хмара, і він мав таке почуття, що якась така сама невидима чорна хмара лягає на його серце... Невикопані картоплі... І чиї ж це могли бути? Чому їх ніхто не зібрав? А поле було вузьке, коротке, ясно, що не багача, але якоїсь бідної людини. А може вдови?... Якже так?... Ні, він мусить довідатися, розпитати, чому таке сталося? Це ж практи людська пропадає, хліб... А може в тій родині є діти? Може якраз голодні?...

Минувши монастирський ліс, Гнат пішов поза цвинтарем на дорогу, що вела до села. Звідси Федъківці було вже видно, як на долоні. На горі блищаала золотом нова церква, далі за церковю тягнулося широке священикове обиєття, заставлене довгими будинками. На стодолі чорніло порожнє гніздо бузька, а з комина на хаті снувався додори білий шнурок диму. З другого кінця села блищаала бляхою нова кооператива, за нею гробовою цяткою чорні паровий млин, а все село розкинулося на багато кілометрів далеко аж до Суражів. Там десь на самому виході стоїть і молитовний євангельський дім. Його не видно, але він там є і до нього Гнат сьогодні поспішає. Він думає, що тепер вже скінчилися головні господарські роботи, субота і люди повинні прийти. Він тільки не знає, що він буде проповідувати. Досі він накреслив у своїму серці кілька місць з Євангелії, роздумував над ними, йдучи полем. Але, побачивши невикопані картоплі, все вивітрився з його голови. Він чує в серці якусь пустку, чує за

собою ніби якусь вину. А люди прийдуть. І що ж він їм скаже?

Біля великого роздоріжжя Гнат зустрів незнайомого юнака і відразу до нього:

— Скажи мені, юначе, чиє то поле отам біля кущів з невикопаною картоплею?

— Не знаю, де саме?

— Як іти до монастирського лісу, і, недоходячи до кінця, направо, біля самої дороги.

Юнак щось подумав, чомусь подивився собі під ноги, почухався за вухом і сказав:

— От добре не можу знати, бо ми там поля не маємо і я мало там буваю. Але якщо це над самою дорогою, то мабуть це буде Василихи.

— А хто вона така?

— Це одна бідна вдова таки з нашого села.

— А ти можеш мені показати, де вона живе? Хлопець обернувся до поля.

— То недалеко звідси. Підете отак біля тієї загороди, а там звернете направо, потім минете вітряка і зараз над самим вигоном буде її хата. Ви легко побачите. Обдерта така. Одне вікно від вигона, а одне від поля. Біля хати буде якийсь хлівець, а більше жодних будинків немає. Це і буде Василишина хата.

Гнат подякував і звернув з дороги. За огорожею перейшов через перелаза, звернув направо і коли пройшов ще якимось городами, здалека побачив широкого вигона, а біля нього, ніби купа невпорядкованої соломи, стояла самотня хатина. До неї не було ані хвіртки, ані стежки і Гнат просто з вигона підійшов до дверей. Постукав, але за дверима нікого не було. Ввійшов сам без якогобудь запрошення і став біля порога, здійнявши кашкета. Від столу на нього подивилося двоє сумних очей молодої ще жінки.

— Добрый підвечір! — сказав Гнат — і профічте, що я отак несподівано прийшов до вас.

— Дай, Боже, здоров'я, — відказала жінка

і почала ганчіркою витирати лавку. — Прошу, сідайте, прошу...

— Та я сідати не буду. Дякую... Я не можу баритися довго, бо ось вже вечоріє, а мені треба бути на зібранні. Я сам з Башуків, і йду до євангелистів на зібрання... До молитовного ж дому ще кавалок дороги аж на другий кінець села. Але я ось до вас... Чи то ваше поле там біля монастирського лісу з невикопаною картоплею?

— Мое, — сказала жінка і обернула обличчя до вікна. Гнат побачив, як очі її дрібненько закліпали.

— А чого ж ви не викопали своєї картоплі? — знову Гнат.

— Не могла, бо була хвора. Кілька днів тому встала. Пішла на поле, попробувала копати і не можна було. Земля вже замерзла. А тепер до того впав сніг і...

— А чи ви маєте на зиму картоплі?

— Ні, не маю, — ледь чутно сказала жінка. — Коли ще чоловік був, то давали собі якось раду. Заробили або в попа, або в пана, або в багатих людей, а тепер немає кому заробити. Діти ще малі...

— А де ж ваш чоловік?

— Не вернувся з війни. Прийшло тільки повідомлення, що загинув на японському фронті і це все.

Гнат подивився по хаті і аж тепер побачив, що з-за печі виглядало дві маленькі худі голівки. В хаті було холодно і мороз розмальовував на вікнах широкі квіти.

— Дякую, я тільки хотів оце знати. Вибачте ще раз, що потурбував вас і бувайте здорові.

Вийшов надвір, але не відчув, що він був у хаті. Так само, як надворі, так само холодно і там. Здається навіть, що надворі тепліше, бо ясно, широко і соняшно.

Гнат минав село і ввесі час ішов городами.

Серце його палало якимось жаром, а обличчя соромом. Тому не заходив ані до Матвія, ані до Романа, не хотів ні з ким зустрінутися в селі, і виминав його городами, перелазами аж поки прийшов так аж до молитовного дому.

Людей ще багато не було, але вже приходили. Одні були вбрані в теплих кожухах, на ногах валянки, на головах кудлаті шапки. А жінки в коротких кожушках, в теплих хустках, бо мороз під вечір тисне. Небо почевоніло, вітер обернувся, віє з півночі і щіпає гострими голками.

Гнат сів на тому місці, де він часто сідав і низько опустив на груди зажурену голову. Брати відразу побачили і зміркували, що з ним щось не те. Він же завжди був веселий, перший подавав співати псалми, сам починав, а за ним вже співали всі. А сьогодні Гнат щось не такий.

— Що з тобою, брате, може нездоровий? — присів біля нього проводячий федъківської громади, брат Артем.

— Сам не знаю що таке... Але чую, що сьогодні я не зможу сказати у вас слова. Порожньо в мене і в голові, і в серці, і в душі. Все вивітрилося і я сиджу ось тут, як сам не свій. Насилу приплентався.

— То знаєш, посидь сьогодні, а ми зібрання проведемо самі, — казав проводячий, брат Артем. — Сьогодні зібрання в нас буде коротке, бо будемо мати наради церковного комітету. Ти вже послужиш нам узавтра, а сьогодні може послужиш добрими порадами. У нас багато різних проблем. Тому ми й переказували, щоб прийшов. Шкода тільки, що таке щось сталося. Може прохолос дорогою. Вітер пекучий. Пересядь ближче печі, а може йди до хати, візьми порошок...

— Ні, дякую. Пересиджу вже якось, а перед сном, якщо треба буде, можу взяти порошка.

Зібрання розпочалося, бриніли пісні, але Гнат сидів, ніби сам не свій. І чим байдоріша була яка

пісня, чим голосніше вона співалася, тим тяжче було на його душі. А коли заспівали пісню "Все Тобі даю, душу всю мою", то він не всидів і вийшов до другої кімнати. За ним вибіг і брат Артем і ще кількох старших братів з церковного комітету.

— Отут, отут присядь, Гнате, — заходилися вони біля нього. — Може води, аспірини...

— Нічого, браті, не треба. Воно зараз пройде, — відмовлявся Гнат.

І дійсно, коли зібрання скінчилося, Гнат відразу повеселішав. Сидів за столом на нарадах церковного комітету і ввесь час щось записував на папірці. Потім перегортав свою Біблію, підкреслював там якісь місця і час-до-часу водив зажуреним поглядом по всіх присутніх.

Голова церковного комітету відчитав програму нарад. Там і питання про новий пліт навколо молитовного дому, добудова дому від саду для найстаршої кляси недільної школи. Треба виписати більше співаників, бо ті вже понищилися, купити нові лямпи, подумати про відкриття нових зібрань у тих селах, де ще немає євангельських громад. І ще якісь точки, і ще... Але Гнат іх не чує, а все щось пише і пише.

— Може брат Гнат нам щось ще додасть до програми, поки будемо розбирати ті точки, — сказав голова і сів, поклавши перед собою списаного аркуша паперу.

Гнат, довго не вагаючись, встав за столом. Потім поступився в кут і став так, щоб добре було всіх бачити. Поклав перед собою Біблію, але не відкривав. Відкашельнувся і вітер хустинкою чоло. Твердим і різким голосом сказав:

— Браті, я маю одну найголовнішу точку. Все те, що брат голова перечитав, добре, але якщо моя точка не буде виконана, то все, сказане братом, піде на вітер... І я взагалі дуже дивуюся, що ви отут зібралися вирішувати такі великі

справи, як відкриття нових зібрань по інших селах. Не треба, братій!... Треба ще ваше зібрання закрити... — і Гнат сильно піdnіс свій голос. — Так, закрити, а вас усіх повилучувати з Церкви Христової!... І коли б я мав на це право, я зробив би так... А якже... Всіх би вилучив...

Артем переступив з ноги на ногу. Списаний папірець програми нарад лежав перед ним на столі і він намагався його взяти тремтячими руками. Устав на ноги також секретар громади.

— Гнате, що ти таке говориш?... — впали раз два голоси.

— Не перебивайте, братій, — дрижачим голосом сказав Гнат. — Дайте виговорити все, що отут назбиралося за сьогодні, — і він вдарив себе рукою в груди біля серця.

— Ви знаєте вдову Василиху, що живе в вашому селі, отам над самим вигоном?

— Знаємо! — відказало кілька голосів.

— А чи знаєте, що вона має двоє дітей, а в її хаті так холодно, як надворі?... Знаєте, га?...

Усі мовчать.

— А чи знаєте, що вона має один маленький кусочек поля, який засадила картоплею, але всени бідна захворіла і та картопля залишилася на полі невикопаною? Скажіть, знаєте?... Ну, чого ж мовчите?... Ти, брате Артеме, знаєш про це?

— Чув, що залишилася, але при чому тут я? — відказав Артем і сів на лавку, так скоро, ніби його хтось там потягнув за ліктя.

— Як то при чому ти? А ти ж проводячий євангельської громади, в якій проповідується любов Христова, проповідується те, щоб помагати сиротам, вдовам. А ви ж робите так? От всі ви, члени комітету, диякони, які найбільше повинні про це дбати. Скажіть, коли б отак ви були зібрали трохи своїх членів, пішли на поле Василихи, викопали її картоплю, привезли додому... Ви знаєте, яке б це було свідоцтво для світу? Це бу-

ло б вартніше, як сотня наших проповідей. А роботи там що на тому полі? Десятеро людей за годину всі картоплі викопали б. Це ж мізерія. Бідота. Поле — заєць перескоче, а на таке велике село, де на високій горі блищити золотими банями церква, а в другому кінці села пишається новий муріваний дім молитви і не знайшлося кому помогти бідній вдові... Що, як ви думаете? Пошо тоді та церква, пошо молитовний дім, пошо наші проповіді? Скажіть?... Ми всі поприходимо, посідаємо на лавках, повбирали, ситі, і співаємо голосно: “все Тобі даю, душу всю мою”... А це ж не так. Найперше, якщо та наша душа не дасть бідному хліба, не пригорне сироти, не одіне нагого, то Господь такої камінної душі і не потребує... А тому, не треба такого співати, треба деякі пісні нам викинути з наших співників. А тоді не треба і молитовних домів, не треба відкривати нових зібрань... Так, чи ні?... Пошо?... Нічого не треба, якщо в нас немає любові до нашого близнього. Тоді наші проповіді — вітер!... Треба життям показати те, що ми проповідуємо... Правду кажу, чи ні?... Скажіть!... Чого мовчите?

Але йому ніхто нічого не відповів. Усі сиділи, дивлячись то на Гната, то один на одного. А Гнат вів далі:

— Пробачте, братій, якщо сказав гостро. Дуже тяжко мені було. Сьогодні я був у тієї вдови, бачив її нужду, бачив її сиріт. А перед тим бачив її невикопані картоплі, бо якраз тудою проходив. Пробачте... Серце мене дуже заболіло за наше християнство... За себе, за вас...

Гнат сів і закрив очі руками. Пасми посивілого його волосся впали на чоло.

— Не маємо що тобі пробачати, дорогий брате, — першим казав Артем. — Можна було б викопати її ті картоплі, але щось таке нікому з нас і до голови не прийшло. А тепер вже й так

пропало. Щоб хотіли викопати, то не можна.

— Але можемо щось іншого зробити — вступився Матвій.

— А що?

— Ми можемо зложитися і зібрати між собою ті картоплі, що пропали на полі.

— Ясно, що можемо... І треба, — сказали разом кілька голосів.

— Браті, тій вдові не тільки картоплі треба зібрати, але всього іншого. У неї хата не облогена соломою, на дворі ані полінця дров, а в хаті, мабуть ані кусочка хліба. Отже, чи ви готові взавтра скликати загальне членське зібрання, я ту справу скажу всій церкві і ми зберемо те, що й� потрібно? — спітався Гнат.

— Ми погоджуємося, погоджуємося, — обізвалися всі присутні.

— Я можу дати кілька мішків картоплі.

— А я дам якогось зерна, бо картопля цього року мені щось хибнула.

— А я можу дров привезти, бо якраз маю в лісі нарубані. Можу також дати трохи соломи.

— А я можу...

— А я...

— Добре, браті, — перебив усім Гнат. — Я знаю, що ви це зробите, бо ж усі ви діти Божі. Повинні зробити... А тепер час уже пізній, ми вирішили одну з дуже важливих точок, але ви ще маєте на своєму засіданні про багато чого говорити. Тому, ідіть далі...

І він кивнув головою до брата Артема.

ПАСІКА

Кожної суботи, коли кінчалася в кооперативі моя докучлива праця, я брав книжку і виходив далеко за село, щоб відпочити від цілоденного людського гамору, почитати щось корисне, подихати свіжим повітрям, послухати співу пташок. Сідав, бувало, між житом на межі, або під кущами, прислуховувався до шепоту легенького вітру і тоді справді відпочивало не тільки втомлене тіло, але й втомлена душа і серце. Високе жито гойдалося, торкалося м'якими колосками мого обличчя, і кидало мені запахом чебрецю і сосонки, що густою щіткою вкрили межу. Навколо була неймовірна тиша, гойдалися пшениці, жита, а в їхній гущавині десь глибоко цвірінкали цвіркуни. Бриніла десь в блакиті остання пісня жайворонка. А сонце поволі котилося до сивого обрію.

Однієї такої суботи я пішов стежкою поза свій сад. Потім звернув наліво під кущі ліщини, які називалися “попівськими кущами”, бо росли біля поля нашого доброго священика.

Кінчався травневий день. Жайворонок доспівував свою пісню, а з села долітав голос отари, яка поверталася з поля додому. Чудовий тоді був вечір і незабутній в моєму житті! Навколо була картина краси, один величний незмірний храм Божої природи. Спів перепелиць, гудіння хрущів, спадаюча на обличчя роса, але на моїй душі лежавого підвечора якийсь тяжкий смуток. Він каменем ліг на серце, залізними руками тиснув мої скроні і я ніяк не міг його позбутися. Безконечно приходили до голови тривожні думи. Я згадував недавні передвоєнні часи найкращої моєї молодості, згадував школу, Варшаву, друзів дорогих і незабутніх. Всі вони, ніби сполохані птиці,

розлетілися від 1939-го року по всьому широкому світі. А я залишився в своєму тихому волинському селі. Безмежно багато пережив тут тяжких воєнних хвилин, але залишився при житті, тільки дуже самотній, з надвереженим здоров'ям, з пошарпаними нервами...

Цей непрошений смуток, різні тривожні думки я бажав порозкидати по житах і пшеницях, а тому без жодної мети ходив отак крок за кроком польовою стежкою. Був тоді день 15-го травня 1943-го року. Обійшовши долину, минув панський колишній лан, який тепер був поділений між малоземельними людьми, і дійшов так аж до свого поля, яке вузенькою смужкою простелилося під лісом. Учора тут був дощ і під межею ще не висохли калюжі води. Овес переплівся із свиріпою і після дощу піdnіс догори свої тендітні листочки. Сонце щойно сковалося і молодий березовий ліс тихо шумів свою вечірню молитву. Десь далеко на високому бересті кувала зозуля. Стукав голосно дятль і відгомін того летів над моїм полем і затихав за горбком. Ніде не було ні живої душі. Лише поле, ліс і моя тінь, що падала через межу на овес. Я став під лісом і слухав стукоту свого серця, співу пташок, а потім довго й гаряче молився Тому, Хто створив оцю чудову природу, Хто дав пахучість квіткам, голос зозулі, а мені віру в Ньюго, як моєго Спасителя. В моїй молитві я згадував усіх моїх друзів, про яких не знов, хто ще живе, молився про всі мої проблеми, а після цього чув, що так само, як роса спадає на поля, так роса Божої ласки спадає на мое втомлене серце. Розходяться тяжкі хмари, всміхається золоте сонце...

Йшов додому, як уже темніло. На небі засяяли перші травневі зорі. Треба було проходити біля так званої "Пасіки", яка купою зелених лип стояла на полі пів кілометра від моого села. Був це великий овочевий сад, обсаджений липами,

кущами ліщини, а потім ще обведений глибоким ровом. За панщини, так оповідали старі люди, в цьому саду була велика пасіка, а якийсь мій далекий прадід був тут сторожем. Потім цей затишний клапоть кущів належав до нашого фільварку. Вуликів з бджолами там вже не було, але було багато яблунь і груш. Мій дід, якого я трошки пам'ятаю, також був сторожем того саду. Ми, діти, бували ходили до нього поміж житами, щоб пан не бачив, несли йому з дому в близнюках борщ і галушки, а він нам ддав пахучих папіровок і спасівок. Це такі яблука і грушки, яких ніде на світі більше немає. Потім ми залазили до його буди, притаївшись під солом'яними сніпками, чекали, поки дід випорожнить близнюки. А він їв, не кваплячись. Облизував дерев'яну солдатську ложку, витирає довгі сиві вуса, а потім оповідав нам про те, що в тій Пасіці колись було. Обганяв над купою грушок оси, а ще пізніше проводив нас за кущі і нагадував, щоб дорогою не побити близнюків.

За Польщі Пасіку купив пан Кузь десь з-під Krakова, побудував там нову хату, стодолу, хліви. Саду не плекав, а тому яблуні постаріли, покрилися мохом і мало родили яблук. Пан Кузь сіяв навколо Пасіки свою землю, збирав гарні врожаї і жив не бідно. Подружжив з нашими людьми, наочився нашої мови, діти майже забули польську мову і тільки те, що він кожної неділі їздив до костела в місті, відрізняли його від усіх наших людей.

Стежка моя звужується і ховається в пшениці. Щоб не обмочитися росою, обходжу кругом і затримуюся на дорозі, що веде до Пасіки. Не хочеться вертатися до села. Отак стояв би тут цілий вечір, всю ніч! Яка незрівняна кругом краса! І я, сам не знаю чого, сів на горбочку, поклавши біля себе книжку, якої так і не читав. Дорога двома коліями, вирізаними колісми, ховалася в Пасіці.

Я пам'ятаю, що колись цієї дороги тут не було. Була тільки маленька стежка, на якій лежало безліч і моїх дитячих слідів. І з тією Пасікою, і з тією стежкою пов'язано так багато спогадів моого юначого життя.

**

Я мав доброго друга Василя, з яким ми бували часто ходили шукати в Пасіці пташих гнізд. Там мабуть не було ні одного дупла, якого б ми не знали, ні одне вороняче гніздо не сковалося від пильного нашого зору. Чи то на цвінтарі, чи в дяківському хуторі — ми всюди були. А одного підвечора пішли до нашої улюбленої Пасіки. Приходимо до одної груші, в якій, ми знали, було дупло, а в ньому часто мостилися шпаки. Я став під грушевою, Василь виліз по мені, став ногами на мою голову й дістався до першої відноси, а звідтам і до дупла. На груші жалісно пищали два шпаки. А Василь напружувається і колупав рукою в дуплі.

— Е! — крикнув він щасливим голосом, витягаючи з дупла мале шпаченя.

Я притримав Василя за ногу і допоміг йому злізти на землю. Шпаченя було ще мале, не могло ще літати і маленькими очима дивилося на нас, роззвіляючи жовтого ротика.

— Чиє ж воно тепер буде? — питала Василя.

— Моє, бо я знайшов, — непевно якось відказав він.

— Не ти знайшов, бо це я тобі показав дупло. І я тебе підсадив... Тому шпаченя моє...

Василь почервонів і поступився назад. Я хотів кинутися до нього, але він сказав:

— Знаєш що? Воно ще таке мале, давай покладемо його назад до дупла, а до неділі воно виросте і тоді заберемо. Нехай тоді буде твоє...

Я знову підсадив Василя на грушу і він поклав шпаченя назад до гнізда. Ми вийшли за Па-

сіку й швидко побігли стежкою до села. На роздоріжжі Василь пішов додому, а я городами — до своєї хати. Але сонце ще не зовсіх сковалося, на дворі ще дуже видно і мені нараз прийшла думка перехитрити Василя. Я миттю пустився через сад, перестрибнув через кілька плотів і вибіг на поле. Минувши вигона, я біг і біг, тримаючись рукою за живіт. Ось і стежка, що веде до Пасіки. Я біжу між високою колосистою пшеницею, а вона сердито б'ється і колить мое обличчя. Але мені ввесь світ ні по чому. Я біжу і наперед малою собі в уяві картину, як то я знайду шпаченя, принесу додому, зроблю йому клітку, поставлю води, накопаю хробачків... Ось уже перші кущі Пасіки. Я оглядаюся назад і бачу, що сонце вже сковалося і там тільки жевріє велика червона пожежа. Вбігаю, засапавшись, до Пасіки, біжу стрімголов до знайомої липи і бачу... Василь вже сидить біля дупла, а в його руках маленьке шпаченя. Мене пройняла несамовита злість.

— Злізай сюди і віддай мені шпаченя! — закричав я з усієї сили.

— Я злізу, але шпаченяти не віддам, — рішуче сказав Василь і спустив з груші ногу. Я з усієї сили потягнув його за штани і він упав на траву. Я хотів було кинутися на нього, але Василь смикнувся і пустився щосили втікати. Я кинувся за ним. Якось я заплутався в траву і впав. За той час Василь біг вже стежкою і тільки голову його було видно, що вискакувала і знову тонула в зелених колосках. Я біг за ним і чув, що колосся б'є мене по обличчі, але мені давало сили те, що віддалъ між мною і Василем зменшувалася все більше і більше.

Під самим селом в долині я його таки наздогнав. Шарпнув на ходу за сорочку і він упав на землю. Я кинувся на нього й почалася боротьба за шпаченя. Ми кусали один одного, тягнули за волосся, дерли своїми гострими пазурами. Обом

нам йшла з носа кров, а сорочки наші були чорні від кротовин і з зеленими плямами від трави. Часом я сидів на Василевій спині і бив його з усієї сили кулаком по плечах, то знову він був на мені, мнучи мої груди колінами і дерути пальцями мое обличчя. Потім Василь знову якось, ніби в'юн, вислизнувся з моїх кук і кинувся втікати. Але в ту хвилину встромив до кишені руку і вийняв звідти шпаченя. Воно було неживе, пом'яте і окривавлене...

— Що ж ти зробив? — сказав Василь і дуже скривився, готовий розплакатися.

— То це через тебе, — сказав я і підступив до нього уже без гніву. Тепер мені було шкода і шпаченя, і Василя...

— Ні, то через тебе, — відказав Василь і рясні слози струмками попливли по його брудному обличчі.

І закінчилася вся ця дитяча трагедія тим, що ми викопали в кротовині ямку, поховали там шпаченя і пішли до села вже, як друзі. Надворі зовсім темніло і з-за гори підносився місяць.

**

Минуло два роки і я був прийшов до Пасіки за новою пригодою. На цей раз вона могла б бути більш трагічною, але Господь видимо зберіг мене від того.

Пасли ми, малі хлопці, на полі худобу, а була тоді дуже гарна весна. Ми пішли до Пасіки наломити пруття для якоїсь забави, а дорогою я знайшов якусь маленьку блискучу трубочку. Сергій, двохрідний брат був старший мене на п'ять років і зажадав, щоб цю трубку дати йому. Але я не хотів. Тоді він без жодної надуми повалив мене на землю, став мені на груди колінами. Я пручався, але що можна було зробити такій силі, яку мав Сергій? Він витер трубку в штані і злісно сказав до мене:

— Пошто вона, шмаркачу, тобі, а я зроблю

з неї гарного блискучого муштука для сигарок. — і почав біля трубки щось майструвати. Відкрутив з одного кінця чорну головку, взяв шпильку й почав виджолобувати з середини щось таке, подібне до муки, тільки трошки зеленовате. Ми, хлопці, окружили Сергія і дивимося, повитягавши голови. І нараз голосний звук змішався з Сергієвим криком. Мені кинуло в обличчя кусочками людського м'яса і врови. Запах сірки і ідкого диму кусав за очі. Коли ж дим розійшовся, ми побачили, що Сергій лежав на траві з окривавленим обличчям. Я, перелякавшись, почав бігти додому. Застав якраз у хаті Сергієвого батька і сказав йому, що сталося. Ми вибігли за сад і пустилися до Пасіки. В долині побачили Сергія, що йшов напроти нас, махаючи покаліченю рукою. За ним стелився нерівний слід крові...

Того самого дня Сергія завезли до міста, а за кілька неділь він повернувся звідти тільки з однією рукою. Другу руку йому відрізали, бо на ній були відірвані всі пальці. Виявилося, що ми були знайшли капсуля до гранати.

**

Багато літ пройшло від того часу. Відргиміла страшна революція, змінилося обличчя нашого села, бо в часі війни воно було зруйноване, а тепер відбудувалося наново. Змінився вигляд наших піль, бо колись за нашим садом був суцільний панський лан, але за Польщі земля була поділена поміж польськими колоністами, а тепер — поміж селянами. Встигла запалитися друга світова війна і вона недавно гуркотіла ось тут тими самими полями, тихими нашими селами. Знову багато чого змінилося, але Пасіка була та сама. Вона стояла зеленим капелюхом на широких полях і манила мене до свого розкішного холодку. Але я сидів на горбочку й сидів. Перебираю у пам'яті минуле. А потім устав і пустився знайомою стежкою додому. Але на пшениці, якою проходила стежка, було

вже так багато роси, що треба було Пасіку обійти з другого боку і йти до села дорогою.

В воротах стояла найстарша дочка Кузя, панна Зося. Побачивши мене, вона побігла мені на зустріч.

— Зайдіть трохи до нас, — казала Зося, — тато десь скоро приїде з міста... Може якісь новинки привезе. Може газету...

І ми пішли з Зосею на подвір'я. Під хатою на дерев'яних сходах сиділи діти пана Кузя: шестилітній хлопець, дві дівчини і мати. Чекали батька, але його чомусь ще досі не було. Я й собі присів біля тієї доброї родини і ми спільно розмовляли про щобудь. Надворі пахла травнева ніч. В кущах співав соловейко, і здавалося, що ніде на світі немає жодної війни, що всюди отак чудово і спокійно, як в нашій Пасіці. Але це було не так. Це був страшний 1943-ій рік, коли десь далеко за Києвом точилися тяжкі бої, а тиха наша Волинь палала в страшній братовбивчій революції. Ми були повністю відрізані від світу. Ніхто не мав радіо, не було газет, але ми знали, що на світі відбуваються великих подій. Ті події зачепили своєю смертельною силою і наші села і вони палають одне по одному, ніби смолоскипи. Учора проходила селом група якихось партизан, пограбували людей і пішли далі. В сусідньому селі стояли якісь колчаківці і стеризовані люди навіть не виходили зо своїх хат. Але все це лихो досі не торкнулося нашого села, яке спочиває собі тихо між двома горами. Воно також ще не зачепило Пасіки. Тому ми й сиділи тут, слухали співу соловейка, гудіння хрушів і чекали пана Кузя з міста. Але його довго не було. Час не помітно втікав. Далекий обрій на заході давно сковав сонце, а все небо засіялося безліччю зір. До нас ще прийшов з сусіднього села Юрко, молодий хлопець, наречений середньої доньки пана Кузя. Було вже пізно. І нараз я відчув у душі

якийсь дивний неспокій. Я намагався вгамувати його, але він побільшувався з кожною хвилиною, відбираючи в мене всякий добрий настрій. Тоді я встав і сказав до всіх:

— Я дуже перепрошую, але я вже мушу іти додому. Вже пізно, а поки зайду...

— Ще посидьте трохи, — відповіло нараз кілька голосів. — Тато повинен ось вже таки надіхати...

Але я сидіти не міг. Мені щось відбирало мову, щось ніби брало мене за руку й казало: “Іди! іди!... Скоро іди”...

— Ні, я мушу чомусь іти. Ви ще сидіть собі, а я піду. — і я подав усім руку.

— То й я піду з вами до села, — сказала Зося і встала собі. — Тепер таке всюди діється, що ми просто боймося ночувати вдома. А там у селі в кого будь переночую.

— А я з хлопцем піду до Млиновець, — сказала мати і взяла сина за руку.

Ми з Зосею пішли в один бік, а вона в другий. В Пасіці під хатою залишилися тільки Юрко і дві молодших доньки пана Кузя.

Долиною проходила дорога, а праворуч стояла висока гора. На горі видніла в тумані стара церква, в якій не відправлялися богослужби ще з 1940-го року. На тлі зоряного неба сяяв трираммний хрест. Далі за церквою тягнувся широкий цвинтар.

Ми підходили вже до самого села, коли нараз почули за собою голосний постріл. Один, а потім другий, третій... Відгук пострілів покотився долиною і завмер. Завмерли зо страху також наші серця. І в цю саму хвилину ми побачили, як над Пасікою почали підноситися догори клубки диму. Зося кинулася назад, але я взяв її за руку і силою потягнув до першої хати в селі. Господарі вже спали, але тепер повставали і ми вгамовували бідну Зосю. А вона кидалася, пробувала вир-

ватися з наших рук, і бігти до своєї Пасіки, яка тепер палала високим смолоскипом, освітлюючи все довкілля.

Збудилося все наше село. Люди повиходили на поле, дивилися, тяжко зітхали, але до Пасіки ніхто не пішов. Боялися. Знали, що рука, яка запалила Пасіку, не має до нікого милосердя, а тому кожен боявся за своє життя.

Коли ж прийшов новий день, над горою зійшло сонце, ми великим гуртом побігли до Пасіки. У ній так само, як учора ввечері, співав соловейко, кувала зозуля, але хати, хлівів і стодоли пана Кузя вже не було. На тому місці лежала купа ще тліючого попелу. Але що сталося з Юрком, з двома дівчатами? Ми розбіглися по густих кущах, по зарослях, але ніде нічого не знайшли. Тимчасом з Млиновець прибігла мати з малим своїм хлопцем. Вона ходила навколо згарищ, ломила в розпуці руки. Люди кинулися до горючих рештків стодоли і коли розкидали всі недогарки грубих слупів і кроквів, знайшли на самому споді три людські трупи з повідрагуваними головами, руками й ногами... Ми поклали їх на траву рядком, але не можна було їх розпізнати, бо ж були це тільки короткі, обгорілі головні... А учора ж увечері були це молоді гарні люди, повні життя, повні гумору, сили, любові... Ми стояли над обгорілими трупами в глибокому мовчанні... Один тільки Господь знає, що відбувалося в серцях наших людей, але сказати того ніхто не відважувався. Смертоносці може десь причалилися в кущах, може десь пішли шукати іншої жертви, а завтра можуть прийти і до нашого села. Тому не треба нічого казати. Так найкраще. Мовчати...

Дим з догоряючих головень падав на дерева, на сад і розстелявся по траві. І нараз хтось з юрби гукнув:

— Їде, їде!... Кузь їде...

Я подивився на дорогу. Одним конем, запря-

женим до дерев'яного воза, Кузь їхав з міста додому.

— Чи знає він?... Чи знає? — шептали люди.

Але пан Кузь уже знав. Сказали йому в селі, через яке він їхав. Тому й не спішив. Поволі в'їхав на подвір'я і кинув на землю батога й віжки. Зося прибігла до нього.

— Тату!... — і впала йому на руки.

Батько пригорнув її до себе. Потім скинув кашкета, подивився на людей, подивився на купи тліючих згарищ, і перехрестився. Потім став над трупами доньок, дивився тяжким поглядом на траву і обличчя його було страшне, чорне, ніби темна ніч... Але не заплакав. Не кинув ні однієї сльозинки, і я вперше побачив, що людина інколи від великого горя не може плакати...

Довго він так стояв, ніби мертвий, ніби сам труп, а потім обернувся до Зосі.

— А де мама? — спитався тихо.

— Дружина ваша є, — відповів я замість Зосі, — але вона сильно тут плакала і ми забрали її до нашого села.

— А Петро?

— Петро також там... З мамою...

Кузь подивився по людях, взявся рукою за голову і здавалося ніби він щось хоче собі пригадати, але не знає що...

— То мені казали, що й ви учора тут були?

— Так, був, але перед тим встиг піти додому.

— Дякую вам за те, що Зосю взяли з собою. Були б усі загинули. А так... — і я аж тепер побачив на його очах сльози...

Того самого дня ми зробили труну, поскладали до неї обгорілі трупи і поховали в одній труні, в одній могилі. Троє гарних молодих людей...

Під вечір того самого дня я йшов сам на своє поле під лісом, де я учора був. Я виразно побачив, що вчорашия моя молитва тут була вислухана. Господь мене врятував від страшної смерті.

**

Другої весни я залишав своє тихе село, залишав свій рідний край. Недалеко було чути гарматні постріли з фронту. Він поволі посувався й до нашого села і ніс з собою знищення того, що ще було ціле. Був кінець березня 1944-го року. Земля вже пахла весняними випарами. На горбках вже цвіли перші біленькі квіточки, але в долинах лежали ще почорнілі клапті снігу. Востаннє я йшов біля своєї незабутньої Пасіки. Високо в блакитному небі співали жайворонки. На дуплавій липі голосно вуркотів дикий голуб. Я проїшов зарослою стежкою до Пасіки. Вона покрилася туманом і пусткою. Тільки дерева шуміли, навіаючи смуток і тугу. Вітер давно порозносив попіл з гарного колись господарства, але залишилося каміння на тому місці, де стояла, хата, хліви, стодола. Самотній я тепер стояв на цьому пам'ятному для мене місці і дивився в минуле, перебираючи думки. Намагався піднести заслону майбутнього, але там була тільки сама темрява. На місці, де стояла колись стодола, вітер поздував усе, але там залишився ще чистий тік, на якому Кузь молотив свою пшеницю. Тепер на ньому валялося багато обгорілих камінців, кусочків обсмаленого дерева, а між ними... білі-бліі кісточки, вимиті минулорічними дощами, а тепер висушені теплим весняним сонцем... Я взяв одну кісточку, другу... А потім поклав там, де вони лежали. Це були кісточки з погорілих трупів...

І пішов за Пасіку туди, де заходило сонце. Куди я йшов, то й сам не знав, але треба було йти, бо зо сходу нестремно посувався фронт. Рій тяжких непрошених думок обсідав мою голову, мое серце. Йшов, а потім оглянувся. Ще раз, і ще... З Пасіки були вже видні тільки верхи найвищих лип. На них сиділи купи гайвороня. Я зійшов у долину. Ще раз оглянувся. Пасіки вже не було видно...

АРХИПОВА ПОЖЕРТВА

Архип якслід договорився зо своєю дружиною і вирішили продати десятину свого поля. Дітей в них небагато, всього тільки двоє, то й того поля, що вони мають, вистачить для них. А на старість їм і так багато не треба. Доживуть віку при котромусь з дітей, зате тепер менше треба буде робити, бо сила в них уже не та, що була колись. Договорилися, роздумали, зважили все на вазі своїх господарчих обставин і купець на ту десятину, що під горою, скоро знайшовся. Погодилися на тому, що половину грошей він дасть папірцями, а половину золотими карбованцями. Так найкраще, бо папір — папером, а золото — золотом. Нехай собі буде навіть революція, замішання й непорядок в державі, то все ж таки, маючи пригоріцу золота, людина не пропаде. А земля також тоді непотрібна, ба сама земля хліба не дасть, якщо по країні піде безпорядок і бунт.

І Архип продав десятину поля. При виробленні потрібних паперів в адвоката виторгував ще кілька десятків карбованців, пильно заховав усе до самої найдальшої кишені в сорочці і щасливий вертався додому. Проходив біля міського цвінтаря і чомусь здавалося йому, що з-за кожного хреста, з-за кожного куща пильнує за ним чиєсь чуже око. А цвінтар довгий, обведений парканом, грізний і страшний. В гущавині старих лип закрякала ворона, щось залопотіло крильми, ніби сплеснуло в долоні. Архип іде, іде. Дивиться перед себе і дивиться назад. А стежка довга і нерівна, покрита пиликою і безліччю людських слідів. Через стежку переплутався довгий шпориш і він заважає Архиповим чоботям, що позадиралися нісками дотори, ніби лижви.

Але за високим паровим млином стежка обірвалася і згубилася на широкій польовій дорозі. Люди якраз іхали з ярмарку. Тарабанили порожні вози, фіркали загнудзані коні, але знайомих нікого не було, щоб можна підіхнати. Тому Архип ішов під високим житом, торкався плечем колючих і ще недозрілих колосків і широко розмахував руками. Навколо нього лежали поля, а над полями розтягнулося голубе небо. По ньому котяться білі кlapті хмар і переганяють Архипа. В житах співають перепелиці, сміються червоні маки й волошки.

Під самим селом Архип не пішов додому, але звернув поза долиною, перейшов глибокого рова, якого минулії весни вимила вода, і поволі пішов понад ровом до свого поля. Став на межі і розтібнув на грудях сорочку. Теплий вітер дув йому в обличчя і лоскотав за груди. А поле лежало перед ним, засіяне гречкою, широке і рівне. Архип подивився на поле, подивився навколо себе. Скрізь глибока тиша. І нараз жаль йому стало проданого свого поля. Власноручно він викорчував на ньому всі пеньки, потім орав, вибирав перій, засідав, косив, жав. Тут пішла в землю найкраща його сила, кожна грудочка тієї землі просякнута його потом, перетерта не тільки боронами, але його мозолистими руками... А тепер це поле вже не його. Його не буде вже клопотати, чи росте на ньому добра гречка, чи пирій, чи лобода, чи яке інше хабаззя. Не його вже це поле, і ніколи він більше сюди не приайде...

Архип узяв рукою за кишеню, а там зашелестіли папірці, забриньчало золото. Поле таке довге, широке, а воно тепер сковалося в одній маленькій кишені. Кільнакандцять папірців, пригорща червінців — оце й все поле. Гроши минуться, проживутсья, а поле буде завжди лежати, вічно родити і давати комусь хліб. І від таких роздумувань Архип почув, як щось стиснуло його за

серце. Обернувшись до вітру обляччям, перейшов межею на другий бік, обдивився, вирвав під межею кілька кущів куколю й кинув їх на стежку. А потім, навіть не оглядаючись, пішов до села.

Удома дружина зустріла його в воротях.

— Ну що, все добре? — спитається, побачивши, що Архип якийсь зажурений.

— Добре. Чому ж мало б бути зле? Продав, зробив папери, переписав в адвоката і поле вже не наше... — і Архип безсило сперся на ворота.

— Ну і що ж? Жаліти тепер немає чого. — знову дружина. — Сам ти того бажав. Дав би Господь, щоб ти обробив те поле, що маєш. Вистачить вже нам. Літа йдуть і ось за кілька літ і біля того не зможеш працювати... Ходи до хати... Не журися. Вже не завернеш назад. Той, хто купив, нехай собі обробляє його на здоров'я і єсть хліб...

Архип зачинив ворота і повісив на плоті піджака. Їшов поруч дружини, але чув, що серце його ніяк не може заспокоїтися. Й лігко казати, бо вона, господиня, менше буває на полі. А він щодня там є. І ось скоро дозріє гречка, зацвіте, запахне, а потім покриється маленькими гранчастими зернятками. Простягне свої руки до нового господаря, а той кластиме на стерні рівні покоси. Архип пройде повз свого поля і не матиме більше до нього права. Ні, це не так легко...

У хаті було напів темно, бо чіхраті липи затуляли заходяче сонце. На столі стояли в глечику свіжі квіти, а біля них готова вже вечеря, — печена картопля, квашені огірки, свіже молоко. Архип присів біля вікна і сягнув рукою до кишені. Вийняв звідти жмут грошей і поклав на стіл. Потім висипав на долоню червінці.

— Візьми оце все, Горпино, і заховай, — сказав до дружини. — Ти краще вмієш заховати. Але так, щоб навіть діти не бачили. Треба потім буде з грішми щось зробити. Не можна, щоб лежали в хаті. На випадок пожежі...

— Добре, добре, — лагідно казала Горпина, — не треба думати аж так багато. Ти забагато говориш.

Вона підійшла до столу й почала рахувати гроші. Потім зібрала червінці і висипала до пуделка від мила й занесла до другої кімнати.

— Залиши мені одну монету, Горпино, — спинив її Архип. — Дай мені п'ять рублів золотом.

— А пощо тобі? — подивилася на нього дружина.

— Отак собі. Просто хочу мати при собі золото. Нехай буде в кишені. В мене не пропаде, а я, правду тобі кажучи, отак часом люблю подивитися на кусочек золота, потримати в руці. Це ж золото, Горпино. Це те, що керує всім світом, робить людей багатими, щасливими...

— І найбільше нещасними й нужденними, — перебила йому дружина. — Ти, Архипе, часом дивний якийсь, кажу тобі. Коли був невіруючим, то дрижав над кожним грошем, коптив їх, збирав, а тепер також прив'язав своє серце до мамоні і коли б міг, то спав би з грішми. Не можна так. Ти ж знаєш Боже Слово і повинен знати, що бути грошолюбом, це гріх. Май грошей стільки, скільки треба, але не прив'язуй до них свого серця. Тоді ти будеш щасливий.

Горпина виговорила все, але вернулася й поклала перед Архипом золоту монету. Він узяв її на долоню, потім вітер рукавом, обернув на другий бік. На нього дивилося зоросле бородою обличчя, стояли якісь числа, якісь літери, але Архип був неграмотний, нічого там не розбирав, але знов, що обличчя — це цар, а вартість монети — п'ять рублів.

— А знаєш, цар ще, видно, не був старий. І напевно розумний був, якщо придумав золоті гроші. Це таки не те саме, що папір. Золото...

— Досить уже, Архипе, — відповіла дружина. — Сховай те своє золото та й сідай вечеряти.

Архип підсунувся ближче столу і взяв огірка.

— Добре, що я не забула, — сказала Горпина.

— Переказував брат Федір, що сьогодні буде зібрання. Приїхав з міста місіонер і буде розповідати про свою духовну працю в Африці.

— Можемо піти, — відповів Архип.

— І треба піти. Кажуть, він розказує дуже цікаві речі. Працює між чорними людьми які навіть хат не мають, а живуть у якихось наметах. Не печуть хліба, живляться якимось насінням, ніби справжні дикари. Але ось є люди, що і для таких чорних посвятили своє життя, щоб проповідувати їм Євангелію. І кажуть, що коли такий чорний увірue в Христа, то він кращий християнин за білого.

Увечері в молитовному домі було повно людей. Приїхали навіть з сусідніх сіл, бо це ж не буденна подія, а місіонер здалекої Африки. Архип прийшов з Горпиною майже першими і сіли спереду, щоб усе можна було почути й побачити. А місіонер сидів уже на підвищенні. Біля нього проводячий брат Федір, збоку якась машина, подібна до грамофона, тільки без труби. А люди йдуть і йдуть. Вже зайняті всі лавки, заставлені всі проходи, дехто примостився на вікнах, поставили під стінами старі ослони. Лямпа блимає якимось червоним світлом і далі двох-трьох лавок від підвищення лежить темрява. А місіонер встає й пояснює, що сьогодні ввечорі нам світла не треба, бо богослуження не буде, але він покаже картини зо своєї духовної праці в Африці. І люди затримали віддих. Повитягали голови, впірнули в темряву ночі й чекали.

Місіонер поставив біля катедри розгорнене полотно. Щось покрутів у машині, вона запищала і на полотні заскакали якісь тіні. Потім картина вирівнялася, на неї впало якесь світло, з'явилися зовсім виразно дерева, гори, верблюди. Архип дуже добре бачив, бо світло проходило біля його

голови і падало якраз на полотно. Біля якоїсь шопи бавляться діти і всі вони чорні-чорні. А потім вони зриваються й босоніж біжать під дерево, де розставлені ослони. Там якийсь білій чоловік каже їм, де треба сідати. Потім, видно, як він їм щось читає, як вони всі моляться. А потім на картині тягнеться піскова пустеля, дерева, яких Архип ніколи не бачив, верблуди, звірі. Ціла Африка.

В молитовному домі було тихо, ніби в підземеллі, тільки в машині щось шкварчало і виразний голос місіонера розказував про те, що люди тепер бачили.

Як довго це все було, Архип не зінав, але йому здавалося, що була це одна тільки коротка хвилина. Він аж тепер відчув, що він дихає, навіть поворухнувшись. Полотно покрилося темною плямою, а машина перестала гарчати. Брат Федір черкнув сірника і засвітив на підвищенні свічку, бо нафтова лямпа горіти не хотіла. Свічка блимила маленьким червоним світлом, яке гойдалося в повітрі й кожної хвилини готове була згаснути. Потім брат Федір став за катедрою й голосно сказав:

— Дорогі брати і сестри! Сьогодні ми мали велику приємність з вами побувати аж в Африці. Бачити там чорних людей, побачити славну духовну працю, про яку розповідав наш брат місіонер. Це праця велика. Господь бажає, щоб і чорні люди Африки прийшли до Нього, бо Він є Спасителем усіх людей. І хоча Африка далеко від нас, але ця духовна праця — це таке саме наше духовне поле, як і тут в нашему селі. Ми повинні ту працю підтримувати і нашими молитвами і нашими грішми... Зараз пройдуть брати з тарілкою і нехай Господь усім нам скаже, що ми маємо на ту тарілку покласти. Покладіть від серця. Не як для людини, але як для Господа. На діло Його святе.

Люди в темряві заметушилися, заскрипіли

старі ослони, лавки. Архип і собі повернувся плем'ем до дружини і вийняв з кишені свого гаманця. Поглядів пальцями кілька монет, але вони всі були однакові, тонкі й гладенькі. Архип хотів їх взяти, а вони вислизнулися з рук і знову падали до шкіряного гаманця. А тут тарілка вже близько. Ще дві лавки і прийде до нього. Архип стиснув монети в пальцях і коли тарілка прийшла до Горпини, він узяв її однією рукою, а другою кинув готові монети. І зітхнув аж тоді, коли тарілка відійшла далеко. Чого він зітхнув, то й сам не зінав. Може того, що послухав такої гарної мови про духовну працю в Африці, може тому, що він виконав свій християнський обов'язок і поклав на тарілку і свою пожертву. Нехай іде. Діло Боже потребує... Не буде грошей — нічого не буде.

Архип з дружиною прийшли додому, коли над селом стояла пізня ніч. В їхній хаті було свіжо, бо вікна цілій вечір відчинені і крізь них влітає до кімнати вечірня прохолода і запах черемхи. Лямпа висить на стіні і від неї дрижить на стелі великий червоний круг. За вікном, що виходило на подвір'я билася в шибу біла нічна комаха і безрадно тріпотіла крильми.

Архип перешовся по хаті. Кинув кашкета на лавку і взявся рукою за кишеню.

— Горпино, чи ти дала мені п'ять карбованців золотом?

— Певне, що дала. Або що?

— Нема!... Грошей нема!...

Архип стояв посеред хати з розкуйовдженним на голові волоссям і вивертав усі свої кишені. Звідти вилітали на долівку зерна пшениці, вівса, стебла соломи, але грошей не було.

— Нема, Горпино!... Що ж тепер буде? Та це ж п'ять карбованців... Золото!... — і знову вивертав кишені, витрушуточі з них різне сміття.

— Почекай, Архипе, не гарячися, — казала спокійно Горпина. — Покажи мені свого гаман-

ця. А піджак де? В чому ти був на зібрани?...
Може там.

— Нема!...

Архип кинувся надвір, але Горина його спинила:

— Ти куди?

— Надвір... Буду шукати...

— Архипе, чи ти малий!... Де ж вночі будеш шукати за монетою? Люди будуть сміятися, як побачуть.

— А що ж буде, Горино? — і він зупинився біля порога.

— Нічого не буде. Те, що й було.

— Та це ж гроші. П'ять карбованців... Золото!

— Ну і що, як золото? Думаєш, що від того помреш або щось іншого станеться? Згубив та й годі! А шукати немає чого. Пропало та й все!...

Архип ніби прокинувся zo сну. Вдарив себе сильно долонею по чолі й викрикнув:

— Знаєш, де вони, Горино? Знаєш?... Напевно, що я вкинув їх на тарілку в церкві. Це правда. Мабуть що вкинув...

— А де вони були?

— В гаманці разом з іншими мідяками. В церкві було темно, а коли тарілка проходила, то я й забувся за золото. Узяв кілька мідних монет і кинув усі разом... Ось дивись, копійки є. П'ять, п'ятнадцять, тридцять... Якраз всі ті, що мав, а золота немає...

— Ну, то й добре, що немає, — сказала спокійно Горина. — Так то ти був би не дав, але от помилково дав і це дуже добре. Так тобі і треба. І то добре, що тих п'ять карбованців пішли хоч на добре діло, але якщо ти не покаєшся, якщо не відвернеш свого серця від тієї мамони, то Господь може різними дорогами забрати в тебе все, що ти маєш. Із скупарами завжди так буває. Це тобі й добра наука.

— Ні, вони не можуть пропасти, Горино. Це

моя праця... Це золото!... То не якийсь там папір. От прийде зима і можна було б купити і мені і тобі чоботи. Ні, я їх знайду... — і поки Горина хотіла щось сказати, Архип вискочив з хати й побіг через подвір'я. Горина крикнула йому наздогін, але її голос застряг у темряві.

Повернувшись до хати, вона сіла біля столу і поклала зажурену голову на руки. Як багато вона має клопоту зо своїм Архипом! І добра знього людина, а при тому дивний якийсь. Щоб не оті гроші. Коли ще був у світі, то прив'язав до них своє серце і ніяк не може звільнитися від старих звичок. Гроші і гроші. Щоб хоч не пішов до брата Федора, а таке він зробити може. То був би і сміх і сором. Тяжко було б до церкви показатися. А він може піти...

Горина накинула на голову хустку і вийшла в сіни. А далі не пішла. Вернулася і знову сіла біля столу, оперши ліктя на поруччя вікна. Далеко за рікою, де проходила залізна дорога, чути було гудок відходячого поїзду і стукіт його коліс в нічній темряві. На подвір'ї зачовгали знайомі Архипові кроки.

— Скажи, де ти був, Архипе? — піднесла додороги голову Горина, коли він ввійшов до хати.

— Ніде не був, — несміливо відповів Архип. — Хотів іти до брата пресвітера, щоб повернув мені моїх п'ять карбованців, але перед самими його воріттями, ніби хтось притримав мене на дозорі. Знав, що ти була б незадоволена. Шкода було і тебе, і тебе, і золота... Я постояв під воріттями, подумав, потім помолився й вернувся додому. Отже, рахувати, що вже пропало...

— Справді пропало, Архипе, — сказала замучена Горина. — Бо коли б ти був дав на діло Боже свідомо тих п'ять карбованців, то це не була б твоя втрата. Коли ж ти дав помилково, то справді воно пропало для тебе...

Архип підійшов ближче до лямпи і зробив менше світло. Потім сів біля Горпини.

— Ну що ж, нехай так буде, — казав притиснено, — треба забути. Кажуть, що все, що ми тут даемо на добру справу, записується для нас на небі. Отже, нехай і мені буде записано тих п'ять карбованців... Нехай...

— Ні, Архипе, — казала Горпина, — тобі буде записане не те, що ти дав, а те, що ти хотів дати. А от так скажи мені щиро, скільки ти хотів покласти на місіонерську працю в Африці? Га?... Скільки?... Скажи, але так щиро, як дружині своїй.

— Ну, знаєш... Не думав про те. З собою мав тільки самі мідяки, копійки... Думав, кину п'ятьдесят копійок... А коли б усі, що там були, дали по п'ятьдесят, то знаєш, скільки то було б грошей?... Це була б велика сума. Ти думаєш, що то всі так дають, як ти гадаєш?... Ти тільки подивися на Карпа, який щороку збирає такі врожаї. Подивися на Михайла, на Олексу Зарічного...

— Ні на кого, Архипе, не дивися. Ти для себе найближче, найкраще себе повинен знати, то подивися на себе самого. І якщо ти хотів дати п'ятьдесят копійок, а дав п'ять карбованців, то знай, що тобі й будуть записані ті п'ятьдесят копійок, а чотири карбованці з половиною пропали. Бог справедливий і Він рахує правильно. А одночасно знай, що коли ти можеш дати багато більше, а даєш копійки, то я певна, що й тих п'ятьдесят копійок тобі Господь не зарахує. Все пропало... Всі твої п'ять карбованців золотом... Так, Архипе. Кивай собі головою, але я кажу правду. Давно хотіла тобі це сказати, але не було нагоди. А тепер ти сам це викликав. Пропало твоїх п'ять карбованців золотом, пропадуть ще й ті, що ти маєш, якщо не зужиєш їх розумно, по-Божому. Пропаде все... і твоя бідна душа пропаде.

Архип сидів мовчки, зігнувши голову, ніби дитина, що провинилася перед батьком. Пасмо

чорного волосся падало йому на очі. Довга худа рука лежала на столі і злегка великим пальцем стукала в такт биття його серця.

— Якщо я гостро сказала, Архипе, то прощач, але треба було колись це тобі сказати, — говорила Горпина. — Життя наше коротке, а все, що ми маємо і так не наше. Господь дав ніби в оренду. Він же справедливий і зажадає колись розрахунку. З чим же станемо перед Ним? Що буде там записано на наше ім'я? А прожили ми з тобою багато, але майже нічого доброго не зробили. Все собі й собі. І все мало й мало. А вічність недалеко... Сонце перейшло за південь... — і вона поклала руку на Архипове плече.

— Добре, Горпино, що ти все це сказала. Я й сам так думав, але не було сили побороти в собі отого ідола. Але добре, що ти краща за мене. Тому помагай мені. Тримай мене за руку й іди постійно біля мене... Добре, що ти мені це сказала якраз сьогодні, бо того якраз мені тепер треба.

За вікном почулися чиєсь кроки. Горпина відсунулася від вікна, а Архип відхилив занавіску. Там стояв брат Федір, опираючись на свою нерозлучну палицу, яку він носить ще від першої війни. Він перехилився через вікно і здійняв солом'яного капелюха.

— Зайдіть до хати, — попросила Горпина. — Може щось сталося? — і Архип підкрутив вище світло лямпи.

— Ні, заходити не буду. Дуже дякую, — відповів Федір і витер чоло рукавом сорочки. — Я до вас обох в важливій справі.

— А що таке? — питали очима Архип з Горпиною.

— Та справа така, що після зібрання ми прийшли з братом-місіонером додому і перерахували ті гроші, що були зібрані. Виявилося, що між ними було чиїхось п'ять карбованців золотом. І брат не хоче їх брати. Каже, що це хтось помил-

ково кинув у темряві. Отож, я й ходжу, шукаю. Подумав про вас... Ви ж поле продали...

— Так, це мої гроші, — поспішив Архип. — Я кинув їх на тарілку і справді помилково. Було темно. Але тепер ми з Горпиною говорили, що треба це було зробити не помилково, а свідомо. І я тих грошей не бажаю назад. Нехай ідуть. Так і скажіть цьому братові-місіонерові.

— Добре, дякую!... Ваша пожертва піде на діло Боже, — здивувався Федір.

У хаті було дуже тихо. Лямпа ледь блимала на стіні, малюючи довкола себе якісь невиразні квіти. За вікном спало село, спав сад, давно затих гудок від'їждаючого потягу. Ніч взяла в свої обійми дерева, хати і разом з зоряним небом пильнуvalа їхнього спокою. І можливо, що на все село не спали тільки Архип з Горпиною. Вони стояли біля відхиленого вікна на колінях. Легкий вітер клав на їхні похилені голови свою м'яку руку...

СВІДОЦТВО СТАРОГО ПРОФЕСОРА

У великій викладовій залі цього вечора зібралися всі студенти й з нетерпливістю чекали, що скаже їхній учитель і кому сьогодні черга їхати до лісу. Було тихо і якось журливо, бо студенти всі прийшли з думкою, щоб просити професора відмінити її занехати цю працю в лісі, бо вона й так не приносить жодної видимої користі.

І вони тепер сидять і напружені чекають.

Професор став на підвіщені, скинув окуляри й положив їх на столі перед собою. Потім обвів очима зібраних своїх студентів і сказав:

— Отже, дорогі мої хлопці, треба, щоб узвіт рахтесь знову поїхав до лісу... Згідно нашого списка, то черга випадає Сергієві.

В кінці залі піднісся високий молодий юнак, учень останнього курсу теології.

— Я хочу, — сказав він, — щоб ми ту справу сьогодні трохи ширше обговорили. Ми прийшли сюди сказати і просити, щоб нашу працю в лісі закрити. Немає користі з неї, а тому й шкода наших сил і нашого дорогого часу.

— Хто це ми? — спитався професор і спокійно всміхнувся.

— Ми, студенти... Оті всі, що тут є. Не хочемо там більше їхати та й годі!

— Так, так!... Ми не маємо так багато часу...

— А ось знову екзамени...

— А дорога також потребує видатків...

— А...

— Почекайте і всі нараз не говоріть, — сказав професор, піднісши догори руку. Потім уявив окуляри й поклав на очі.

— Бачите, хлопці, відмінити це, не залежить ні від мене, ні від вас. Постанова ця заведена тут ще далеко-далеко перед вами. Колись тут був увірував великий промисловець, що мав у лісі багато тартаків, де працювало сотні ненавернених людей. Коли цей промисловець увірував, він побудував оцю школу тільки з тією умовою, що кожної неділі студенти по черзі будуть їздити до лісу й проповідувати Євангелію лісним робітникам. Промисловець цей багато літ тому відійшов до Господа, але бажання його лишилося в силі...

— Добре, але... — піднісся на залі чийсь голос.

— Почекай, Дмитре, я вже кінчаю, — показав рукою професор. — Отже, щоб це відмінити, ані трохи від мене не залежить. Треба, щоб ви написали петицію до школи, управа на своєму засіданні це розгляне і щось вирішить. А тепер, що ти хотів, Дмитре, сказати.

Між студентами підвісився несміливий юнак. Піодивився по всіх і ковтнув сlinу. Він побачив, що всі його друзі обернули до нього голови, а професор щось записував в записній книжечці.

— Я думаю, що це добре так, як було сказано. Треба на папері написати до управи школи. Але написати треба. Ось я минулого тижня поїхав до лісу. Приготовлявся з проповідлю, намучився в дорозі, втратив туди й назад трохи шкільних грошей, а на зібрання в лісі прийшло п'ятеро людей. А заля там брудна, незаметна... Люди не цікавляться богослужінням, то пощо ми маємо марнувати час?

— То ще добре, що п'ятеро людей прийшло, а коли я одного разу був, то разом зо мною було четверо... — вирвався інший голос.

— А я одного разу...

— Добре, добре, хлопці, брати мої, — перебив професор. — Я ж розумію вас. Зробимо так, як ми говорили, але поки буде що іншого, Сергій ще

взавтра поїде. А далі буде видно. Одне тільки я вам хочу сказати, що коли на зібрання прийде п'ять грішників, то вже варто їхати. Навіть, якщо прийде три, два... У Бога кожна душа дорожча за всі наші скарби, за ввесь наш час... А ви ж для того тут і є. Для тієї мети і побудована ця школа, щоб Євангелію проповідувати грішникам. Я вже старий і ніхто більше мене до того лісу не виїздив. Хочете, то розкажу вам про це, бо ви тут нові й не знаєте нашого звичаю... Хочете послухати?...

— Просимо... Кажіть... — відказало нараз багато голосів.

Професор сів за столом і поклав перед собою свою записну книжечку, до якої щось був записував. На книжечці поклав перо, окуляри. Витер хустинкою праве око і почав:

— Це було давно-давно. Тут, де стоїть ваша школа, був невеличкий місійний будинок, в якому відбувалися наші богослужіння. Людей сюди приходило мало, але ми ніколи не зневірялися в нашій праці й проповідували тим, хто був. Потім ми довідалися, що в недалекому лісі працює в тартаках багато невіруючих людей, які ще ніколи не чули живої евангельської проповіді. Ми почали їх відвідувати. Влаштували для них богослужіння одне, друге, третє... А потім вони нам віддали для цього великого свого барака.

Професор вийняв годинника. Відстібнув і поклав перед собою. А потім казав далі:

— Однієї неділі я мав їхати сам на богослужіння до лісу. До пізньої ночі в суботу я сидів над своєю Біблією, приготовляючи проповідь. Довго з вечора молився, щоб Господь дав мені потрібне слово і потрібних слухачів. А ранком, як тільки сонце піднялося з-за гори, я вже був на ногах. Поїхав. Тоді не було ще таких доріг, як тепер. Якийсь старий автобус доходив тільки до половини дороги. Але я поїхав. Був чудовий ра-

нок. Ліс причайвся і спав. Доріжка моя снувалася поміж кущами і була покрита свіжою літньою росою. Навколо не було ні живої душі, тільки я сам. Ліс і дерева. Я йду, молюся в душі і повторю вголос свого вірша, на якому побудував свою сьогоднішню проповідь з Євангелії від святого Івана: "Віруючий в Сина Божого має вічне життя". На моїй душі того ранку було радісно, і я глибоко вірив, що коли Господь мені дав Своє Слово для проповіді, то Він його і поблагословить. Йду і йду. Ось видно вже широку поляну. Барак для наших зібрань стоїть під високими соснами і вони закривають його своєю тінню. Я зайшов до бараку і мене вразив його тяжкий внутрішній вигляд. Дві вікні були вибиті, а розбите скло валається по брудній долівці. В кутку лежали порозкидані порожні пляшки від пива, окурки від цигарок і якісь подерти лахи. Я був утомлений доро-гою, а вигляд бараку втомив мене ще більше. Я сів на лавку й глибоко задумався. Була година, коли розпочиналися наші богослужіння, але з людей нікого не було. Був лише я один зо своїми тяжкими думками. Я став на коліна і помолився. Чув, що слізозипадають на мое обличчя, але я міг доволі плакати, бо мене й так ніхто не бачив. Через розбите вікно влітав теплий літній вітер і співав мені із соснами пісню. А я стояв і молився... І плакав. Я казав: "Боже, Ти ж дав мені на сьогодні слово, то чому ж не дав слухачів? Пощо ж я сьогодні їхав сюди, пощо змарнував учорашній вечір, приготовляючись до служіння, якщо тепер немає кому того слова передати?".. Але все навколо мовчало і в лісі стояла мертві тиша.

Професор розтібнув піджака, і поклав ногу на ногу. В залі було так тихо, ніби там сиділи не молоді живі студенти, а вирізьблені з дерева людські постаті. І професор на хвилину замовчав, зупинивши дихання. Видно, що він щось давнє

пригадав і був глибоко схвилюваний. Потім оперся ліктем на крісло і казав далі:

— Помолившись, я взяв свою Біблію й пустився до дверей. Але в той час листочок із записками для моєї проповіді випав з Біблії на стіл. З нього подивилися на мене слова: "Віруючий в Сина Божого має життя вічне". Я став біля столу. Подивився по великій залі, подивився на порожні лавки під стінами і знаєте, що я зробив? Я відкрив свою Біблію, став на підвищенні і виголосив всю ту проповідь, з якою сюди приїхав. Коли б мене хто тоді був побачив, то напевно сміявся б, що я проповідую до стін, до порожніх лавок. Але я проповідував так, ніби передо мною була повна зала грішників. Я вірив, що коли Господь мені дав на сьогодні слово, то я повинен його тут залишити. Мої слова падали в простір, а потім назад верталися до мене. Я закінчив проповідь, а потім закінчив молитвою богослужіння, що складалося тільки з мене одного. І, зачинивши двері, я вийшов з бараку. Сосни жалісно шуміли. Я йшов додому. Тією самою стежкою, з тими самими тяжкими думками. На серці ніби було якесь вдоволення, але я його вгамовував свідомою реальністю, що сьогодні я мав змарновану неділю. Безкорисно провів день Господній. Так я думав, але в дійсності воно було не так. І від того часу я глибоко переконаний, що ми дуже часто не думаємо так, як думає Господь... Додому я приїхав пригноблений. Нікому нічого не казав про мою невдачу і ніхто ніколи не знав про те, що я сам собі проповідував. Але минали літа. Я був проповідником однієї громадидалеко від цього лісу. Всі тутешні пригоди забулися, але моя проповідь в лісі для самого мене запам'яталася на все життя. Я сам собі сказав, що коли я до глибини душі переймуся цими словами, які я виголосив до порожніх лавок, то вистачить того. Якщо ця проповідь зробить самого мене кра-

щим і ближчим до Господа, то нехай за це буде прославлене Його Святе Імення!... І відтоді я також почав думати, що добре нам, проповідникам, сказати часом проповідь для себе. От, піти до лісу, в самотнє місце і проповідувати самому собі, а то чимало проповідників проповідують тільки для інших...

Розповідач на хвилинку замовчав, ніби шукаючи дальших слів. Потім став на ноги й випростався. Поклав на очі окуляри, хоча й нічого не читав. Видно було, що тепер він має сказати щось найважливішого, а тому студенти більше напружили слух і витягнули наперед голови. А професор пройшовся по підвищенні, пристанув біля крісла, поправив сиве волосся і казав далі:

— Одного разу ввечері дзвонить мій телефон. Я взяв трубку. Це голос з лікарні. Мене кличуть до тяжко хворого незнайомого чоловіка. Кажуть приїхати зараз, бо справа дуже важлива. Я взяв свою Біблію і за кільканадцять хвилин був у лікарні. Мене завели до великої кімнати, в якій лежав тільки один хворий, старший вже чоловік. Ліжко його стояло під самим вікном, а на вікні було повно свіжих квітів. Тут була також його родина: діти і внуки. В таких випадках кожному проповідникові тяжко зорієнтуватися, що робити, тимбільше, що я нікого з тих людей не знав. Не знав також, чи вони віруючі, чи хворий примирений з Господом. І я підійшов до нього.

— Ви мене кликали? — спітався я.

— Так, кликав і дякую, що ви прийшли. — відповів він дуже тихим голосом. — В мене до вас дуже важлива справа, а саме... — і він спинив віддих. — Я хворий і свідомий, що дні моого земного життя пораховані. Того я не боюся, бо я йду до Господа... В країну кращу, де немає ні горя, ні сліз... Але шкода мені, що ще багато з моїх робітників неспасені. Хотів би щось зробити

для них, але вже пізно. Немає коли... А ви можете ще зробити. Ви молодий....

Хворий знову замовчав. Йому швидко подали води і втомлене його обличчя прояснило. Він узяв мою руку й говорив тихо, але виразно, зважуючи кожне нерівне слово.

— Бачите, я є промисловцем багатьох тартаків в державному лісі. Там пройшло все мое найкраще життя, там я склав великі капітали грошей, але все це тепер мені непотрібне. Для мене найщастливіша та хвилина, коли я в лісі пізнав Господа. Відтоді я Йому служу, а тепер сміливо йду до Нього. Не багато я встиг зробити для Його слави, бо ж багато моого життя пройшло в світі. Але тепер я хочу, щоб ви подбали про те, щоб близько лісу була побудована біблійна школа, в якій молоді люди могли б приготовлятися до проповіді Євангелії. Гроші на будову школи я вже записані і відповідну суму на утримання студентів... А найголовніше мое бажання, — щоб студенти постійно доїзділи до лісу, де працюють робітники і проповідували їм спасіння. Я там знайшов Господа, то може хтось і з них знайде...

Хворий знову замовчав і попросив води. Я слухав його, а коли він відпочивав від напруження, то я сказав:

— З Божою поміччю зробимо все те, що ви, дорогий друже, бажаєте. Околицю, про яку ви згадуєте, я знаю. Колись працював там на Божій ниві. В лісах ми мали наші богослуження й багато людей мали можливість чути Євангелію. І я радий, що чую від вас таке свідоцтво.

Хворий заворушився на своєму ліжку. Очі його широко відкрилися. Він поклав свою худу руку на краю подушки, дивився перед себе й казав:

— Так, це було давно-давно... Я прийшов під барак за сокирою і чую — хтось говорить у баракові. Я став під розбитим вікном і слухав. В середині хтось проповідував... Не знаю, може це ме-

ні тільки так привидилося, може це чудо було, але я виразно чув з бараку людський голос, який читав з Євангелії. Ті слова я досі пам'ятаю... Ніде нічого живої душі, а він читав: "Віруючий в Сина Божого має життя вічне"... Я вислухав усе, а потім, коли голос в баракові затих, я почав з сокирою втікати до лісу, щоб мене ніхто не бачив... Почуті слова мене переслідували довго, аж поки я не знайшов Христа і не прийняв Його своїм Спасителем... А потім я шукав за тим, хто це говорив у баракові, але ніколи його не знайшов. А може там нікого не було... Може це Господь, може ангол Його... Не знаю, але тоді я Його знайшов... Він мене спас від вічної смерті...

Хворий лежав з закритими очима, а груди його тяжко дихали. Мої очі наповнились слізами і я не міг промовити ні слова. Його родина побачила це і заметушилася. Мені було ніяково бути в такому положенні і я встав з крісла. Підійшов близче до хворого і крепко взяв його за руку. А він не відкривав очей і тяжко дихав. Я схилився низько над ним і голосно сказав:

— Братья, ви знайшли того, хто тоді проповідував у порожньому баракові...

Хворий нараз підніс голову і подивився дотори. Обличчя його покрилося блідим рум'янцем. Він пробував устати, але я притримав його і легко знову поклав на подушку.

— А де ж він?... Той, що ви кажете тоді проповідував? — спитався тихо, оглядаючись кругом по кімнаті.

— Той, що стоїть біля вас і говорить з вами, — сказав я. — Тоді я приїхав до лісу на богослужіння і з людей до бараку ніхто не прийшов. Але свою проповідь я сказав. І досі не знов, що їхтось інший, окрім мене, слухав...

Далі я не міг говорити, бо сльози залили моє обличчя. А хворий?... Він схопив мою руку, хотів її цілувати, а потім обійняв мене своїми худими

руками і з великою зворушенням довго не міг вимовити слова... А потім...

І професор замовік. Вийняв з кишенні хустинку і протер нею свої старечі очі. Годинник на стіні пробив пізню пору, але його ніхто не слухав. Навіть ніхто в той бік не подивився. Очі всіх студентів були скеровані на їхнього професора, який ходив по підвищенні, шукаючи слів, щоб докінчити свою мову.

— За тиждень, — казав він далі, — цей брат відійшов до Господа. Вся його родина була вже спасеною через нього і вони гідно виконали останню волю свого батька. Побудували оцю школу, де ви тепер навчаєтесь. Звідси сотні самовідданіх місіонерів пішли по всьому світі з проповіддю Євангелії!... Але якщо ми не можемо далі виконувати його бажання щодо нашої місійної праці в лісі, то про це треба глибоко роздумати. Треба також про це молитися. Досі ця невеличка праця звершалася в ім'я Боже, але тепер... Може це вже такі часи прийшли. Не знаю. Я вже старий, а ви молоді. Дивіться самі. Одне тільки хочу вам сказати, що не завжди розраховуйте в вашій духовній праці на великі авдиторії, на сотні й тисячі слухачів. Починайте з малого. З однієї грішної душі. І якщо ваша мала праця буде щирою перед Богом, я запевняю вас, Він її велико благословить... А тепер, брати, пізня вже пора. Підемо на відпочинок. Узвітра хтось з вас нехай поїде до лісу, а пізніше буде видно, що зробити з тією маленькою місійною працею... Може школа вирішить її закрити, може... Це залежатиме від вас, молодих. Якщо ви будете доїздити туди, то праця ця існуватиме, а якщо ні, то... Я іхати вже не можу. Сили всі отут поклав, а тепер ви повинні все перебрати. Господь нехай вам допомагає, як Він і нам допомагав в минулому. Взвітра нехай ще поїде хтось.

— Я можу поїхати, — відізвався з-під стіни чийсь голос.

— І я також можу, — казав інший голос.

— І я...

Але Сергій вийшов наперед і голосно перевів усім:

— Ви вже всі їздили, а тепер моя черга. І своєго місця я нікому не відступлю.

Старий професор згасив над столом малу електричну лампу і поволі, тримаючись за поруччя, сходив з підвищення.

УГОРІ

До невеликого зеленого острова пливли човни із військом. Вояки були докраю перевтомлені, виснажені й полодні. Втомлено дивилися на спокійне плесо моря і їм було байдуже, як іх зустрінуть мешканці острова. Коли б ім тільки щось поїсти, вмитися по довгих невиспаних ночах, а потім заснути десь в тіні дерев. А поза тим нехай собі ввесь світ завалиться. Добре, що вони натрапили на цього острова. Неприятеля тут уже давно немає і їхня розвідка учора сповістила, що острів цей, хоча заселений дикунами, але спокійний і тихий.

Вояки побачили на березі чорних людей й натотовили автомати. Але перекладач їх зупинив.

— Нехай нічого твої вояки не роблять, — казав він до головного офіцера. — Якщо ті люди не вийшли на берег із зброєю, то вони не хочуть воювати. Вони приймають твоїх вояків з миром.

І офіцер дав наказа поховати зброю.

Човни підплывли під чіхраті дерева і вгрузли в пісок. Офіцер зійшов до води й пішов до берега. За ним гуськом ішли вояки, несучи на плечах свої військові припаси.

Чорні люди під деревом замахали руками й сили на землю. З-поміж них вийшов старший уже мужчина й голосно щось сказав, піднісши догори праву руку. В лівій руці він тримав щось невелике, замотане в сіре полотно.

Перекладач нахилився до офіцера й сказав:

— Нехай твої вояки будуть спокійні. Ці люди приймають вас з миром, а це їхній провідник. У них звичай дати своїм гостям найдорожче, що є в них на острові. Оце він щось і має в руці.

Офіцер вийшов на берег і став на піску. До нього підійшов чорний мужчина, низько склонив свою голову і поклав щось замотане перед ним на пісок. Офіцер узяв, розмотав і подивився. Це була невелика, в шкіряній оправі, Біблія.

— Ти це прийми від нього, потримай хвилину в руках, а потім віддаї їм це назад, — казав перекладач. — Це в них такий звичай. А після того нехай твої вояки розходяться по острові, нехай собі спокійно сплять і відпочивають, — нікому з них не станеться тут найменшої кривди. Колись це був дикий острів, але тепер люди на ньому спокійні і мирні. А все це зробила оця книга, з якою тебе зустріли. Через це вона у них є найбільшою святынею, неоціненною реліквією, з якою вони зустрічають усіх миролюбних гостей, що припливуть до їхнього острова.

Офіцер потримав Біблію в руках, а потім спокійно віддав її чорному чоловікові, що стояв перед ним.

На острові росли високі дерева, а в їхніх віттях гомоніли дивними голосами якісь птахи. Сонце ховалося за гори і розсипало по поверхні моря безліч сяючого золота.

Офіцер лежав на м'якій траві в якомусь будинку, збудованому з галуззя і слухав співу моря і співу птахів. Маленьке його вікно виходило на вузьку стежку, на якій бавилися напів голі діти. Втома клала руки на його обличчя, але він змагався зо сном і пробував водою промочувати свої очі. Але сну відігнати не міг. Кілька ночей перед тим він не спав, а тепер готовий був заснути навіть при найсильнішому гуркоті. Поклав руки під голову, простягнувся на ввесь ріст і прикрився трохи брезентовим мішком. І сам нечув, коли задрімав.

Як довго він спав, що тоді відбувалося на морі і на острові, він не зізнав, але коли прокинувся й зірвався на ноги, він побачив, що це був но-

вий день. Офіцер кинувся до дверей, але його спинив перекладач, що йшов з рушником на руці з другої кімнати.

— Не виходь надвір! Там усе добре...

— А де ж вояки? — спитався офіцер.

— Усі ще сплять... Нехай сплять. Не турбуйся. Їх пильнують мешканці острова, а коли б була яка небезпека, вони дадуть знати.

Офіцер присів на своє ложе і поклав руки на коліна. З вchorашньої втоми не лишилося ні сліду. Він був знову сильний, здоровий і вдоволений. Повів рукою по обличчі. Борода трохи відросла, але можна ще обйтися без голення. Згадав, що сьогодні субота. Перебіг думками по своїх довгих дорогах і зажурився. Як давно він не був у дома, особливо тоді, коли кінчалася тижнева робота, вся родина була в хаті, готовилася до неділі. А завтра маленька церковця за містом, огорожена живоплотом, наповнялася людьми. М'яко бринілі органи, спів проймав всю душу і серце. А тепер? Війна жорстока й безмилосердна. Чужі краї, чужі острови й моря, а також чужі люди...

Офіцер вийшов надвір. Їхні човни стояли під деревами і їх трохи гойдало на воді. Голубе небо відбивалося на поверхні моря. Навколо було тихо і свіжо. Роса ще не висохла на траві і сяяла, ніби хтось тут вночі пройшов і порозсипав діаманти.

— Я хочу знати щось більше про цього дикого острова, — сказав офіцер до перекладача. — А також хочу зблизька побачити вchorашню Біблію. Хочу знати, хто тут коли її приніс, яке тут колись було життя, а яке тепер. Хочу побачити зо всіма людьми острова...

— То ходімо ось сюдою, — відказав перекладач.

Вони пройшли стежкою поміж кущами і вийшли на широку поляну. Її оточували високі дерева пальм. А в самому розі стояла невелика дере-

в'яна церква. Біля неї була зроблена огорожа, а біля огорожі щось порався якийсь чоловік. Офіцер пізнав учорашнього свого знайомого, який зустрів його на березі моря з Біблією. Вони привіталися. Потім ввійшли до церкви, заставленої стільцями. Там було багато квітів, багато сонця і багато свіжого повітря.

Поки офіцер розглядав гарне й чисте приміщення церкви, перекладач щось розмовляв з високим мужчиною. Потім перекладач сказав до офіцера:

— Присядемо ось тут на лавці і він розкаже тобі про життя острова в минулому і тепер, — і вони сіли всі троє. Офіцер поклав кашкета собі на коліна і приготовився слухати. Вийняв олівця, щоб дещо записати.

— Отже, — перекладав перекладач, — не дуже давно цей острів був заселений справжніми дикунами. Його мешканці провадили боротьбу з іншими островами, ловили звірину, рибу. Не мали вони жодної стичності з усім довколишнім світом і думали, що оцей їхній острів — це весь світ... Але одного разу причалив на човні до острова якийсь білий чоловік. Він поселився тут, побудувавши собі в лісі хату. Лікував людей від різних недуг, навчив їх, як треба рубати дерево, як можна будувати хати, як жити громадським життям. А коли всі люди його полюбили, він почав учити їх читати. Привіз з собою багато книжок, але найголовнішою була оця його Біблія, що ти вчора бачив на березі моря. Вона завжди лежить он там на підвищенні і люди острова з великої пошані до неї, не сміють торкнути її рукою.

Перекладач спинився. А офіцер устав на ноги і подивився на підвищення. Там справді лежала вчорашня Біблія, замотана в сіре полотно. Перекладач його спинив.

— Потім подивився, — казав він далі, — а тепер слухай до кінця. Він навчив наших людей

випалювати горшки, пекти хліб, варити м'ясо. А потім він нас навчив любити Біблію, вірити в Бога й любити один одного. І це найголовніше. Відтоді цей острів ні з ким не воює, живе спокійно, мирно. Якраз так, як нас навчив цей великий білий чоловік... Він казав, що найдорожче на світі — це життя людини, а тому людини вбивати не вільно. Треба її любити й шанувати. І ми так робимо. Ми виконуємо те, що він нам заповідав...

— А де ж він тепер? — перебив офіцер перекладача.

— Нема вже його. Нема... Прийшли на наш острів вояки, що воювали проти вас. Вони довідалися, що цей білий чоловік з вашого народу і вбили його. Не вбили, а замучили. Кинули на березі, а самі відплівли човнами. А ми його поховали он там за церквою. І хоч його немає, але він і є. Він завжди між нами, постійно в наших серцях...

— А ви можете показати мені його могилу?

— спитався офіцер.

— Можемо. Вона ось тут недалеко.

Вони вийшли з церкви і пустися до густих кущів лісу. Між деревами було видно невеликого дерев'яного хреста, а навколо нього росла густа висока трава.

— Оце його могила, — сказав перекладач і скинув свого кашкета. Офіцер зробив те саме. Потім підійшов близче і тримтячи рукою взяв чорну бляшану табличку, яка була прикрічена дротом до хреста. Обернув її до сонця, потер рукою і на силу прочитав вилинялого написа: “Доктор Сміт, — живе вгорі”.

Офіцер подивився назад себе, питуючи очима, що це за напис. А перекладач показав рукою в гущавину лісу.

— Отам була його хата, — казав. — В тій хаті він жив, там він навчав людей, але канцелярія

його була трохи вище. На другому поверсі. Табличка ж ця висіла на дверях. Коли ж його поховали, то ніхто не знат, що треба писати на його могилі. Він нікому не казав, звідки він, хто він. Тому мешканці острова відчепили ту табличку з дверей і повісили на хресті. Вона всім нам нагадувала про нього. Казала, що колись його канцелярія була тут, а тепер вона справді вгорі... У Бога...

Ішли знову зеленою поляною в напрямку церкви. Перекладач ще щось оповідав, але офіцер майже нічого не чув. Перед хвилиною він був виспаним, свіжим, відпочилим, але тепер почув, як вchorашня втома клала на його голову свою тяжку руку. Висока трава плуталася йому під ногами і спиняла ходу. А голова роздвоювалася від різних дум.

Насилу прийшов до церкви і безрадно сів на запилених сходах. Тримав у руці свого кашкета і дивився десь перед себе. Уявою своєю бачив стрункого молодого чоловіка, який посвятив своє життя для цього острова, для Бога, для добра Близнього. А може він був низький, старий уже. А може?... Хто ж його знає?

Вояки вже повстали, милися в морі, ходили між деревами, придивляючись до кожної тут дрібнички, до кожної деревини.

А офіцер сидів на сходах, опустивши голову. Біля нього стояв його перекладач і вchorашній знайомий, мешканець острова. Офіцер підвівся і став на порозі.

—Хочу ще побачити його Біблію, — сказав до перекладача.

Той дістав книгу з підвищення і подав йому. Тримав її з такою побожністю й обережністю, ніби вона мала ось зараз упасті і розбитися на дрібні кусочки. Але офіцер сміливо взяв її в руки і розгорнув на першій сторінці. На нього подивився знайомий характер якогось письма і він молоць не випустив книжки з рук.

— Що таке? — спитався перекладач і притримав офіцера за руку.

— Нічого... Все добре... Але я хочу піти на своє помешкання. Поможіть мені пройти кущами. А Біблію я потім принесу назад... Прошу мені дати її на хвилину і нехай ніхто не приходить до мене. Я хочу бути сам. Цей підпис на Біблії щось мені нагадує, але якраз тепер усе в моїй голові перемішалося і я нічого не можу пригадати. Мушу дати відпочити своїм думкам, а потім усе пригадати. Забагато сьогодні хвилюючих вражень, забагато слуханого і баченого.

Офіцер залишився в своїй кімнаті сам. Ліг горілиць на розстеленій траві і поклав на грудях Біблію. За вікном хлюпалося море, скиглили чайки, гомоніли мешканці острова і його вояки. А він напружив усю свою увагу і думав-думав. Пригадав свої дитячі літа. Потім школу, університет... Так, це він... Сміт... Петро Сміт... А може ні? Як же це було? Справді так. У парку. На самій останній старій лавці під тополями... Боже, Боже!...

Лежав і тримав Біблію ввесь нас на грудях біля серця. Чув, як воно стукотіло, ніби молотком і радий був, що ніхто до нього не приходить, ніхто йому не перешкоджає думати, пригадувати. Відкривати завісу минулого і дивитися туди, ніби в густу темряву, ніби в безодню, куди кинуті всі його переживання, всі минулі роки і звідки їх ніхто вже не дістане.

За вікном затрубила знайома військова труба. Офіцер пустився до дверей, а там уже стояв перекладач і куховар його відділу.

— Обід уже готовий, — сказав куховар і поступився назад. Він побачив офіцера блідого, ніби напір і докраю втомленого.

— Обідайте собі, а я не голодний, — сказав офіцер.

— А що ж з вами? — спитався куховар.

— Нічого. Все добре, але мені треба спочин-

ку. Хоча годину-дві. Потім довідається. Скажу...

Він знову зачинив двері своєї кімнати. Поклав Біблію на простелену траву і впав на неї своїм заплаканим обличчям. Серце його розривалося від тяжкого болю, а уста жадібно шептали:

— Так, це він... Він... Петро Смит... Як багато років минуло! Яка ж химерна доля людини!...

**

Під вечір офіцер був убраний в свое нове військове вбрання. Відпочилий, свіжий і душевно задоволений. Він стояв на сходах церкви, а навколо сиділи на траві мешканці острова, а також його всі вояки. В руках він тримав Біблію і пильно дивився навколо себе. Обличчя його було освічене заходячим сонцем, а вітер розвівав його трохи розкійовдане волосся. Офіцер випростався на ввесі свій ріст, а люди спинили віддих, цікаві знати, що це він має їм сказати. Цікавість їхня росла з кожною хвилиною, бо ж всі бачили, що з офіцером щось сталося, щось він знає, на щось натрапив, а тепер хоче всім відкрити свою велику таємницю. Чи вона весела, чи сумна, але вони готові слухати, цікаві знати. А з ним справді щось сталося. Перед хвилиною був закритий і недоступний в своїй кімнаті, а тепер стоїть перед усіма ніби осокора, ніби висока пальма, а чоло — вгору... На очах не видно ані тіні втоми, а навпаки, — якесь глибоке вдоволення, спокійна і тиха усмішка.

Офіцер витер чоло і ще раз обвів поглядом усіх зібраних. Потім підніс дотори Біблію і сказав:

— Оця Біблія — моя Біблія. Багато літ тому я тримав її в руках і подарував найкращому своєму другові. Отут і мій підпис — і він відкрив Біблію на першій сторінці.

— Ми обидва разом закінчили університет

того самого року і пішли у світ кожен своєю дорогою. Він — у біблійну школу, а я — до військової академії... Прощалися ми в парку на старій самотній лавці, як два нерозлучні друзі. Він просив підписати йому на пам'ятку оцю Біблію, а він мені підписав свою. І ми розійшлися. Згубили свої сліди, ніколи навіть не обмінялися листочком. А час ішов. Я чув, що мій друг виїхав на місійну працю на острови Тихого океану, а я потім опинився на багатьох фронтах земної кулі. Обидва ми разом навчалися, обидва потім працювали, але праця наша була різна, далека від себе. Він — місіонер, я — військовик. Я заслужив багато орденів, придбав багато похвал, а він умер смертю мученика за правду, за Євангелію. Ale тепер... Тепер він щасливіший за мене. Усі мої ордени — це сміття, ніщо. Марнота людська. А вся слава моя — як цвіт на траві. Я будував імперії, водив у бій великі армії, а мій друг — Петро Смит — за той час зробив без порівняння більше. Він придбав собі дім нерукотворний вгорі, якого не зруйнує жодна війна, жодна людська сила. Він стане перед Богом з великим здобутком, з лавровим вінцем на голові, а я прийду бідний, нещасний зо своїми медалями, з похвальними грамотами.

Офіцер спинився і закинув назад жмут волосся, що спадало йому на очі. Потім підніс голову і підніс голос.

— Ale ще сонце моєго життя не зайшло. Я можу продовжити працю моого друга. I я її продовжу. Я з цього острова вже не поїду назад. Залишуся тут доки моє життя... Я сьогодні звів з собою тяжку боротьбу, але переміг я. Властиво, не я, а Господь в мені. I Він мені повелів тут залишитися. Петрова праця — буде моєю працею, його оця маленька церковця стане також моєю церквою, а люди острова — моими людьми...

Його вояки підступили ближче до сходів; на яких стояв схильований їхній офіцер.

— Ви не можете тут залишитися, — казали вони, обступивши його гуртом. — Ми ж узавтра вранці відпливаємо. Такий наказ штабу.

— Ви поїдете, дорогі хлопці, але я залишуся. Я й так стільки літ життя змарнував. А якщо я тут не залишуся, то хто це зробить? А подивіться он на тих бідних і нещасних людей. Велике число їхніх дітей щороку вмирає без найменшої лікарської опіки. А я медицину знаю, бо свого часу студіював. Я побудую тут шпиталя. Стану в цій самій церкві, де стояв Петро Сміт і скажу їм про живого Бога, Якого ще багатьох з них не знають. А штаб нехай рахує мене пропащим для себе. Так і скажете. Війна вже на закінченні, а людської крові і так досить пролилося. Треба щось також зробити для Бога, для людей.

Офіцер подивився до неба. На його обличчя впав промінь сонця. Потім зійшов із сходів, а люди окружили його тісною юрбою.

Другого дня військові човни відпливали від самотнього зеленого острова. На березі стояло багато людей, що прийшли їх попрощати. Між ними стояв офіцер. Стрункий і опромінений відблиском голубого моря. Пальми зажурено шуміли, гойдали своїм віттям і затуляли палюче сонце. А офіцер стояв і стояв... Витираючи очі і дивився на море. Човни були вже далеко. Один, два, три... Ось вони вже ховаються в сивому тумані. Ще видно тільки високу мачту, а на ній, ніби крило птаха, тріпотить прапор. Ще одна мить, хвилини, секунди і туман усе закрив своєю рукою...

Офіцер тяжко зітхнув і мило всміхнувся. Потім пішов поляною в напрямку церкви і став у кущах перед знайomoю могилою. Взяв рукою вілинялу бляшану табличку і притиснув до своїх уст. Подивився до неба і в його очах відбилася ясна голубіння. А табличка, ніби жива, промовила до нього:

— Живе вгорі!...

ОДНА ГОДИНА

Корній сердито повісив трубку телефону і відчинив вікно, яке виходило на широку рухливу вулицю. Шум авт і дзвінки трамваїв наповнили кімнату. Потім пройшовся нервово від стіни до стіни й подивився на годинника. Його проймала злість, бо обличчя його трохи почевоніло, а очі зробились більшими і ширшими. Він обернувся до порога і з притиском сказав до свого друга:

— Ні, Родіоне, я сьогодні не можу піти з вами. Так і скажи хлопцям. Не піду, бо що там робитиму сам, як пень? Ви будете забавлятися, а я... Буду бомки стріляти, горобці ловити. Краще посиджу вдома.

Родіон, що стояв біля дверей, тримаючись за клямку, поправив на голові капелюха.

— А що ж вона сказала? — спитався.

— Сказала, що не може сьогодні піти, бо має пильну і дуже важливу справу. Що це за справа, я не знаю, але якраз на ту пору вона не може там бути, бо одна година в неї зайнята. Потім могла б прийти, але це вже буде пізно. Тому я сидітиму вдома. А я їй ще не таку несподіванку справлю. Нехай-но вона почекає...

Корній поправив пасмо нерівного волосся, що спадало йому на чоло і знову перейшовся по кімнаті. Затримався біля столу, закиданого старими газетами. Почухався за правим вухом. Потім напився води і видно, що до безмежності був невловований і сердитий.

Родіон пустив клямку дверей. Кинув капелюх на лавку і собі став біля столу. Сперся ліктем на підвіконня і зробив поважний і заклопотаний вигляд обляччя.

— Слухай, Корнію, — сказав він голосно і приступив ближче до свого друга. — Я тобі раджу краще придивитися до своєї Ніни. Вона... — і не доказав, обірвавши на півслові.

— Що вона? — подивився йому в очі Корній.

— Вона зраджує тебе.

— ?...

— Не віриш?... Можемо переконатися. Побачиш сам.

— Ні, не вірю! — сердито сказав Корній і поклав руку на стіл. Пасмо чорного волосся знову впalo йому на праве око. Він підкинув його рукою догори і стукнув пальцями по столі. — Ні таки не вірю. Ніна того зробити не може. За весь час, що ходжу з нею, я колись щось такого помітив би. Вона таки добра, як ти собі хочеш. Я ж говорив уже про нашу справу з її батьками... Це бути не може!...

У кімнаті було тихо, тільки за вікном дзвонили трамваї, трубіли авта. Родіон сів на крісло і поклав ногу на ногу. Махав перед собою блискучим черевиком і з посмішкою дивився на Корнія. Дивлячись у відчинене вікно, перегортав листки газети. А потім схопився на ноги.

— Смішний ти, Корнію, — сказав він. — Ти думаєш, що коли Ніна до тебе сміється, щебече тобі гарні слова, то це все іщире. Ні, не будь таким найвним і не вір на кожне слово дівчини. Будь трохи мужчиною, а не жінкою. Якщо будеш таким, то кожен тебе ошукає і насміється з тебе.

— Добре, а що ж ти знаєш про це? — спітався Корній з тривогою в голосі.

— Знаю все, але не хотів тобі цього говорити. Думав, що сам побачиш... Ніна ходить з іншим...

— Неправда! — голосно крикнув Корній і подивився на товариша широкими очима.

— Правда, бо я сам це бачив... А коли хочеш, то давай підемо об заклад. Що, бойшся?... Да-вай... — і він простягнув до Корнія свою довгу

правицю. — Хочеш?... Давай свою п'ятерню!... Якщо так довіряєш своїй дівчині, то чого ж бойшся? Що?... Не віриш? Смішний ти, Корнію, — сказав Родіон і опустив руку наниз.

Корній ковтнув слину. Шарпнув ковніра сорочки, розтібнув краватку й кинув її на крісло. А потім схопив трубку телефону й почав крутити знайомійому числа. Але Родіон схопив його за руку.

— Почекай, Корнію, не спіши. Можна зіспускати всю справу. Як знаєш, я сьогодні мушу бути на восьму годину з хлопцями, а ти піди сам до парку. Я тобі скажу, де маєш чекати. Коли ввійдеш правими ворітами, сядь на лавці під старими липами й дивися на ту доріжку, що йде від озера. Але дивися добре. Вони вийдуть звідти і підуть біля озера, потім стежкою до квіток... Він трохи вищий за неї, звичайно йде з правого боку, а вона його тримає під руку... А тоді, як вони зрівняються з тобою, зроби собі те, що ти бажаєш. Або покажися їм, або сковайся в кущі, ніби ти й не бачив. Піди сьогодні. Вони завжди виходять в п'ятницю тієї самої пори. Я три рази їх там бачив. І ходять якраз одну годину. Можливо цей новий її наречений не має на довше часу...

Родіон подивився на годинника і швидко заметушився, шукаючи свого капелюха. Вибіг з кімнати так швидко, що Корній навіть не встиг ще чогось запитати. Подивився через вікно і бачив, як він біг до трамваю, махаючи йому рукою.

Корній залишився сам один у кімнаті. Довго ходив від стіни до стіни. Ходив одним боком, а потім другим. Тиснув у душі злість, гнів і хотів його якось виладувати звідти, з кимось посперечатися, посваритися. Тоді, може, було б легше. Але тепер він годен наговорити різних небилиць, тому краще перем'яти все самому і посидіти в кімнаті, поки серце заспокоїться.

І Корній знову ходив, заклавши назад руки.

Потім підійшов до вікна. Там трубіли авта, гомоніли люди. На підвіконні сидів голуб і доїдав кришки білого хліба, які завжди висипав там Корній. Біля голуба сіла й голубка. Щось повуркотіли обое, покивали до себе блискучими головами і голубка, тріпнувши крильми, зірвалася й полетіла. Голуб залишився сам. Байдуже дзъобав свої кришки, а потім ходив по підвіконні, ніби очікуючи на свою подругу. І здавалося Корнієві, що цей голуб — то він. Оце він сидить у своїй кімнаті, ніби в клітці, а голубка полетіла... І не вернеться вже ніколи. Вона десь ходить з іншим, а з нього сміється, глузує...

Він підійшов до вікна і сильно стукнув у шибу рукою. Голуб зірвався й полетів. Корній залишився тільки один. Трівожні думки товпилися в його голові і тиснули за серце. Підійшов до свого ліжка і так, як стояв, упав на нього обличчям до подушки, поклавши ноги на поруччя крісла. Тяжко дихав і боявся, щоб хто не прийшов і не застав його в такому положенні. Соромився сам себе, бився з думками, а вони, ніби оси, напосідали на нього й кусали, й жалили.

Як довго він лежав, то Корній і не пам'ятає. Що він думав, також не пам'ятає, але коли він зірвався з ліжка, то побачив, що стрілка його годинника була там, де він її не сподівався.

Корній накинув на плечі піджака і вибіг на вулицю. Біля трамваєвої зупинки він пригадав, що забувся зачинити в кімнаті двері і ще вернувся. Потім скочив до трамваю і сів на самій останній лавці. Трамвай біг рухливими вулицями міста, але Корній нічого не бачив. Його очі, а також його свідомість покрилася чорною хмарою і перед ним стояла темна ніч.

Ось і парк. Корній пройшов поза кущі і боязко оглянувся кругом себе. Багато разів він приходив сюди, ходили з Ніною вузенькими стежками, висипаними жовтим піском, а потім сідали

під черемхою на лавці. На недалекому озері пливали лебеді, а над поверхнею води літали ластівки. Черемха цвіла і пахла гострим запахом весни і щастя. Але це було... Недавно ще... Тамтого місяця. Цієї весни. Було і — немає...

Тепер Корній ішов і лякався себе, своєї тіні, дерев, кущів. Боявся, щоб його ніхто не побачив, а тому зайшов за найгустіші кущі, відхиляв перед собою галузки ліщини з шорсткими листками і шукав знайомої стежки, яка йшла від брами до озера. Під ногами в нього ломилися сухі галузки, шелестіло старе торішнє листя, але він ішов далі і далі. Став і прислуховувався. Сонце крізь віття дерев кидало на нього своє проміння, але він шукав гущавини, шукав тіні, темряви, ночі. Сьогодні він хотів усе побачити, але не хотів, щоб його хтось тут побачив. Він тільки хоче дослідити, переконатися, а потім піти звідси кущами аж на вулицю і більше ніколи сюди не вернутися. І він так зробить. От тільки побачить своїми очима, переконанеться, що все це правда, що розповідав Родіон.

Озеро блищає своєю поверхнею і сяяло золотими проміннями сонця, що там купалися. Запах води разом із свіжою передвечірньою прохолодою долітав аж до Корнія, але він того не бачив і не відчував. Він притаївся, ніби звір, в кущах зеленого бузку й чекав своєї жертви. Серце його стукотіло і переливало в його свідомості гори думок, чорних хмар.

Корній стойть. Хвилюється й чекає. Ось далеко на стежці показалося якихось двоє молодих людей. Вони минули старі липи і Корній спинив свій віддих. Але це не була Ніна. Вона напевно буде трохи вища за цю жінку і такого капелюха у неї він ніколи не бачив. І хода не та.

Стояв і чекав ще. Чув биття свого власного серця і тримав рукою гарячу голову...

Від брами знову вийшло двоє людей. Вони минули широку зелену альтанку, пройшли біля

озера і затрималися якраз напроти Корнія. Тепер він побачив, що це була вона, Ніна. Та сама знайома йому рябенька хустинка на голові, та сама тиха й рівна хода. Вона йшла і тримала під руку молодого хлопця, трохи вищого за себе. Він ніби непевно ступав разом з нею і високо підносив ноги. За старими липами вони повернули направо і пішли широкою стежкою аж до високої залізної огорожі, що тягнулася кругом парку. Корній перебіг через кущі і перетяв їхню дорогу з другого боку. Тепер він бачив їх виразно. Марія була в своїй рябенькій хустині, гарна, як завжди й весела. Вона щось живо розповідала, махала рукою і сміялася. А хлопець, що йшов біля неї, якось штывно випростовувався, робив вузькі кроки і Корнієві здавалося, ніби там по стежці було болото і він боявся, щоб не замочити своїх ніг.

Корній поступився близче до стежки. Йому бажалося зараз вискочiti з-за кущів, кинутися на незнайомого хлопця, який посягнув на його щастя, звалити на стежку і допрати ногами, рвати його обличчя, бити до безтями, а потім втікати десь у світ за очі... Але на стежці залишити тільки купу порваних лахів... Хай знає... Як він міг ходити з його Ніною?... А вона... Вона...

Стиснувши кулаки, Корній підсунувся ще близче до стежки. Він виразно бачить профіль Ніниного обличчя, чує дзвінкий її голос, але слів розібрati не може, бо вони губляться в густих кущах. Ось вони вже зовсім близько. Корній чує їхні кроки, виразно бачить Ніну, як вона сміється і його гнів росте, ніби велика гора. Ось ще кілька кроків і вони будуть якраз проти нього. Корній стискає зуби, жмуриє очі і чекає страшної хвилини. Але Ніна піднесла голову догори і подивилася до голубого неба. Вона була гарна і весела. Сонце кинуло з-за дерев на неї жмут ясного проміння і рябенька її хустина засяяла різникользовими квітами. Корній хотів якраз тепер

вибігти на стежку, стати перед своїм тяжким ворогом, але чув, що ноги його ніби загрузли в землю і їх тримає там якась сила. А Ніна zo своїм хлонцем минули куща, в якому він сидів, і пішли далі нога в ногу. Десь на дереві закричала ворона і Корнієві так видалося, що вона сміється і глузує з нього.

А Ніна пройшла з хлонцем до озера, обійшли розцвілі рози і верталися назад тією самою стежкою. Тепер Корній підсунувся ще близче і чекав. Чекав... Ось вони вже зовсім близько. Ніна щось розповідає, весело сміється. А Корній знову жмуриє очі, тисне кулаки. Тепер він вирішив за всяку ціну загородити їм стежку собою і спитати, яке то вони мають право тут ходити і глумитися над ним?... Вони йдуть і він іде. Ще трошки і вони стануть перед самим його кущем. Ще одна тільки хвилина. Два-три кроки. А тоді станеться щось страшне, щось таке, якого ще ніколи не було...

Корній зібрав усі свої сили, і ніби лютий голодний звір вискочив на стежку. Ніна легко скрикнула й кинулася до нього, побачивши його страшне обличчя.

— Корнію, не роби нічого, — сказала вона і зловила його за обидві руки.

Але Корнія стримати не можна було. Він відпихнув Ніну від себе і кинувся до юнака, що непорушно стояв на стежці. Пустився і нараз став, ніби вкопаний в землю, ніби прибитий тяжким каменем. Перед ним стояв, випроставшися, молодий незнайомий хлопець з заплющеними очима. Стояв і чекав, щоб його хто взяв за руку.

— Сліпий!... — вирвалось з уст Корнія.

Він хотів утікати в кущі, але Ніна схопила за руку і сильно потягнула назад. Стояв перед нею, як дитина, що провинилася й чекав, що буде далі. А Ніна витерла рукою чоло й сказала:

— Нічого, Корнію. Я розумію тебе. Будьте

знайомі... Це Федір з дому невидючих... Ми оце спішимо, бо йому треба бути на вечері, а ти заїди мене тут. Я зараз вернуся.

І поки Корній зібрався щось відповісти, Ніна взяла сліпого під руку і вони пішли стежкою до воріт.

Корній лишився сам. Безсило сів на лавку і дивився темним поглядом перед собою, нічого не думаючи. По траві стрибали білки, але Корній їх не бачив, на озері гомоніли качки, але він їх не чув. Сидів непорушно, ніби камінь, ніби ніч. Все це сталося так раптово, несподівано. Пронеслося, ніби буря, і стихло. Стояло дерево і Корнієві здається, що вони хитаються, вивихаються в корені і зараз упадуть на нього. А тоді провалиться під землю ввесь парк, озеро, квіти, земля...

З-за кущів вибігла Ніна. Була дуже схильована і заплакана. Вона щось хотіла сказати, але Корній встав і сказав перший.

— Ніно, я нічого не розумію, що все це має значити?

Ніна витерла хустинкою очі. Сіла на лавці, а Корній сів біля неї.

— Це довго оповідати, — сказала вона тихо.

— Ціла історія...

— Добре, але що ж це за хлопець? Хто він такий і чому ти з ним?

— Сліпий... З дому сліпців...

— А що ж ти з ним робиш?

— Щоп'ятниці ходжу з ним отут одну тільки годину й оповідаю йому про те, який то чудовий світ. Знаєш, він народився сліпим і ніколи не бачив сонця, не бачив квітів... І я розказую йому, яке все це чудове...

— А якже ти його знайшла? То для мене ти сьогодні не мала години часу, а для сліпого... — він ще хотів щось сказати, але промовчав.

Ніна подивилася на нього таким поглядом, що він збагнув, що скривдив її задарма.

— Пробач, Ніно... Може не властиво сказав. Але мені ж треба знати, хто він такий. Чого ти з ним, а не зо мною... Люди вже всіляко говорять...

Ніна опустила зажурену голову. Поправила хустину і подивилася в Корнієві очі і в його душу. Потім сказала:

— Це ціла історія, Корнію. Я вже тобі сказала.

— То скажи більше. До кінця... Я мушу знати.

— Бачиш, була тут в місті одна родина; в якій було п'ять синів, а наймолодший з них — народився сліпий. Його віддали до дому сліпців і він там виріс. Але мати його щодня приходила туди, як він був малим. Вона брала його за руки, носила по саду. А коли він виріс, вона брала його за руку, ходила з ним, розповідала йому, який то гарний світ, які чудові дерева, квіти, люди... Тепер його мати померла. Я припадково була на її похороні. Його привели до труни і помогли йому знайти мамину руку. Він ніколи не бачив своєї матері. Знав тільки, що її рука була колись тепла, м'яка, а тепер холодна. І він довго тримав ту руку... Тримав і плакав.. Ти ніколи не бачив, Корнію, як сліпа людина плаче, то ти й не можеш того повністю зображені. Це найбільша трагедія! Плаче сліпий, який ніколи не бачив своєї матері й не знає, чи вона молода, чи вона гарна, чи вона весела, чи сумна... Він тільки знав, що вона добра. Знав тільки її руки, які змалку його носили, а потім водили по парку.

І Ніна спинилася. Подивилася на Корнія мовчазно і сумно зітхнула. Потім говорила далі:

— Потім його відвідали від труни, а він не оглядався, не боронився, бо й так нічого не бачив перед тим, і тепер не бачить... Якась старша жінка вела його під руку, а він казав до неї: “Тепер мама не прийде провести мене по саду... Може б ви прийшли?” Я стояла біля них і мені привидилося, що це він каже до мене. “Ні, я не зможу

приходить до тебе, бо я працюю,” — відповіла ця жінка. І сліпий безрадно сів на лавці. По його обличчі текли сльози...

Ніна знову стримала віддих, але за хвилину казала:

— І я собі подумала, скільки то вільного часу я марнула на читання чогось потрібного і непотрібного. На телефони, на телевізію... І тоді я пішла до дому сліпців, взяла того хлопця й повела до саду. Там записали мое прізвище і я пообіцяла, як перед Богом, що кожної п'ятниці в тій самій порі приходитиму туди і віддам бідному сліпому годину моого вільного часу. Одну тільки годину, на яку він цілий тиждень спрагло чекає.

— А чому ж ти мені про це не сказала? — перебив їй Корній.

— Бо вагалася, що ти мені на це не дозволиш. Зрештою, це сталося три тижні тому і я збирала-ся тобі сказати.

— Я думаю, Ніно, що ти знову була в євангелістів?... Що?

— Так, була, але що ж в тім поганого? Не тільки євангелісти, але кожна релігія вчить робити добро своєму близньому. На тому й побудоване все християнство. На любові до Бога і до свого близнього. І коли я не можу щось доброго, великого зробити, то нехай зроблю щось маленького. А коли б усі люди зробили щось доброго, починаючи з найменшого, то ввесь світ сповнився б добродійством і любов'ю...

Корній мовчав і подивився на Ніну. На її обличчя ліг рум'янець заходячого сонця. На озерах люпалися лебеді.

Корній взяв її руку. Вона була тепла й м'яка, як рука дитини. З його душі скотилася тяжка чорна хмара і слова Ніни глибоко його вразили. Він не встиг якслід придивитися до незнайомого хлопця, але побачив, що там, де були очі, чорніло дві ямки, обрамлені посинілою плямою. Він був би

гарний, коли б мав очі, а так був калікою, найбільш нещасливою людиною на світі. І він живою картиною стояв тепер перед Корнієм і хоча не мав очей, але глибоко дивився в його сумління.

— Ніно, — сказав він тихо, тримаючи її руку.

— Ти мені пробач, що я погане про тебе подумав. Коли б ти мені була байдужою, не думав би так. Махнув би рукою. Але ти ж знаєш?...

— Знаю, Корнію, все знаю... Розумію тебе. І прощаю... А ти й мені пробач, що завчасу не сказала тобі, куди я ходила тих кілька п'ятниць. Я й надалі хочу дотримати своєї обітниці і щоп'ятниці віддавати сліпому годину часу. Ти нічого не матимеш проти?

— Нічого, Ніно. Я думаю, що добре буде, коли й я піду з вами. Отак візьмемо його поміж себе і походимо по парку, над озером. Можемо його привести до твого дому. Ти щось йому зграєш. Почитаємо йому щось. Але я думаю, що одна година — це мало. Віддаймо йому більше. Дві годині... Три... У нас же часу покиць багато.

— Так!... Так!... Так!... — долетів від озера голос качки, ніби стверджуючи те, що сказав Корній.

— Бач, вона каже, щоб іти додому, — всміхнулася Ніна.

Вони виходили до брами парку, а передвечірні сутінки бігли перед ними, ховаючись поза кущі. Голубе небо простягнулося над парком, благословляючи все зелене довкілля тихим Божим спокоєм.

ДО СВІТЛА

Було це, мабуть, десь біля 1924-го року. За нашим садом, який простягнувся над самими сіножатями, чорніли ще окопи з недавньої війни, а кільканадцять кроків від цих окопів лежав довгий ряд змотаного колючого дроту. Це "заграждені" пересікало ріку Горинь, снувалося сіножатями, потім виходило на гору і ховалося десь за Куличином. Тепер цей дріт нікому не був потрібний, а тому наш дід, узвівши великі військові ножиці, розтинає його, складав на купу, а сухі кілки носив на своє подвір'я. Потім дід прийшов до хати, кинув кашкета на покут, помив руки і сів біля столу, підперши рукою свою сиву голову. Дивився журливим поглядом в одну точку на столі, а потім голосно і з притиском сказав:

— А я йому казав, що не треба було йти. То гріх навіть дивитися на цих антихристів...

Бабуся пряла біля вікна куділя, виводила довгу нитку і важко зітхала. В хаті було тихо і чомусь дуже сумно. Було таке враження, що дід з бабою чекали якогось нещастя і воно от-от мало зараз прийти. Над столом звисала від стелі закопчена лямпа, трохи погойдуючись на довгому шнуркові.

Нараз у сінях заскрипіли двері. До хати ввійшов мій дядько Михайло і став біля порога. Баба поклала веретено на коліна і сумно подивилася на нього: А дід відразу:

— Ну що, був?... І бачив?...

— Так, бачив, — відповів дядько, сідаючи на ослін.

— Ну, а що ж вони робили? — знову дід.

— Це, тату, зовсім не так, як казав Опанас, і

як говорять люди в селі. Того ми там нічого не бачили. Коли ми прийшли з Гаврихом до хати, нас відразу посадили біля мисника на лавці, а я собі ввесь час думаю, що коли будуть щось виробляти те, що люди кажуть, то близько двері і ми відразу — надвір. Ale це не так було.

Баба витерла руки у фартух і здійняла куділя, поклавши його біля себе. Дивилася широкими й переляканими очима на дядька і ковтала слину. А дід казав:

— Ну, кажи, кажи далі.

І дядько оповідав:

— Люди почали сходитися. Посідали кругом стола, а з другого боку приставили ще довгого ослона. Ті, що сиділи за столом, тримали якісь книжки. Потім співали. Таких мелодій і пісень ми ще ніколи не чули, але в них згадувалося ім'я Бога, Христа, Євангелія. А потім стали на коліна і почали молитися. I то неправда, що вони під столом тримають бочку з водою, в якій ніби то сидить нечиста сила. Я навмисне подивився під стіл і там нічого не було. I вони самі зовсім не такі страшні, як люди говорять. Нікого не записують, не беруть жодної присяги й не топчуть ногами ікон. Це все видумка!... I там же самі наші люди. Навіть старий мельник з Борщівки був між ними.

— Ну, а чорного півня не бачив дебудь у кутку? — перебив дід.

— Ні, не бачив, бо тільки вони почали вдруге молитися, ми повтікали з хати. Страшно якось стало...

— О, то вони, звісно, при вас нічого не робили, — знову дід, — але як ви пішли, то вони клали на землі хреста і ходили по ньому ногами. Доптали образи, плювали на Матір Божу... Мені казав Опанас, що він сам це бачив. А коли хтось до них пристає, то мусить дати крові з мізинчика лівої руки і тією кров'ю розписатися. I це значить, що він уже записав свою душу нечистому...

Дядько мовчав. Мовчав і дід. В хаті знову було тихо і дуже сумно. Потім дядько підійшов до сволока, де лежали якісь старі його книги і почав між ними чогось шукати. Знайшов якусь книжку, витер рукавом порох, а потім довго перекидав сторінки, шукаючи чогось.

— Ось, дивіться, це Євангелія, — казав до діда, який звісся на ноги і підійшов до вікна. — Та, що зо школи приніс. Ось тут вони читали. Я собі записав. Слухайте, так само, як і в них: “Аще, хто ударіт тебе в праву щеку, постав єму і леву”. Те саме. А те, що вони не хрестяться, як моляться, то кажуть, що того також в Євангелії нема.

Баба поклала веретено на стіл, стрясла з запаски прядовиння й собі вмішалася до розмови:

— А я вам кажу, що то вже дійсно недалеко кінець світу. Антін Загребельний про це бувало завжди оповідав. А він, кажуть, усю Біблію прочитав і казав...

— Не говори такого, стара, — перебив на півслові дід. — Він не міг всієї Біблії перечитати, бо хто всю Біблію прочитає, той обов'язково стратить розум.

— А хто вам таке, тату, казав? — спитався дядько.

— Як то хто? Всі про це, сину, знають. Це правда. Кажуть, що давно тому в Олексинці був дуже грамотний дяк. Він удень і вночі читав Біблію і таки прочитав усю. Але голова не витримала і він зійшов з розуму... Щось таке говорив, що ніхто не міг збагнути. Замкнувся в своїй хаті й нікуди не виходив. І дяком перестав бути. Потім прийшли з волості стражники і забрали його. Він вже до села не вернувся й ніхто не знає, що з ним сталося... А все це від того, що насмілився всю Біблію прочитати. Це правда... — закінчив дід і зо страхом подивився по хаті.

— Я не знаю, — казала баба, — але небіжчик Антін Загребельний казав, що перед страшним

судом будуть такі люди, як оце тепер є. Він навіть казав, що тоді ввесь світ буде обоснований дротом, а тепер так і є. Казав, що при кінці світу люди будуть їздити не тільки водою, але будуть літати машинами понад хмари. Потім вийде з моря такий звір, що буде говорити. Він буде зводити вогонь з неба, а людям буде на чолі прибивати печатки. А хто не прийме такої печатки, то не зможе нічого продати, ні купити. Навіть не буде мати права набрати води з криниці, не матиме права змолоти муки в млині. І ті, що підуть за тим звірем, ходитимуть по селях, зводячи людей. І ото вони тепер вже є. Ти, сину, більше туди не йди... Кажуть, що хто до них пристає, то вони приивають йому печатку на лівій руці...

Дядько мовчав. Дід надів кашкета і сказав:

— Ходи-но, поможеш мені поскидати під шопу дрова. Суне хмара, і на ніч напевно збереться на дощ.

Коли дядько з дідом вийшли надвір, баба стала перед образами й почала голосно молитися. А я тимчасом дістав із сволока дядькову Євангелію, забрався на піч і почав читати. Євангелія була написана одна сторінка по-слов'янськи, а одна — по-російськи. Я вже ходив до школи і легко міг читати російські слова. Присівши під стіною, куди падало з вікна трохи світла, я почав пильно читати. Але в Євангелії все було мені незрозуміле, і там не було ні одного слова такого, як в моєму “Букварі”.

Коли баба скінчила молитися, я зліз з печі, присів біля неї і просив:

— Бабусю, що то дядько розказував? Де він ходив?

— Тобі, сину, не треба того знати, бо ти ще малий, — казала баба, не відриваючи пальців від куділю. — То, як у Біблії написано, що при кінці світу прийдуть такі люди, що будуть зводити народ, будуть мучити, вбивати всіх тих, що вірять

у Бога і ходять до церкви. І тепер вони вже є. Це — штунди... У Свінюхах їх уже багато, а потім вони можуть прийти і до нашого села. Треба, сину, говорити отченащ, ходити до церкви, сповідатися... Просити Бога, щоб вони сюди не прийшли, бо тоді буде дуже велика біда, буде кінець світу.

Я притулився до баби, слухав дрібненьке шепотіння веретена і в моїй уяві стояли ті страшні люди, про які вона оповідала. Мені здавалося, що вони були чорні, мали великі очі, були високі, худі і сердиті.

**

Від того піввечора я пильно читав дядькову Євангелію. Коли пригонив з сіножатів додому гуси, негайно брав книжку, йшов до саду, сідав під нашою дуплавою грушеною і читав так довго, аж надворі ставало темно і треба було йти до хати. А про штундів у Свінюхах з кожним днем ходили по селі більше й більше страшні й дивовижні чутки. Казали, що вони, коли моляться, то накривають голови чорним полотном; що в хаті, де вони збираються, стоїть бочка з водою, також накрита чорним рядном, а вони всі після зібрання туди заглядають і бачать там диявола. А хто переходить на їхню віру, той мусить не тільки розписатися своєю кров'ю, але мусить дати трошки крові, яку вони беруть і пунктуально в дванадцятій годині ночі, поки ще півні не співають, виносять на роздоріжжя і там закопують. Вони також прибивають до підошви чобіт маленькі хрестики, щоб потім ними ходити по землі.

І чим більше таких чуток розходилося по нашему селі, тим більше мое серце прив'язувалося до дядькової Євангелії, бо баба казала, що це Божа книга. А мені здавалося, що чим більше буду її читати і молитися, то жодна сила не відірве мене від Бога, щоб навіть всі люди поробилися отими страшними штундами.

— 182 —

Бачачи, що я пильно читаю Євангелію, добрий дядько дав мені ще й молитовника з багатьма гарними образками. За короткий час я навчився багато коротких і довгих молитов і щодня вранці й увечері проказував їх сам перед образами. Побачивши, що я так пильно молюся й читаю молитовника, баба одного разу сказала до дядька:

— І сидить дитина в тих книжках увесь день. Так і видно, що вже господаря з нього не буде. Ти б не давав йому їх...

— Що ви, мамо, — казав дядько і дивився на піч, звідкіля визирала моя брудна голова. — Як має стріляти бомки по сіножатях, то нехай читає. Книжка, мамо, це — світло. Вона придається йому в житті.

— Нінащо воно йому не придається, Михайле, — перечила баба. — От, навчився б якого ремесла, щоб потім придбати клапоть землі, то це — хліб. А книжка і грамота, що йому дадуть? Попом і так не буде...

А за два дні баба знову заговорила до дядька:

— Знаєш, сину, дитина не спить, не їсть, а все сидить в книжках і в книжках. Я бачу, що це недобре. З цього нічого путнього не буде. Книжка йому хліба не дасть... А якщо вже так любить читати, то можна б завести до Почаєва, до монастиря...

І від того часу я не переставав думати про Почаїв. Де б я не був, що б я не робив, передо мною стояв Почаїв зо своїм славним близкучим монастирем. Тоді я пас свої гуси і гуси нашого сусіда. З сіножатів було видно Почаївську Лавру і я туди постійно линув моїм спрагненим зором. Інколи я сидів на сіножатах по пізнього вечора, гуси вже давно самі зайдли додому, а я сиджу сам, дивлюся на Почаївську Лавру, яка сяє в проміннях заходячого сонця, а потім стаю на коліна, складаю руки і проказую всі молитви з моого мо-

— 183 —

литовника. А потім йду додому і знову до мами з невідступним проханням:

— Мамо, прошу вас, заведіть мене до Почаєва!...

І коли я так щодня надокучав матері й дядькові, вони, порадившись, вирішили віддати мене до монастиря. Разом зо мною забажав піти також сусідів Петро, з яким ми разом пасли гуси, ловили в Горині рибу, клали на полі багаття і дуже часто сварилися.

Однієї суботи мати дала мені білу випрану сорочку, білі з грубого полотна штани, підстригла мое волосся, помастила його олією, щоб не стирчало як щітка і сказала, що сьогодні поведе мене до Почаєва.

Дядько також зібрався і ми пішли дорогою поза наш сад. Вийшли на поле. Все довкілля дзвеніло піснями. Вітер гойдав ще незрілим збіжжям.

Ми пройшли через високу гору, минули ліс і греблю з дерев'яним мостом. Потім знову вийшли на гору, з якої було дуже добре видно золоті хрести Почаєва. Над дорогою в ровах лежало випалене сонцем каміння, а в долині блищала ріка. Йдемо, а мати нам з Петром оповідає:

— Ото, бачите, діти, те каміння? Воно лежить тут відколи Почаїв будувався. Це каміння само котилося на будову монастиря. Але як монастир вже був готовий, то це каміння так і залишилося по над дорогою і лежить аж досі. А під самим Рідкодубом буде долина, з якої турки стріляли на монастиря. Але на хмарах з'явилася Божа Мати і з нею преподобний Іов Почаївський з анголами і турецькі стріли завертали назад. Тому з тієї долини монастиря не видно... То було дуже давно, діти мої...

Я тримався маминої руки, подивився на Почаїв і справді завважив, що з долини монастиря не видно. Я дріботів своїми молодими кроками і без-

межно був щасливий, що я оце йду туди, де колись звершалися такі великі чуда.

Ось і Почаїв. Широкі вулиці, великі будинки, багато більші, ніж у нашему селі. Місто. Люди замітають сміття на вулиці, поливають траву водою. По обох боках дороги стоять будки з ікона-ми, блискучими хрестиками і довгими червоними цукорками, які потім дядько обіцяє мені купити. Ми проходимо великою брамою. Там стоїть двох монахів з маленькими іконами, на яких намальовані страшні турки з червоними шапками. Вони падають з коней, а довгі стріли стиричать у їхніх спинах. Анголи махають мечами, а над ними хмарі-хмари, освітлені великою радугою.

Далі за брамою стоїть дзвіниця. Її видно з нашого поля, але я тепер тут біля самої неї. Можу навіть торкнутися її рукою. Для мене це історичний, великої ваги день. В моєму серці невідомо, що твориться. Як багато в моєму селі хлопців, які ще ніколи не були в Почаєві, ще не бачили камінної дороги, не стояли біля самого монастиря. А я ось тут! Аж не віриться мені, що це дійсність, сповнення моїх дитячих мрій. А коли мене приймуть в монахи, то я не тільки зможу бути біля монастиря і дзвіниці, але буду тут жити. Це буде мій дім. Я буду прислуговувати в церкві в часі відправ, буду співати в хорі. А людей буде багато-багато з усієї Волині і Галичини. Там десь між ними буде стояти моя мама, дядько, хлопці й дівчата з моого села. Вони по службі Божій схочуть прийти до мене, поговорити зо мною. То ж я колись пас з ними гуси, корови, дер горобячі гнізда. А тепер я в монастирі. Тут завжди так тихо й побожно. Багато каштанів, свічок, ікон і пахощів ладану...

Біля дзвіниці за огорожею щось роблять молоді монахи. Трохи далі стоїть крамниця з книжками. Оце є Почаїв. Монастир, дзвіниця, каштани, книжки... І як їх багато! А в мене вдома тільки

“Буквар” і молитовник, яких я давно знаю напам’ять. В Почаєві ж я побачив, що на світі є більше книжок. Вони стоять у вікнах, лежать на полицях і мої очі аж розбігаються. Не відомо, на яку дивитися, котру взяти до рук. Але дядько тягне мене за руку. Він тепер йде зо мною і все навчає:

— Пам’ятай, коли прийдемо до настоятеля лаври, то насамперед підійдеш і поцілуєш його руку. І не бійся, він, кажуть, дуже добрий. Якщо буде щось тебе питатися, то також не бійся...

Ми ввійшли до довгих напівтемних лаврських коридорів. Дядько щось поговорив з монахом і він сказав нам тут зачекати, аж поки нас не по кличут. Потім вийшов і завів нас до великої кімнати, заставленої кріслами і столами. З других дверей вийшов сам настоятель, в довгій чорній рясі, з сивою підстриженою бородою. Петро стояв впереді і перший підійшов до нього. Він широко перехрестився і поцілував руку настоятеля. А настоятель погладив його по голові і тихо сказав:

— Як тебе звати?

— Петро, — відповів мій товариш.

— Отже, Петrusю, коли ти цілуєш батюшку в руку, то хреститися не треба.

А я стояв тепер і не знов, що робити.

— Проси благословення, — сказав до мене дядько, але я не знов, як то його просити. Тоді добрий дядько тихо мені сказав на вухо:

— Поцілуй батюшку в руку.

Тремтячи всім тілом, я підійшов ближче. Настоятель подав мені свою руку. Я вже не хрестився, а тільки поцілував її. Він погладив мою голову і мило всміхнувся. Від мене відійшовувесь страх, ніби його хтось забрав рукою.

— Ну, що ж, хлопчуку, хочеш до манастиря? — спитався мене.

— Так, батюшко, хочу, — відповів я ледь чутним голосом.

— А що ж ти будеш тут робити?

— Буду робити все, що скажете, але я дуже хочу до манастиря...

Настоятель дав мені якусь книжку і казав читати. Я відкрив на середині і прочитав майже цілу сторінку, ні разу не збившись. Потім монах взяв скрипку, водив по ній смичком, а я мусів так тягнути голосом. Спочатку низько, а потім вище і вище. Здавалося мені, що ось і не вистачить повітря і мій голос посередині обірветься, ніби натягнута нитка. Але скрипка нараз замовкла і монах щось тихо сказав до настоятеля.

Настоятель казав нам іти, а мого дядька і Петрового тата залишив. Ми знову були біля дзвіниці, знову дивилися на ворони, які табунами літали біля самого хреста. Потім ходили під каштанами, збираючи білі опалі квіти. А мати нас учила:

— Якщо ви цілуєте попа в руку, то хреститися ніколи не треба.

— А чому в церкві хрестяться? — спитався Петро.

— Бо тоді в церкві піп тримає хреста.

— А звідки я це мав знати, — сумно відповів Петро знаючи, що ця наука зокрема торкається його.

Вийшов дядько і сказав, що мене прийняли до манастиря цього року і я вже маю бути тут на Покрову. Петро прийде аж на другу осінь.

Ми йшли додому тією самою дорогою, зеленими полями, понад рікою Іквою. Я ввесь час оглядався назад, бачив у сивому тумані золоті хрести Почаєва і мені все думалося, що відтепер це буде мій справжній дім.

Тепер я ще більше почав читати Євангелію і вчитися молитові уже з іншого молитовника. А бажання було в мене тепер тільки одне, — щоб як найскоріше прийшла вже Покрова.

**

Була неділя перед самими Зеленими Святами. Тоді найкраще пахне липа і білий ясмін. Люди виходять на поля подивитися на посіви, побачити як високо вже виросла пшениця, чи посходило просо. Але тієї неділі з нашого села ніхто на поле не пішов. З самого ранку по селі розійшлася вістка, що зо Свинюх прийшли штунди і будуть мати в Оліяна Роващнього своє зібрання. І все село пішло туди. Я також побіг разом з хлопцями. На подвір'ї в Оліяна повно народу. Стоять на діорозі, під вікнами і в сінях малої його хатини. Крізь відчинені вікна з хати вилітає спів. А люди спираються одні на одних, вилазять на тин, зазирають крізь вікна. Мені вдалося протиснутися до сіней, і вилізти на драбину, що стояла під стіною. Через людські голови було видно до хати. Там сиділи біля столу люди, співали, щось читали і розказували. Вони були такі самі, як всі інші люди, говорили тією самою мовою, але для мене вони були страшні і я дрижав усім тілом, стоячи на драбині. Це ж вони. Штунди... Звідники людей...

На порозі стояв Федір, найповажніший господар нашого села. Кажуть, що він має Біблію, але ні кому не хоче її показати. Він найкраще за всіх співає в церкві і щонеділі читає апостола. А грамотний — на все село! Всі йдуть до нього писати листи, навіть до Америки вміє написати і зайде. Недалеко від Федора стоїть у кутку Артем. Він дуже нахмурений і безмежно сердитий, бо це видно по його волоссі, яке колючою щіткою піднеслося догори. Артем був у російській армії і стояв аж під Бердичевом. Він говорить по-нашому, але з священиком і старостою села намагається говорити по-російськи. Тепер він також прийшов до Оліяна на зібрання. Став у кутку, дивиться перед себе і ніби чогось чекає.

— 188 —

У хаті затих спів і якийсь чоловік за столом став і спитався:

— Може хтось з присутніх хотів би щось сказати, щось спитати?... Може що не ясне?

Артем поступився наперед і високо витягнув голову. Потім тунув ногою об землю і голосно, щоб аж на подвір'ї було чути, крикнув:

— Закрой свой рот!

У хаті стало тихо. Я виліз вище на драбину і серце мое завмерло з переляку. Я знав Артема, як дуже неспокійну людину і мені здавалося, що він зараз скочить до хати, поскадає зо столу книжки, буде їх дерти, допстати ногами, а штундам порозбиває голови. Але так не сталося. З-за мисника вийшов Оліян, господар хати, і спокійно сказав.

— Дядьку Артеме, ті люди прийшли не до вас, а до мене. А коли вам не подобається, то ви йдіть собі додому.

Артем поступився до Оліяна і стиснув кулаки, але Федір узяв його за плече і шарпнув назад.

— Дядьку, нічого не починайте, бо сьогодні свята неділя. Не хочете слухати, то йдіть надвір, — і він показав рукою на двері.

Артем почервонів, але тому, що це був Федір, він тільки сплюнув на доліку, а підстрижені руді вуса витер рукавом.

— То ніхто не має жодних питань? — знову незнайомий чоловік від столу.

А тоді Федір за всіх голосно на всю хату:

— Не маємо нічого казати, бо написано що єсли ви ім'єтє в сердце горькую завість ілі сварливість, то не хвалітесь і не літіте на істину...

Люди в хаті оберталися до Федора, але ніхто не знав, що це він сказав. Він грамотний і це, мабуть, з якоїсь книжки. А може з Біблії...

Другої неділі знову було зібрання в Оліяна. Знову йшло туди все село, пішов мій дядько і я з ним. За столом сиділи ті самі люди, що й минулої неділі, а між ними з нашого села Оліян, Федір,

— 189 —

Юхим, Андрій... А між людьми на подвір'ї несеться тяжкий шептіт, що Оліян, Федір уже записалися до штундів. Навіть стають разом з ними на коліна...

**

І так розпочалося в моєму рідному селі велике пробудження. Зібрання в Оліяновій хаті відбувалися щонеділі, а люди в хаті вже не могли зміститися, то в часі молитви ставали на колінах на подвір'ї, в сіннях, в саду. А другого літа відбулося в Свинюхах багатолюдне хрещення, на якому більше 20 осіб були з нашого села.

Однієї неділі віруючі вийшли після зібрання з Оліяновової хати, поставали під липами і співали. Я стояв недалеко них і мені дуже бажалося бути в їхньому гурті. Серце мое аж розривалося від якоїсь невисловленої туги. Оліян побачив мене, взяв за руку, привів до віруючої молоді і сказав:

— Ось де тобі Михайлє, місце. Стій тут!

Я став біля всіх, а серце мое паленіло від якогось глибокого схвильовання. Від того часу я почав ходити на зібрання. А коли прийшла Покрова, я до Почаєва не пішов, бо все мое ество сповнили нові думки, нові почування.

В Оліяна ми збиралися щосуботи і щонеділі. Мали вже дві маленькі російські Євангелії й одні "Гуслі". Знали не більше п'яти пісень і тими піснями починали наші зібрання й кінчали. Навчилися з "Гуслів" пісню ч. 302 "О том в孜радуйтесь, друзья Христовы", а потім довідалися, що й пісню з "Гуслів" ч. 296 "Я виноградная лоза святая" можна також співати на цю саму мелодію. Тоді нам тих пісень уже вистачало, бо вони були довгі, а інколи ми їх співали по два рази на одному зібранні.

Одного вечора ми прийшли на зібрання і застали в брати Оліяна якогось незнайомого мужчину в довгому чорному плащі.

— Оце посітив нас брат, — сказав Оліян.

Ми підійшли до незнайомого і привіталися. Він цілувався з нами, посміхався, а ми надзвичайно були раді, що вперше відвідав нас якийсь незнайомий брат десь аж за-за Крем'янця, як він сам сказав.

У часі зібрання брат Оліян сказав незнайомому послужити нам Божим Словом. Він устав за столом, широко перехрестився по-православному, а нам відразу по тілі пішов холод. А незнайомий говорив:

— Ах ви, кляті штунди! Ви, нехристи, думали, що я вас не ошукаю? Ви вороги хреста Христового, ви попрали образ Божої Матері, надругалися над усіма святыми. Ви топчете хреста Господнього, а хрест — це орудя проти диявола. Ось він, дивіться!...

Він дістав з-за пазухи невеликого дерев'яного хреста, підніс його догори і говорив:

— Оце животворящий хрест Господній, якого ви потоптали. Ось розп'ятий Христос дивиться на вас, відступників від віри. Покайтесь, а то погибнете. Огонь вас попалить!...

І зібрання наше того вечора не мало свого закінчення. Воно обернулося в довгий диспут, а вістка про те, що якийсь чоловік прийшов розбивати штундів, облетіла все село. Оліянова хата переповнилася цікавими людьми. Диспут тягнувся всю ніч до самого ранку.

Другого дня, в неділю, він зранку був у православній церкві, виголосив там проповідь, а потім знову прийшов на наше зібрання. Але ми його до столу не пустили. Він стояв між людьми, а коли ми співали пісню, він підносив свого хреста догори і голосно говорив:

— Оце він, хрест Божий, якого оті нехристи топчуть ногами, якого вони оплюювали, обезчестили. Ось він!...

Потім він ходив по селі з хрестом, з свяченою водою і кропив хати. Багато православних людей

не пускали його до хати, тоді він ставив ікону біля дверей, кропив хату свяченою водою і відправляв якісь молитви. А ввечері знову приходив на наше зібрання, сперечався з Федором, а коли ми співали, він собі співав православних церковних пісень, щоб таким чином перешкодити нам. І все село заворушилося. Оліянова хата не могла помістити і десятої частини тих людей, що стояли на подвір'ї.

І пробув цей "брат" у нашему селі кілька тижнів. Хто це був — невідомо, але казали, що він був кимось присланій, щоб спинити великий євангельський вогонь, що запалився в нашему селі. На щастя, він його не загасив, а ще більше роздмухав.

**

Одного дня 1926 р. надворі було дуже соняшно. На березі ріки Ікви, недалеко Почаєва, зібралося багато сотень людей. Сміється сонце, втішається природа, в річці сріблом блищить вода. А над розлогими сіножатами лине голосний спів, бринить проповідь Євангелії. На шляху, що йде над самою річкою, згromаджуються нові юрби людей. Сьогодні свято Петра і Павла і всі вони йдуть з відпусту з Почаєва, а тепер затримуться над рікою. Тут цілі церковні процесії, а тому на березі блищають хоругви, ікони, хрести. А в ріці, в чистий як слюза воді, довгий ряд людей в білих одежах. Це ті, що приймають святе за вірою хрещення. А між ними і я.

Вийшовши з ріки, треба було проходити між юрбою аж до тимчасового намету, зробленого з великих білих ряден. Якась старенька жінка, побачивши мене, перехрестилася, важко зітхнула і голосно сказала:

— Ах, люди, люди!... Який гарний хлопчина, такий ще малий, а вже записав дияволові свою душу...

А народ великими юрбами заповнював греблю. Одні затримувалися, щоб побачити, почути, інші минали греблю і лаялися, кидаючи в наш бік тяжкі прокляття.

Я йшов додому полями. Залишився від віруючих сам, щоб багато думати, самому собі тихенько співати, розмовляти з собою і з Божою природою. Через мое плече висіли чоботи, а босі ноги ступали гарячими волинськими стежками. Колоски пшениці хилились мені назустріч, котилялися ніби хвилі на морі. По квітках стрибали польові комики й метелики, в конюшині дзвонили цвіркуни. Це був мій найбільш пам'ятний день, 12-го липня 1926 року.

Мати зустріла мене в хаті закурена, невесела.

— Ну що, ти вже вихристився? — спіталася.

— Так, мамо. Сьогодні, — відповів я. — І не тільки я сам, а було нас багато. Юрко, Ксен'ка, Маринка...

Мати витерла сльозу і промовчала.

— Це ж нічого, мамо, — пробував я потішити її. — Буду намагатися стати іращим, як досі я був. А те, що люди говоритимуть, нехай говорять. Віруючих тепер скрізь вже є багато, не тільки в нашему селі.

Мати дивилася на мене. В її очах було повно сліз. Потім пригорнула мене до себе і широко поцілувала.

— Я, сину, рада, що ти прилучився до віруючих, — казала, — але я боюся за тебе. Ти хотів іти до монастиря, але потім не пішов. А тепер записався до віруючих, вихристився. І добре, коли б ти так стояв до кінця, але якщо ти потім підеш поміж хлопців, перестанеш ходити на зібрання, то будеш мати тоді непростимий гріх. Хто ще вихристився, то нічого, але як вихристився, то все пропало. Мусиш таким лишитися до смерті.

Ці слова моєї дорогої матері глибоко запали до моого серця. На тривожному й бурхливому шля-

ху моого життя, коли приходили різні спокуси, випробовування, вони знову і знову живим відгомоном бриніли в моїй душі: треба таким бути аж до смерти...

**

Року 1954-го я був на далекій півночі Канади. Одного соняшного дня я поїхав зо знайомими братами на озеро ловити рибу. Ми в'їхали до густого соснового лісу. Сонце пекло і в повітрі пахло жилицею і гілками сосон. Між двома стінами зеленого бору розлилося прозоре, як кристал, озеро. В ньому виблискувала вода, далеко під лозами кидалася на поверхню риба, пливали лебеді. Брати поїхали далеко на озеро, а я бажав залишитися на березі, щось почитати, пороздумувати. Це ж надзвичайно приємно отак бути самому серед цієї чудової природи, коли, здається, все навколо принишко, заслухалося в щось, задрімало. А такої глибокої тиші, як в північних лісах Канади немає ніде на світі! Сівши над водою, я дивився на чудові ліси моєї батьківщини, на її привабливі широкі картини-краєвиди. Біля мене недалеко пропливла качка з качатами. Пролетіла велика, довгошаия чапля.

Вийнявши кишеневого календарця, щоб записати щось проти сьогоднішнього дня, я аж тепер побачив, що ж сьогодні 12 липня 1954 року. Сьогодні свято Петра і Павла. Побачив і ніби жахнувся. Серце забилось голосніш, а в голові пропливли цілі рої спогадів. Боже мій, це ж 12 липня! Як же то швидко пропливла моя золота молодість! Сьогодні якраз сповнилося 28 років, коли такого самого гарного дня я дав Богові обітницю служити Йому все моє життя. І за тих 28 років найменша дрібничка від того свята не стерлася з моєї пам'яті. Ось, бачу на березі Ікви багатьох моїх братів і сестер у Христі. Іван, Йосип, Юхим, Оліян, Оксана, Катерина, Ганна... Ніби чую

ще й тепер мелодію знайомої пісні "Недалеко за рікою", ніби відчуваю на моєму обличчі подих теплого вітру, чую дотик холодної води. Бачу в воді брата пресвітера і чую тремтіння моєї схвильованої душі, якесь міле й радісне биття серця. А на березі багато віруючої молоді з нашого села і з інших сіл моєї зеленої Крем'янеччини. Всі вони радісні і щасливі. Тішаться, що й я віддав своє життя Христові. Трохи далі за очеретом чорніє старий дерев'яний млин, над ним похилилися гіллясті липи. Над водою пролітають ластівки, десять недалеко на сінажатах скиглить чайка. А сонце купає своє проміння в річці, виблискує сріблом, а потім ховається за клапоть білої хмари. Пахне водою, зеленою лепехою, що купами росте під берегом. Пахне квітами, що різникользовими кільмами покрили все довкілля. О, яка ж ти чудова, яка ти приваблива і незрівнянно весела, моя рідна земле!...

Я не міг довше сидіти над чужим канадійським озером. Відійшов за кущі і став під якимось деревом. До моїх очей тиснулися слози. Я стояв отут тільки моїм тілом, а моя душа, все мое єство були на рідній землі. Як же там гарно якраз в цю пору, коли ще немає жнив і поля, луки покриті травами, квітами і збіжжям. Яка гарна конюшина, коли вона саме розцвіте, наставивши свої пупляшки до сонця! А біла гречка... А які добрі і гарні наші віруючі, яка чудова молодь!... Чи живуть вони, чи ще співають євангельських пісень йдучи полями від села до села? Чи думають вони за мене, чи забули вже?... Це ж так багато літ...

А озеро блищаю. Хлюпалися качата, кидалася догори риба. І нараз якийсь смуток огорнув мене. Я почувся дуже самотнім і опущеним у цих безмежних лісах Канади. Мені здавалося, що я маленька частинка моєї рідної землі, яку відірвав вітер, носив її світами і кинув у цю пустелю дико-

го пралісу... Тоді я відійшов ще далі, став під кущем на коліна і молився там ревно й гаряче. Я знав, що моїх рибалок ще не буде, а тому в мене було багато часу для молитви, для роздумування, для туги.

За якийсь час брати припливли з озера, нічого не зловивши. Вони жаліли, що змarnували кілька годин, а я тішився, що побував над прозорою водою, що тут відсвяткував свій день 12 липня. І не тільки побував над озером канадійської півночі, але побував також у рідному краю. Здавалось, що я справді чую спів нашої молоді, відчуваю подих рідного вітру, який прилітав до мене з поза кучерявих берегів замріяної Ікви...

Але це тільки так мені здавалось, бо навколо нас був безконечний ліс і високі сосни тужливо співали нам свою пісню.

УВЕЧЕРІ

Маленьке канадійське місто причаїлося на схилку гори і готовилося до сну. За горою сідало сонце. Тіні дерев витяглися далеко і падали аж на сусідську загорожу, помальовану свіжою зеленою фарбою.

Вечоріло.

Дмитро сьогодні працював довше і тепер щойно приїхав з праці додому. З другого боку вулиці побачив інше авто і відразу збагнув, що це хтось приїхав до нього. І він не помилився. На порозі зустріла його дружина і тихо сказала:

— Маємо гостей.

— А хто це? — спитався.

— Онуфрій з Америки.

Дмитро не сказав ні слова. Скинув брудні черевики за порогом і пішов на кухню.

— А де ж він? — спитався дружини, не заставши в хаті нікого.

— Саме миється з дороги, бо тільки що приїхав. А ти скідай оті лахи з себе, він зараз вийде, а тоді ти помиєшся. Сьогодні ви вже напевно не будете спати, бо будете мати про що говорити.

— Нічого я з ним не маю до розмови, — відповів байдуже Дмитро.

— А то чого? — перепитала дружина. — Та ж ви бували цілими вечорами сиділи і було що говорити...

— Так, це було колись, а тепер не те. Колись з ним можна було поговорити про щось корисне, добре, а тепер у нього інша тема. А я її вже безліч разів чув і просто остоғидла вона мені. От сидів би краще вдома і не палив би газоліни та не розносив би поміж вірючими отієї своєї непотріб-

ної хвальби. А то їздить від міста до міста і за-
вжди в нього одне і те саме.

— А що, хіба тобі шкода хати, що він пере-
ночую? — знову дружина. — Раненько він їде далі.
Десь аж до Альберти направляється.

— О!... Ще про нього там не чули. Поїхав би
до Австралії, то там напевно ще ніхто не знає
про його успіхи... А хати мені, Маріє, не жаль.
Сама знаєш, що сотні людей в нас ночували, але
мені тільки шкода його самого, його бідної ду-
ші, яка так низько впала.

— Дмитре, та ж нічого з ним не є. Він же
член церкви, старий віруючий...

— Оце й біда в тім. Це саме головне, що ста-
рый віруючий, а також досі член церкви... І я ду-
маю, що з тією церквою щось не в ладі, якщо во-
на тримає в себе такого члена...

— Що з тобою, Дмитре? — захвилювалася
дружина. — Таке непотрібне говориш. Що ж він
робить?

— Нічого не робить, Маріє, і за це треба бу-
ло б його вилучити, бо він міг би робити багато
добра, але він не робить нічого. Сидить і любу-
ється своїм багатством, своїми матеріальними до-
сягненнями. А скажи, Маріє, коли б він отак на-
писвся і валявся по вулиці та ще й з сигаркою в
устах, то чи вилучили б його з церкви? Га?... Ну,
скажи, вилучили б?

— Певно що вилучили б. А по твоєму, не тре-
ба за таке вилучувати? Що?...

— Треба, Маріє, треба. Але також треба ви-
лучити, якщо людина скупа, захланна, якщо лю-
дина живе тільки для себе, гребе багатство обома
руками, а про діло Боже зовсім не дбає. За це
треба також вилучити, а ми не вилу...

В коридорі почулися чийсь кроки і розмова
Дмитра з Марією обірвалася на півслові.

До кухні ввійшов Онуфрій. Вимитий, вичищений,
повний. В руці — машинка до голення.

Привіталися з Дмитром, як старі знайомі, на-
віть колишні друзі. Онуфрій сів біля столу, пок-
лавши машинку собі на коліна.

— Ну, і як живеш, брате? — спитався Дмит-
ра, дивлячись йому в очі.

— Слава Богу, добре! — відповів той. — Маю
покищо працю, здоров'я також ще тримається,
хоч і не таке, як було. Дружина вже не працює,
бо у дома має повно роботи. Але нам, слава Богу,
вистачає на прожиття... А як же ти там живеш?

Онуфрій зоворушився і заложив ногу на ногу.

— Також не погано, — відповів і поправив
на собі краватку. — Працюємо ще обое, а діти
також добре влаштувалися. Один став професо-
ром, другий працює інженером, а дочка...

Онуфрій, видно, збирався викласти всі свої
домашні справи, але Дмитро встав і сказав:

— Я дуже перепрошую. Ви собі сидіть, а я
насамперед піду і помилюся, а то мені, брудному,
аж не личить з вами сидіти. А потім ще будемо
говорити.

— Іди, а я тимчасом приготовлю вечерю, —
сказала до обох дружина. — Брат Онуфрій почекає
у фронтовій кімнаті. Там є газети, журнали...

Беручи на коридорі рушника, Дмитро тихо
сказав до Марії:

— От, був би вже від самого початку аж до
кінця розповідав про своїх дітей, які то вони ро-
зумні, які багаті... Але я йому сьогодні скажу. Нап-
евно скажу...

— Дмитре, перестань! — півшепотом сказала
дружина. — Як це випадає казати щось недобого
гостеві в своїй хаті? Не треба, Дмитре! Нехай він
собі говорити. Яке тобі до того діло?

— Маріє, це мое діло! Нехай не плете непот-
рібного. Соромився б... Віруючий...

— Ну іди, іди. Але знай, що я тобі кажу: не
смієш йому нічого докоряти в своїй власній ха-

ті, — і Марія зачинила за Дмитром двері вмівальні.

За вечерею говорили про все. Згадували минуле. Колись вони разом приїхали до Канади. Разом поселилися на пустинних просторах невикорчуваного лісу, тяжко працювали і чекали кращих часів. Разом обидва були членами євангельської громади, будували молитовного дома, проповідували сусідам Євангелію.

Але часи змінилися. Тепер вони живуть обидва в місті, але далеко один від одного. Інколи зустрічаються, але рідко. А тому тепер приємно про все минуле поговорити, згадати тяжкі літа і подякувати Богові за літа краї, за теперішні. Але Дмитро мало говорити. Він тільки слухає. А по його обличчі видно, що Онуфрієва мова його мало цікавить, бо він не те говорить, що Дмитро хотів би почути. Тому він стукає пальцем по столі і байдуже дивиться в вікно.

По вечере пішли до фронтової кімнати. Поки Онуфрій за чимось шукав по кишенях, Дмитро спітався:

— А як же там громада ваша? Всі брати та сестри живуть? Як духовна праця? Чи приходять свіжі люди?

— Я думаю, що добре, — відповів Онуфрій, не перестаючи за чимось шукати. — Недавно була євангелізація, але я не був на всіх зібраннях. Живемо далеко від молитовного дома, а газоліна тепер подорожіла, то в силу обставин не можна два рази в неділю їхати до церкви. Але людей, кажуть, не зібраннях було багато. А щодо інших церковних справ, то я тепер мало в тому приймаю увід. Різні турботи, а також не те вже здоров'я, а найголовніше, що тепер проповідники не ті, що колись. Бувало, пригадуєш, проповідник разом з нами робив на фармі, а в неділю проповідував, а тепер вони...

— То ти думаєш, що оце було добре таке, як ти говориш? — перебив Дмитро.

— Воно, може, не зовсім добре, але краще, бо проповідник собі заробив і церква не мала зайвого тягару, а то... о, нарешті знайшов, — і Онуфрій витягнув з валізки цілу купу фатографічних знімок.

Дмитро підсунувся вище на своїому м'якому кріслі і подивився на дружину. А Онуфрій розкладав знімки на столику.

— Оце, — почав він довге своє пояснення, — мій старший син. Добрий професор і бере на місяць понад сімсот долярів. Це гроші! Має вже своїх три доми, а четвертого аж на Флориді, куди щороку їздить на вакації. На слідчий рік дістане підвищення... А це ось біля свого авта молодший син. Інженер. Буде мости, дороги, школи. Праця державна і певна на все життя. Недавно тільки оженився. Таке було весілля, що старші люди в місті такого ще не пам'ятають. Навіть був мейор міста, судя... А...

— Кого ж він узяв? — перебив Дмитро, дивлячись на долівку.

— Одного купця дочку. Багач на все місто. По всій Америці, а навіть у Канаді має свої крамниці, багато робітників. А дочка в нього лише одна. А ти ж знаєш, що це значить? — і Онуфрій спинив свого погляда на Дмитрові.

— Знаю, — відповів Дмитро. — Це значить, що весь маєток припаде твоєму синові... А з того може й тобі щось дістанеться, га?...

— Мені вже нічого не треба. Вистачить того, що я маю. Господь мене матеріально поблагословив. А дітям таки треба. Життя ще все перед ними. Нехай живуть. Набідувався їхній батько, то нехай вони проживуть добре, — закінчив Онуфрій, побачивши, що Дмитро низько опустив голову і не слухав того, що він говорив. Він навіть не торкнувся знімок, розложених на столі, тільки Ма-

рія їх пильно розглядала, час-до-часу питанням дещо Онуфрія. А той з великим захопленням все пояснював:

— Оце мейор міста, а це його дружина. А за тим столом — молоді... Мене оце трохи з боку видно, бо апарат не зловив. Я сидів недалеко самого судді. О, це було весілля!... Чого там тільки не було?... А які квіти!... Гості не тільки поприїздили автами і потягами, але й літаками поприлітали з дальших місць. Мої діти мають велике знайомство, іх всюди шанують і поважають. Той — інженер, а той — професор... А дочка...

Онуфрій не доказав, бо Дмитро піднісся з крісла, став біля вікна і голосно сказав:

— А я тобі кажу, Онуфрію, що тобі, як християнинові, не личить оцим усім хвалитися. Це все перед Богом — порожнеча. Що з того, що твої діти багаті, якщо вони невіруючі...

— Це нічого, — кинув Онуфрій і подивився на Марію, ніби шукаючи в неї оборони. — Не тільки мої такі, але багатьох наших віруючих діти також пішли. Що ж зробиш? Це вже такий час. То не так, як колись в старому краю. Тут Америка, Канада, розкіш...

— У тому і є наша біда, наше духовне убожество. А часи тут такі самі, як і колись були. Гріх завжди був і є той самий, тільки ми, віруючі, не ті самі. Подружили ми зо світом, забули за те, чим колись були, а тому кажемо, що Господь нас матеріально благословляє. Але які ж ми бідні духовно. Жебраки, нищі, голодні й обдерти...

— Перестань, Дмитре, вступилася Марія, — а то ще перед сном посперечатиметься.

Усі мовчали. Онуфрій збирав із столу свої знімки, а Дмитро непорушно стояв перед вікном і дивився на великий кущ бузку, що саме починав розцвітати.

І вже того вечора розмова їм не йшла. Марія ще принесла чаю, потім з кимось говорила по те-

лефоні і вечір майже був змарнований. У кімнаті лягло якесь напруження, стала якась стіна і її ніхто не намагався пробити.

Пізно вночі всі пішли на відпочинок і Дмитро показав своєму другові гарну і чисту кімнату на другому поверсі. Обіцяв його вранці збудити тоді, як ітиме до праці.

У кухні його чекала Марія. Вона була сумна і зажурена. Подивилася на Дмитра і з докором сказала:

— А я тобі кажу, що ти маєш дуже довгого язика... Я ж тебе просила, щоб ти нічого поганого не казав йому, а ти таки не відержив. І як це виглядає, щоб в своїй хаті говорити щось таке гостеві?!

— Я ж нічого поганого і не сказав, — спокійно відповів Дмитро. — Я вважаю, що сказав добре, сказав правду, але сказав дуже мало. Треба було більше сказати і я думаю, що іншим разом я це зроблю. Може тоді, як він іхатиме назад.

— Ти не можеш нічого казати, бо це не твоя справа. Він має свою церкву, нехай йому там і говорять. На це є проповідник.

— Ні, Маріє, це справа така сама моя, як і проповідникова. Якщо ми християни, то повинні одні одним сказати правду ввічі. Повинні остерегти одні одних від згубної дороги. А Онуфрій, як бачиш, є на такій дорозі. І я обов'язково буду з ним про це говорити.

— Що ж він такого поганого робить? Га? Розказує про своїх дітей, бо ж кожний добрий батько радий своїм дітям...

— Це так, Маріє, але ходімо до фронтової кімнати і я тобі виясню. Мені жаль, що ти того не розумієш, — і Дмитро погасив у кухні світло.

У кімнаті було тихо і темно. Крізь відхилене вікно зазирало до середини зорі. В сусідніх вікнах уже не було світла, і Дмитро в себе також не світив. Він сів поруч Марії на канапі і тихо говорив:

— Маріє, він же старий віруючий ще з України, а тепер бачиш, що з нього зробилось?... Тішиться, що його діти невіруючі і дуже багаті. З того не треба тішитися, а треба плакати, якщо в нас ще жевріє іскорка Божої любові...

— Того не кажи, Дмитре, — спохватилася Марія.

— Чому?

— Бо ти маєш своїх дітей і ще не знаєш, що з них буде.

— Правда, Маріє, не знаю. Але справа не в тому. Ти ще мене не розумієш. Покищо ми йдемо з нашими дітьми до церкви і вони разом з нами. А що буде далі — не знаю. Але я знаю одне, що коли б вони, борони Боже, пішли в світ і стали мільйонерами, то я з того тішитися не буду. Я не буду носити знімок з їхнього безбожного весілля і показувати віруючим, бо це був би мій найбільший сором, наша найбільша родинна трагедія. А трагедією, нещастям ніхто не хвалиться.

Дмитро замовк і подивився в темряві на Марію. Профіль її обличчя відбився від вікна і падав на стіну. І Дмитро говорив далі:

— Маріє, ми, віруючі, нарікаємо на те, що не має в наших церквах пробуджень, що це такі часи прийшли. Але тому всьому ми самі винні. Часи і колись були такі самі, але віруючі були кращі, а тому Господь благословляв нашу духовну працю, люди наверталися до Бога. А тепер... Я пригадую в нашему селі колись було весілля в одній родині. Батько їхній був християнин, а діти були невіруючі. Він синові справив весілля, цебто все йому дав потрібне, але сам на тому весіллі не був. Ти, Маріє, не знаєш, які то весілля тих людей, що Бога не знають, бо ти виховувалася в родині християнській. Але я знаю, бо був там. Яка там мова, яке поводження людей, що там діється... Тому цей батько пішов собі на поле, аж поки на подвір'ї не скінчилися музика і танці. А люди на це дивилися,

зважили це і мали з чого взяти приклада. А тут... От, дивись, наш брат Онуфрій. Ти бачила знімки. За столами сидять гості, перед кожним пачка сигарок, пляшка горілки. Правда, він сам не п'є, дивиться тільки, як інші п'ють. Не танцює, тільки дивиться, як інші танцюють і задоволено всміхається, — велике й багате весілля його сина... А потім ще й має лице показувати віруючим оте беззаконня. А я кажу, що тут правдивому християнинові немає чим тішитися. Це його найбільша родинна трагедія, що не зміг втримати своїх дітей в церкві, в вірі. І над цим, як батькові і християнинові, йому треба було б сумувати, плакати.

Дмитро встав. Зробив кілька кроків до вікна, а потім вернувся знову і сів біля дружини. І казав далі:

— Ні, Маріє, не часи винні, а ми самі, віруючі. Ми згубили в собі сіль, погасло в нас світло. Чимало віруючих змішилися зо світом і тепер не можна розрізнати, де світ, а де діти Божі. А через те, таке стається з нашими дітьми, з нашими громадами. Я знаю, що всім нам тяжко виховувати наших дітей і тримати їх при собі. І це одна велика ласка Божа, якщо батьки разом зо своїми дітьми йдуть до церкви. Але якщо діти віруючих батьків підуть у світ, то ніхто розумний за те батьків обвинувачувати не буде, бо ж батьки того не бажали. Але якщо батьки не сумують за своїми дітьми, які в світі, якщо вони ще й вдоволені тим, то це велике духовне падіння таких батьків. І в такому стані живе наш брат Онуфрій. І тому я конче буду з ним про це говорити. Він же колись був ревній, щирій, помогав Божому ділі, а тепер не їде до церкви, бо бензина подорожіла. І так один гріх тягне за собою другий. Він не поїде на жодну конференцію, бо це видатки. Його прізвища ти ї зо світкою не знайдеш в жодних грошових звітах, які друкуються по наших журналах. Наскладав того нещасного багатства, що

коли б тисячу років ще жив, то вистачило б йому. Але все йому мало і мало. Оглядається навколо себе, де б то ще загребсти. Сам міг би тримати кількох місіонерів, але він скоріше дав би пальця відрубати, ніж дати доляра на Боже діло... То що ж це за віра?... А тому я й сказав, що коли в наших церквах вилучають за пиття алкоголю, за крадіжку, за якесь неморальне поведення, то за скрупість, за захланство, за черезмірне бажання матеріально збагатитися повинні також вилучавати, бо це також гріх. І то великий гріх. А тому я конче говоритиму з Онуфрієм. Не з докором, а з братньою любов'ю. Спокійно, тихо...

Марія зрозуміла свого Дмитра. Вона нічого не сказала, тільки важко зітхнула. Серце її відчувало, що все, сказане Дмитром — правда.

За вікном блимали зорі. В сусідніх хатах давно вже спали. Далеко за парком блимнуло світло від'їжджаючого потягу. Дмитро по тому знов, яка це пора, а тому взяв Марію за руку. І ніби раніше забувся щось сказати, то докінчив тепер:

— І щоб навіть я, Маріє, не бажав, то мушу Онуфрієві все сказати. Якщо не скажу, то буде таке, що ми його обсудили між собою, а так не годиться. Треба людині сказати самій, якщо ми за нею щось бачимо. Так навчає Євангелія.

І вони потихо пішли в темряві довгим коридором.

ЗМІСТ

	Сторінки
Передмова	5
Добре рішення	7
Віра без діл	19
Хворий	28
Згода	37
Зів'ялі квіти	45
Правильний вибір	56
Посіяне зерно	69
Максимова правда	80
Рятунок	91
Молитва матері	100
Важлива точка	111
Пасіка	123
Архіппова пожертва	135
Свідоцтво старого професора	147
Угорі	157
Одна година	167
До світла	178
Увечері	197

ПРАЦІ ТОГО САМОГО АВТОРА

1. "На шляху життя", ч. I. Збірка оповідань і віршів. Чікаго-Честер, 1951 р., 126 ст.
2. "На шляху життя", ч. II. Збірка оповідань і віршів. Вінніпег-Торонто, 1953 р., 126 ст.
3. "Зелений гай". Збірка оповідань. Торонто-Чікаго, 1959 р., 200 ст.
4. "Далека дорога". Спогади. Торонто-Чікаго, 1963 р., 336 ст.
5. "Верить и любить". Збірка оповідань, перекладених на рос. мову. Буенос-Айрес, 1962 року, 98 сторінок.
6. "Небесний дім". "Пам'яті тих, що вам говорили були Слово Боже". Вінніпег-Чікаго, 1965 року, 240 ст.

Переклади з мови російської на українську:

1. "Єлісей Сукач" — І. І. Лазарева. З історії євангельсько-баптистського руху в Україні, Вінніпег-Торонто, 1956 р., 80 стор.
2. "Останні дні Єрусалиму" — І. Мордовцева, Торонто-Чікаго, 1959 р., 36 ст.
3. "За віру". Життя і праця В. Г. Павлова. Торонто-Чікаго, 1960 р., 40 стор.
4. "Джордж Мюллер" — Фр. Г. Варне. Його життя і праця. Торонто-Чікаго, 1961 р., 184 ст.
5. "Повнота життя" — О. Смита, 38 ст.

Усі ці книжки можна виписувати по адресі:

"DOROHA PRAWDY"
P.O. Box 3, Station D
Toronto 9, Ontario, Canada